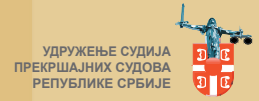

УДРУЖЕЊЕ ЈАВНИХ ТУЖИЛАЦА
И ЗАМЕНИКА ЈАВНИХ ТУЖИЛАЦА СРБИЈЕ

УДРУЖЕЊЕ СУДИЈА
ПРЕКРШАЈНИХ СУДОВА
РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Slađana Jovanović
Aleksandra Galonja

Zaštita žrtava trgovine ljudima u krivičnom i prekršajnom postupku

Projekat je finansiran od strane EU kroz EIDHR program
This Project is financed by EU trough EIDHR program

Sladana Jovanović, Aleksandra Galonja

**Zaštita žrtava trgovine ljudima
u krivičnom i prekršajnom postupku**

Slađana Jovanović, Aleksandra Galonja

Zaštita žrtava trgovine ljudima u krivičnom i prekršajnom postupku

1. izdanje

Izdavač:

Udruženje tužilaca i zamenika javnih tužilaca Republike Srbije

Gračanička 18, Beograd

Saradnici na projektu:

Vesna Stanojević

Biljana Sinanović

Zoran Pašalić

Recenzenti:

dr Nataša Mrvić-Petrović

dr Jovan Ćirić

dr Biljana Simeunović-Patić

Tehničko uređenje i dizajn:

Miroslav Krstić

Petar Andrić

Tiraž:

500

Štampa:

ATC Beograd

Sladana Jovanović, Aleksandra Galonja

Zaštita žrtava trgovine ljudima u krivičnom i prekršajnom postupku

**Udruženje tužilaca i zamenika
javnih tužilaca Republike Srbije**

Beograd, 2011.

SADRŽAJ

UVOD	7
MEHANIZAM ZA ZAŠTITU ŽRTAVA I SUZBIJANJE TRGOVINE LJUDIMA	11
STRATEŠKI I OPERATIVNI NIVO	11
RELEVANTNI PROPISI	15
Zakoni	15
Podzakonski akti i Sporazum o saradnji članova Saveta za borbu protiv trgovine ljudima	28
Strategije i akcioni planovi	32
PRISTUPI FENOMENU TRGOVINE LJUDIMA	41
DINAMIKA FENOMENA TRGOVINE LJUDIMA	45
Broj žrtava	47
Uzrast	49
Pol	52
Porodični status	54
Zdravstveno stanje	54
Socio-ekonomski status	55
Obrazovanje	56
Zemlja porekla	56
Tipovi eksploatacije	58
ZAŠTITA ŽRTAVA TRGOVINE LJUDIMA U REPUBLICI SRBIJI	61
UTICAJ TRGOVINE LJUDIMA NA ŽRTVE	61

SOCIJALNO UKLJUČIVANJE ŽRTAVA TRGOVINE LJUDIMA	64
STATUS ŽRTAVA PO IZLASKU IZ SITUACIJE TRGOVINE	70
SREČAVANJE SEKUNDARNE VIKTIMIZACIJE I ZAŠTITA	
ŽRTAVA U KAZNENIM POSTUPCIMA	75
OSNOVNI POJMOVI, NAPOMENE I PREPORUKE	76
O viktimizaciji i žrtvama	76
Komunikacija sa žrtvom	85
ZAŠTITA ŽRTVE U PRETKRIVIČNOM POSTUPKU	96
Preporuke za javno tužilaštvo	96
ZAŠTITA ŽRTVE U PRETHODNOM POSTUPKU	98
Preporuke za istražnog sudiju	98
Preporuke za javnog tužioca	102
Preporuke za predsednika (van)raspravnog veća u vezi sa sporazumom o priznanju krivice	105
ZAŠTITA ŽRTVE NA GLAVNOM PRETRESU	106
Preporuke za predsednika veća /veće	106
Preporuke za javnog tužioca	111
SPECIFIČNOSTI ZAŠTITE ŽRTAVA U PREKRŠAJNOM POSTUPKU	112
Prepoznavanje fenomena trgovine ljudima	112
Preporuke za sudije prekršajnih sudova	120
Preporuke za postupanje – multisektorski pristup	121
LITERATURA	123

UVOD

Priručnik *Zaštita žrtava trgovine ljudima u krivičnom i prekršajnom postupku* nastao je u okviru programa Efikasnija zaštita žrtava trgovine ljudima – odgovor pravosuđa koji sprovodi Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije.

U izradi Priručnika su korišćeni i/ili adaptirani materijali iz sveobuhvatne studije *Zaštita žrtava i prevencija trgovine ljudima* čiji je izdavač *Zajednički program za borbu protiv trgovine ljudima* Visokog Komesarijata za izbeglice Ujedinjenih nacija (UNHCR), Međunarodne organizacije za migracije (IOM) i kancelarije Ujedinjenih nacija za drogu i kriminal (UNODC) u Srbiji, autorki prof. dr Slađane Jovanović i Aleksandre Galonja. Pored autorki i ovog Priručnika, saradnica NVO Atina, u projektu izrade Studije, kao članovi istraživačkog tima, učestvovali su: Sanja Kljajić (Republički zavod za socijalnu zaštitu), Zoran Pašalić (Udruženje sudija za prekršaje), Dejana Razić Ilić i Marijana Savić (NVO Atina). Zajednički program su finansijski podržale Vlada Belgije, Vlada Švajcarske i UN.GIFT. Kako su aktivnosti izrade studije podrazumevale i rad na istraživanju uzroka (između ostalog, i kroz razgovore sa identifikovanim i potencijalnim žrtvama trgovine ljudima radim da daju značajan doprinos kreiranju politike u ovoj oblasti), ali i istraživanju različitih dimenzija reagovanja na posledice fenomena (analizom dostupnih podataka o aktuelnom normativnom okviru, merama prevencije i programima direktne asistencije), njena sveobuhvatnost i aktuelnost (istraživanje je rađeno tokom 2010, a sama Studija objavljena 2011. godine), omogućile su da se najrelevantniji nalazi prenesu i u Priručniku. Osim Studije, pri izradi Priručnika su korišćeni i materijali iz zbirke tekstova *Prepoznavanje trgovine ljudima* iz 2009. godine, urednica Aleksandre Galonja i Jovane Mihajlović, u izdanju Međunarodne organizacije za migracije i publikacije grupe autorki *Socijalna inkluzija žrtava trgovine ljudima*, Međunarodne organizacije za migracije u saradnji s NVO Atinom.

Svrha ovog Priručnika je upravo da, konsolidujući prethodne istraživačke napore, znanja i iskustva iz oblasti zaštite žrtava trgovine ljudima dostupne u formi pomenutih ali i drugih izveštaja, studija, priručnika i publikacija iz zemlje i inostranstva, ali i nudeći novo viđenje uloge javnih tužilaca i sudija krivičnih i prekršajnih sudova na teritoriji Republike Srbije; promovise dosadašnje napore pravosuđa u oblasti suzbijanja trgovine ljudima i formuliše dosledan i sistematičan okvir za profesionalni angažman i saradnju sa drugim akterima aktivnim u oblasti borbe protiv trgovine ljudima i zaštite žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji.

Jedan od osnovnih nalaza autorki koji je i u ovoj publikaciji našao centralno mesto jeste upravo značaj prepoznavanja opšteg konteksta u kome fenomen trgovine ljudima postoji, kao i značaj analize i unapređivanja politika kroz koje zaštita žrtava dobija sveobuhvatan, sistemski i održiv ton. U tom smislu je značaj međusektorske saradnje i unapređivanje njenog okvira kroz sistemsku i informisanu aktivaciju pravosuđa, jedan od ključnih zadataka Nacionalnog mehanizma upućivanja, ali i zahtev koji nam svima nameće odogovornost prema poslovima koje obavljamo i odgovornost da na učinkovit način zaštitimo građane i građanke kojima je pomoć najpotrebnija.

Kako bi se formulisao logičan i jasan okvir za razmatranje čitave oblasti suzbijanja trgovine ljudima u Republici Srbiji, Priručnik je ponudio sledeću strukturu: strateški i operativni nivo Nacionalnog mehanizma upućivanja, pristupi fenomenu trgovine ljudima, dinamika fenomena, uticaj trgovine ljudima na žrtve, zaštita žrtava, status žrtava po izlasku iz situacije trgovine, sprečavanje sekundarne viktimizacije i zaštita žrtava u krivičnom postupku, zaštita žrtava u prekrivičnom postupku. Akcenat je stavljen na preporuke za postupanje profesionalaca koje su nastale na tragu višegodišnjeg iskustva u direktnom radu sa žrtavama, ali i u skladu sa preporukama i standardima rada nsjrelevantnijih međunarodnih institucija i organizacija.

Kako je fenomen trgovine ljudima u Srbiji razmatran u poslednjih deset godina iz različitih uglova i kako su znanja o fenomenu, posebno u okvirima građanskog društva, temeljna i široko dostupna, namera nam je bila da svojim znanjima i prethodnim iskustvima u radu na različitim dimenzijama suzbijanja trgovine ljudima, ponudimo unapređeno viđenje, smatrajući postojeće resurse (znanja) opšteprihvaćnim i podrazumevajućim. S tim u vezi, težnja za aktivnim uključivanjem profesionalaca iz domena pravosuđa nije nova, ali je, smatramo, ovim Priručnikom, dobila jasan fokus i usmerenje, kao i realan okvir u kome se preporuke za međusektorskom saradnjom i uključivanjem svih segmenata društva ne završavaju zahtevom, već se operacionalizuju primerima prošlih i mehanizmima buduće saradnje.

Autorke

Najčešći razlog za neuspeh krivičnog gonjenja je gubitak nekad kooperativnih svedoka koji su prosto prestali da pomažu pravosudnom sistemu koji je bio ravnodušan prema njihovim osnovnim potrebama.¹

¹ F. J. Cannavale Jr., W.D. Falcon, *Witness Cooperation: with a Handbook of Witness Management*, Lexington Books, 1976. (prema: M. A. Young, "A History of the Victims Movement in the United States", u: UNAFEI, *Resource Material Series* No. 70, Fuchu, Tokyo, 2006, str. 71)

MEHANIZAM ZA ZAŠTITU ŽRTAVA I SUZBIJANJE TRGOVINE LJUDIMA

STRATEŠKI I OPERATIVNI NIVO

Kako Nacionalnom mehanizmu za identifikaciju, pomoć i zaštitu žrtava trgovine ljudima, (poznatom kao Nacionalni mehanizam upućivanja žrtava trgovine ljudima) pripada centralno mesto u kreiranju, sprovođenju i analiziranju programa prevencije i direktne asistencije, to će na ovom mestu biti predstavljen i njegov razvoj u posmatranom periodu.

Ovaj mehanizam je kreiran u okvirima Nacionalnog mehanizma za koordinaciju aktivnosti i kreiranje politike borbe protiv trgovine ljudima sastavljenog od strateškog i operativnog nivoa, a koji je uobičen u periodu od 2001. do 2004. godine.

Strateški nivo čine:

1) Savet za borbu protiv trgovine ljudima je ustanovljen Odlukom Vlade Republike Srbije 14. oktobra. 2004. godine, dok su njegovi članovi imenovani 2005. godine. Rad Saveta je oličen u Strategiji borbe protiv trgovine ljudima Republike Srbije i sprovođenju projekta *Moderno ropstvo* iz 2006. godine.

2) Koordinator za borbu protiv trgovine ljudima imenovan je rešenjem Ministra unutrašnjih poslova decembra 2001. godine². Zadatak koordinatora je da koordinira rad ministarstava i nevladinih i međunarodnih organizacija, stara se o međunarodnoj i regionalnoj saradnji, prati stanje stvari i inicira aktivnosti u sferi borbe protiv trgovine ljudima i o tome izveštava Savet za borbu protiv trgovine ljudima. Aktuelni koordinator imenovan je u novembru 2008. godine³.

3) Republički tim za borbu protiv trgovine ljudima je oformljen 30. maja 2002. godine kao multidisciplinarno telo sastavljeno od predstavnika relevantnih ministarstava, nevladinih i međunarodnih organizacija. Stara se o realizaciji postavljenih strateških ciljeva, a svoje aktivnosti sprovodi kroz četiri radne grupe:

- prevencija i edukacija (koordinator NVO Astra)
- zaštita žrtava (koordinator Ministarstvo rada i socijalne politike)

² Nacionalni koordinator je u tom trenutku bio načelnik Uprave granične policije.

³ Aktuelni nacionalni koordinator je načelnik Odeljenja za suzbijanje prekograničnog kriminala i kriminalističko-obaveštajne poslove u Upravi granične policije.

- sprečavanja trgovine decom (koordinator NVO Beosupport)
- krivično gonjenje učinilaca (koordinator Ministarstvo pravde)

4) Savetodavno telo Republičkog tima za borbu protiv trgovine ljudima je ustanovljeno u februaru 2004. godine, a čine ga nacionalni koordinator sa saradnicima, rukovodioci grupa Republičkog tima i predstavnici međunarodnih organizacija (IOM, OSCE i UNICEF). Osnovni zadatak ovog tela jeste pomoć i podrška nacionalnom koordinatoru u koordinisanju i primeni anti-trafiking mera i aktivnosti. Ono se stara o razmeni informacija unutar tima, inicira specifične mere i aktivnosti u okviru strateških ciljeva, utvrđuje nedostatke u nacionalnom mehanizmu borbe protiv trgovine ljudima, održava redovne kontakte sa donatorima u zemlji. Takođe, kreira minimum standarda za programe prevencije, pomoći, zaštite i reintegracije, vrši autorizaciju programa, priprema godišnji izveštaj i daje ocenu preduzetih aktivnosti.

Operativni nivo čine:

1) Pravosudni organi i policija (Služba za borbu protiv organizovanog kriminala, Uprava granične policije i specijalizovani timovi u njihovim okvirima)

2) Služba za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima

3) Specijalizovane nevladine i međunarodne organizacije

Nacionalni mehanizam za identifikaciju, pomoć i zaštitu žrtava⁴

Nacionalni mehanizam za identifikaciju, pomoć i zaštitu žrtava – Nacionalni mehanizam upućivanja⁵ objedinjuje aktere koji dolaze u kontakt sa žrtvama trgovine ljudima i koji im obezbeđuju pomoć i zaštitu, pri čemu su osnovni principi u radu svih aktera dobrovoljnost (pristanak žrtve) i poštovanje i zaštita ljudskih prava žrtve. Centralni deo ovog mehanizma predstavlja Služba za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima.

*Služba za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima*⁶ je osnovana pri Zavodu za vaspitanje dece i omladine u Beogradu u decembru 2003. godine kao rezultat zajedničkog projekta Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike i OSCE Misije u Srbiji i Crnoj Gori. Sa radom je započela u martu 2004. godine, da bi od 1. juna 2005. godine bila integrisana u sistem socijalne zaštite i pod okriljem je Ministarstva rada i socijalne politike.

4 Napominjemo da su osnovni podaci o Nacionalnom mehanizmu upućivanja (kao i podaci o Nacionalnom mehanizmu za koordinaciju aktivnosti i kreiranje politike borbe protiv trgovine ljudima) preuzeti iz istoimene publikacije u kojoj se nalaze i detaljniji podaci o NMU i rezultati istraživanja koje je sprovedeno 2008. godine, te preporuke koje su na osnovu njih formulisane. S. Jovanović, M. Savić, *Nacionalni mehanizam upućivanja žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji*, NVO Atina, Beograd, 2008.

5 Videti i: OSCE/ODIHR, *National Referral Mechanisms, Joining Efforts to Protect the Rights of Trafficked Persons: A Practical Handbook*, 2004.

6 Rad, odnosno aktivnosti Službe su predstavljene prvenstveno prema informacijama koje sadrži lilet same Službe, odnosno Ministarstva rada i socijalne politike i Uputstva o radu Službe za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima donetog 9. 11. 2004. godine od strane v.d. direktora Zavoda za vaspitanje dece i omladine, Beograd.

Služba predstavlja koordinacioni centar u procesu pružanja i organizovanja svih vidova pomoći, a istovremeno služi i kao servis za pružanje informacija o dostupnim smeštajnim kapacitetima, medicinskim, psihosocijalnim i pravnim uslugama od značaja za pomoć žrtvama u zemlji i inostranstvu. U procesu identifikacije žrtava trgovine ljudima Služba jedina ima mandat da određenu osobu identifikuje kao žrtvu i kao takvu je uvede u postojeći sistem zaštite i pomoći žrtvama trgovine ljudima. Pri tom, neophodno je naglasiti da Služba ne daje konačno mišljenje o tome da li je neko žrtva trgovine ljudima bez mišljenja organizacija za pružanje direktne pomoći žrtvama.⁷

Status žrtve trgovine ljudima Služba daje i *potencijalnim* žrtvama trgovine ljudima, odnosno osobama za koje postoje indicije da jesu žrtve trgovine ljudima, ali su potrebne i dodatne provere. Na ovaj način se obezbeđuje da lica za koja se ne može sa sigurnošću tvrditi da jesu žrtve, ali ima osnova za takvu tvrdnju, ne ostanu bez pomoći i zaštite dok traje proces identifikacije (što je u skladu i sa najnovijim međunarodnim zahtevima). Služba, po obavljenoj identifikaciji, procenjuje potrebe žrtve i organizuje dalju asistenciju i zaštitu žrtve. Ove aktivnosti, prema zvaničnom opisu aktivnosti, uključuju:

- upućivanje u skloništa za žrtve trgovine ljudima ili pronalaženje drugog, odgovarajućeg smeštaja za njih;
- pribavljanje potrebne dokumentacije u vezi sa pravnim statusom žrtve (regulisanje boravišnog statusa i ličnih dokumenata);
- iznalaženje potrebnog modela pomoći i zaštite žrtava, uključujući programe reintegracije;
- obaveštavanje žrtava o njihovim pravima, statusu i mogućnostima oporavka u zemlji;
- praćenje procesa reintegracije žrtava trgovine ljudima u zemlji;
- definitivna identifikacija u saradnji sa institucijama/organizacijama koje pružaju direktnu pomoć žrtvama.

Služba se stara o zaštiti ljudskih prava žrtava pri njihovoj identifikaciji i tokom procesa pružanja pomoći i zaštite. U svom nastojanju da se izbegne sekundarna viktimizacija⁸ žrtava, ona se zalaže za davanje samo jedne, zvanične, formalne izjave žrtve koju će kasnije koristiti državni organi pridržavajući se pravila o zaštiti identiteta i poverljivosti podataka.

Služba je u obavezi da prati ceo proces pružanja pojedinih vidova pomoći ili reintegracije žrtve i obavezna je da vodi sledeće baze podataka:

- bazu koja sadrži podatke o procesu pružanja pomoći zaštite žrtava

7 Uputstvo o radu Službe za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima, tačka 7.

8 Sekundarna viktimizacija jeste nanošenje patnji žrtvi od strane institucija i pojedinaca, po preživljenoj primarnoj viktimizaciji. Detaljnije o pojmu i vrstama viktimizacije u poglavlju "Sprečavanje sekundarne viktimizacije i zaštita žrtava u kaznenim postupcima".

- bazu sa informacijama o organizacijama i institucijama i stručnjacima koji pružaju različite vidove pomoći unutar zemlje i u regionu, a koje mogu biti od značaja u konkretnom slučaju.

Kako bi Služba bila u mogućnosti da obavlja svoje zadatke neophodno je da i druge organizacije, na koje su žrtve bile upućene, izveštavaju Službu o preduzetim merama, odnosno oblicima pomoći.

Kada su u pitanju žrtve trgovine ljudima koje nisu domaći državljani, Služba ima ključnu ulogu u regulisanju njihovog boravišnog statusa u Srbiji. Ona jedina ima mandat da podnese zahtev za odobrenje privremenog boravka u vezi sa utvrđenim statusom žrve. Služba podnosi nadležnom policijskom organu zahtev za izdavanje odobrenja za privremeni boravak, bilo koja dozvola privremenog boravka da je u pitanju (za boravak od: tri meseca koliko traje period oporavka i razmišljanja; šest meseci po osnovu saradnje sa nadležnim državnim organima na rasvetljavanju krivičnih dela ili godinu dana, po osnovu aktivnog učešća u sudskom postupku ili zbog razloga lične bezbednosti žrtve). Zahtev mora biti svojeručno potpisan od strane žrtve i praćen dopisom organizacije koja pruža asistenciju žrtvi.

Dakle, Služba uvodi žrtvu u sistem pomoći i zaštite i koordinira kreiranje najboljeg plana pomoći za žrtvu trgovine ljudima po principu dobrovoljnosti, informisanog pristanka i najboljeg interesa žrtve.

U Nacionalnom mehanizmu upućivanja važnu ulogu ima i Republički tim za borbu protiv trgovine ljudima, upravo kao kreator strategije zaštite i pomoći žrtvama trgovine ljudima i kao telo koje će različite probleme i prepreke u funkcionisanju mehanizma na operativnom nivou razmatrati, a sam mehanizam permanentno usavršavati.

Rezultati sprovedenog istraživanja – monitoringa Nacionalnog mehanizma upućivanja iz 2008. godine dali su osnova za zaključak da mandati Službe za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima nisu potpuno jasni svim akterima i podložni su individualnim tumačenjima, te da je neophodna formalizacija saradnje svih aktera, a naročito preciziranje mandata same Službe. U vezi sa radom Službe, istaknut je i problem nepostojanja jasnih indikatora za detekciju, identifikaciju⁹ i upućivanje žrtava, kao i to da se često identifikacija od strane Službe svodi na *verifikaciju* detekcije koju izvrši policija.¹⁰

Od trenutka kada je ustanovljena, Služba se bori sa ograničenjima po pitanju kadrovskih i materijalnih resursa, što dovodi u pitanje i njeno funkcionisanje, a samim tim i ostvarivanje zaštite žrtava trgovine ljudima. S tim u vezi, u praksi su iznalaženi načini pružanja pomoći preko partnerskih (nevladinih) organizacija, kao i nastojanjem da se aktiviraju centri za socijalni rad širom Srbije. Problem sa inertnošću većine centara za socijalni rad se rešava tek u skorije vreme, pošto je ustanovljeno da oni ni

⁹ Detekcija i identifikacija su deo procesa prepoznavanja žrtve, s tim što identifikacija nastupa posle detekcije i može je izvršiti jedino Služba za koordinaciju zaštite žrtava. Više o tome u poglavlju "Sprečavanje sekundarne viktimizacije žrtve u kaznenim postupcima".

¹⁰ Vidi: S. Jovanović, M. Savić, S, op. cit., str. 50–51.

postojeće mandate u sferi direktne asistencije žrtvama nisu koristili, da mnogi od njih dugo nisu bili obavješteni o postojanju same Službe niti njenim mandatima, pa ni o samom fenomenu trgovine ljudima u zadovoljavajućoj meri (čak i centri sa teritorije Beograda, ili, najpre centri sa teritorije Beograda). Stoga, raduje informacija plasirana u Izveštaju Ministarstva za rad i socijalnu politiku (za 2009. godinu) da su započete aktivnosti na izradi Instrukcije o postupanju centara za socijalni rad u zaštiti žrtava trgovine ljudima.¹¹ Ovaj *način* je najsigurniji put za obezbeđenje ujednačenog funkcionisanja centara u ovoj sferi (uz, razume se, edukativne programe namenjene zaposlenima u centrima, kao i njihovo povezivanje sa drugim akterima, te kontrolu njihovog rada).

RELEVANTNI PROPISI

Od važnosti za funkcionisanje Nacionalnog mehanizma upućivanja, pravilnu identifikaciju žrtava i uopšte zaštitu žrtava, jeste i postojeći normativni okvir. Na ovom mestu će biti navedeni najvažniji akti kojima se uređuje Nacionalni mehanizam upućivanja i zaštita žrtava trgovine ljudima. Pored navedenih akata, ima i drugih koji se mogu primenjivati radi zaštite žrtava trgovine ljudima, ali će biti navedeni samo oni koji se eksplicitno obraćaju žrtvama trgovine ljudima, kako bismo mogli utvrditi šta je sve na formalnom (a potom i na materijalnom) planu urađeno za žrtve i zbog žrtava trgovine ljudima.

Zakoni

Krivični zakonik Republike Srbije

Iako odredbe krivičnog zakonodavstva koje daju zakonski opis krivičnog dela trgovine ljudima (ali i drugih srodnih dela) jesu od izuzetne važnosti za pravilnu identifikaciju žrtava trgovine ljudima, treba imati u vidu okolnost da se *status žrtve trgovine ljudima ne vezuje za formalnu kvalifikaciju dela koju daje javni tužilac (ili pre njega policija)*. Podsetimo se, konačnu identifikaciju vrše Služba i druge organizacije koje pružaju direktnu pomoć žrtvama trgovine ljudima. Usmerenje za to sigurno jeste i rad organa krivičnog gonjenja na rasvetljavanju dela, otkrivanju učinilaca i iniciranju postupka, ali nije obavezujuće za subjekte koji vrše identifikaciju. Odredbe krivičnog prava su od značaja za temu ovog rada s obzirom na to da imaju uticaja na procese detekcije i identifikacije žrtava, ali i da ostvaruju specijalnopreventivni i generalnopreventivni učinak, te se tako mogu dovesti u vezu i sa merama prevencije trgovine ljudima.

¹¹ Izveštaj o radu Ministarstva rada i socijalne politike za 2009. godinu, str. 11, <http://www.minrzs.gov.rs/cms/>.

U Krivični zakon Republike Srbije je 2003. godine uneto krivično delo trgovine ljudima¹². Inkriminacija je, nešto izmenjena, našla svoje mesto u čl. 388. Krivičnog zakonika¹³ koji je na snagu stupio 1. januara 2006. godine. Važna promena u odnosu na raniji zakonski opis krivičnog dela trgovine ljudima (čl. 111b KZ) jeste to što je po novom rešenju obeležje posebnog oblika dela (iz st. 2) "maloletno lice", umesto "lice koje nije navršilo 14 godina". Na ovaj način je ostvarena potpuna, i sa međunarodnim standardima usklađena, zaštita maloletnih lica i u slučaju kada se prema njima primenjuje koja od radnji koje predstavljaju radnje izvršenja krivičnog dela trgovine ljudima, a nije primenjen neki od relevantnih načina izvršenja (sila, pretnja, obmana i sl.).

Kada su pozitivne promene u pitanju, važno je istaći i to da su pooštrene predviđene kazne za pojedine oblike dela. Tako je za osnovni oblik (st. 1) podignut posebni minimum predviđene kazne sa jedne na dve godine (dok je maksimum ostao isti – 10 godina). Ukoliko je iz osnovnog oblika dela proizašla teža posledica – smrt oštećenog lica, učinilac će se kazniti zatvorom najmanje deset godina, što je dvostruko veći minimum propisane kazne u odnosu na ranije rešenje (najmanje pet godina). I za onog ko se bavi trgovinom ljudima ili je delo izvršio u okviru organizovane grupe, predviđena kazna je pooštrena sa najmanje tri na najmanje pet godina.

Izmene Krivičnog zakonika iz 2009. godine donele su nova pooštrenja propisanih kazni, ali i nove oblike dela. Tako je od 11. 9. 2009. kada je stupio na snagu Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika¹⁴ kazna za osnovni oblik dela pooštrena tako što je posebni minimum podignut sa dve na tri godine zatvora, a posebni maksimum sa 10 na 12 godina zatvora. Pooštrenje posebnog minimuma je dotaklo i teže oblike dela: za delo iz st. 3. (kada je osnovni oblik dela učinjen prema maloletnom licu) minimum propisane kazne je podignut sa tri na pet godina, a isto je učinjeno i za oblik dela iz st. 4. (ako je usled dela nastupila teška telesna povreda nekog lica). Pooštrenje posebnog maksimuma uslovalo je važnu krivičnoprocesnu konsekvencu: izmestilo je osnovni oblik dela iz nadležnosti osnovnog u nadležnost višeg suda.

Pooštrenje propisanih kazni jeste pokazatelj prepoznate veće (apstraktno gledano) društvene opasnosti ovog dela i trebalo bi da ostvari i svoje specijalno i generalno preventivne efekte na polju svrhe propisivanja, a potom i izricanja kazne. S druge strane, nadležnost suda višeg ranga trebalo bi da obezbedi i efikasnije i bolje vođenje krivičnog postupka, te i bolju zaštitu žrtava – oštećenih. Promene su donele i razlikovanje dva teža oblika dela, ukoliko je delo (iz st. 1. do 3) izvršeno od strane grupe, odnosno od strane organizovane grupe. Naime, u st. 6. koji predviđa težu kaznu (najmanje 5 godina zatvora) kvalifikatorna okolnost (pored one koja se odnosi na "bavljenje" trgovinom ljudima) jeste okolnost da je delo učinjeno od strane grupe, a doskorašnja odrednica

12 Delo je uneto u Krivični zakon Zakonom o izmenama i dopunama Krivičnog zakona ("Službeni glasnik RS", br. 39/03) Kao neposredni osnov za inkriminaciju poslužio je čl. 3. Protokola za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom, koji dopunjuje Konvenciju UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala. "Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori", br. 6/01.

13 "Službeni glasnik RS", br. 85/05, 88/05 – ispr., 107/05 – ispr.

14 Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika, "Službeni glasnik RS", br. 72/09.

“organizovane” (grupe) je izmeštena u novi stav (st. 7), te je dobijen novi oblik dela za koji je propisana kazna zatvora od najmanje 10 godina. Uslov je i da se utvrdi da je reč o kriminalnoj grupi. Kada je reč o pooštavanju kaznene politike zakonodavca, važne preventivne učinke bi trebalo da ostvari i novo rešenje iz čl. 57. st. 2. kojim se zabranjuje primena instituta ublažavanja kazne za krivično delo trgovine ljudima.

Novi, poseban oblik, dela je predviđen u st. 8. On propisuje kažnjavanje (zatvorom od šest meseci do pet godina) i lica koje je znalo ili je moglo znati da je lice žrtva trgovine ljudima, pa je iskoristilo njen položaj ili drugome omogućilo iskorišćavanje njenog položaja radi eksploatacije predviđene st. 1. Na ovaj način je omogućeno i kažnjavanje “mušterija” žrtava trgovine ljudima, ali i drugih lica koja se mogu podvesti pod dati opis dela. Učiniocu kojeg pominje st. 8. a koji je znao ili mogao znati da je žrtva maloletna, sleduje kazna zatvora od jedne do osam godina (st. 9). Novina je i to što je stavom 10. istaknuto da pristanak lica na eksploataciju ili na uspostavljanje ropskog odnosa ne utiče na postojanje dela što je zapravo jasno formulisano međunarodnopravni zahtev kojim se pojašnjava fenomen trgovine ljudima.

Moglo bi se reći da je odredba st. 10. uneta u čl. 388, ne samo zbog toga što predstavlja međunarodnopravni zahtev, već i kako bi izvršila pozitivan uticaj na u praksi primećene slučajeve u kojima je okolnost da je bilo pristanka (naročito na bavljenje prostitucijom) i pored postojanja ostalih obeležja dela uticala na drugačiju (lakšu) kvalifikaciju dela. Ovde bi trebalo pomenuti i to da pristanak žrtve na eksploataciju ne samo ne treba tumačiti kao okolnost koja isključuje postojanje dela (to se ne sme dovoditi u pitanje) već je ne treba tretirati ni kao olakšavajuću okolnost, imajući u vidu i to da je jedan od načina izvršenja dela i korišćenje odnosa zavisnosti, odnosno teških prilika drugog, te se ni u ovakvim okolnostima ne može govoriti o pristanku u pravom smislu reči.

Neophodno je naglasiti i to da za postojanje dela nije potrebno da je realizovana eksploatacija lica u pitanju (žrtve) već da su radnje predviđene kao radnje izvršenja dela preduzete u tom cilju. Takođe, ovo obeležje dela treba tumačiti šire nego u smislu da je kod učinioca postojala namera da na primer – eksploatiše rad žrtve. Dovoljno je da je znao da će žrtva biti iskorišćena u navedenu svrhu. Smatra se da takvo tumačenje više odgovara intencijama UN Protokola vezanih za obezbeđenje što obuhvatnije zaštite žrtava.¹⁵ Ova okolnost je od izuzetnog značaja u procesu identifikacije žrtava trgovine ljudima, jer i lica koje nije eksploatisano, koje i samo nije znalo da je bilo “namenjeno eksploataciji” jeste žrtva trgovine ljudima i kao takva ima pravo na sve mere pomoći i zaštite. Kako (i koliko teško) će se postojanje navedenog cilja dokazivati (kada same eksploatacije nije bilo) posebno je pitanje i ne treba da bude od značaja za identifikovanje lica u pitanju kao žrtve trgovine ljudima.

Radnja izvršenja dela je vrbovanje, prevoz, prebacivanje, predaja, prodaja, kupovina, posredovanje u prodaji, sakrivanje ili držanje drugog lica i to na jedan od sledećih

¹⁵ Videti: Z. Stojanović, *Komentar Krivičnog zakonika*, Službeni glasnik, Beograd, 2006., str. 811.

načina: silom ili pretnjom, dovođenjem u zabludu ili održavanjem u zabludi, zloupotrebom ovlašćenja, poverenja, odnosa zavisnosti, teških prilika drugog, zadržavanjem ličnih isprava ili davanjem ili primanjem novca ili druge koristi. Cilj u kome radnje (na neki od navedenih načina) treba da se vrše jeste: eksploatacija rada, prinudni rad, vršenje krivičnih dela, prostitucija ili druga vrsta seksualne eksploatacije, prosjačenje, upotreba u pornografske svrhe, uspostavljanje ropskog ili njemu sličnog odnosa, radi oduzimanja organa ili dela tela ili radi korišćenja u oružanim sukobima.

Krivični zakonik iz 2005. godine poznaje i jedno novo, specifično delo trgovine ljudima – trgovina decom radi usvojenja (čl. 389)¹⁶. Svakako da i žrtve ovog krivičnog dela treba smatrati žrtvama trgovine ljudima i obezbediti im posebnu zaštitu i pomoć. I u ovom slučaju je dovoljno da je radnja izvršena *radi usvojenja*. I ovo delo je pretrpelo određene izmene koje označavaju oštrij odnos države prema učinicima, efektivnije generalnopreventivne učinke, kao i bolju zaštitu žrtava. Samo delo je premenilo naziv u “trgovina maloletnim licima radi usvojenja”. Međutim, izmena nije konsekventno izvedena u opisu dela, jer je pasivni subjekt ovog dela lice koje nije navršilo šesnaest godina što ne odgovara krivičnopravnom tumačenju pojma maloletno lice. Naime, prema čl. 112. KZ st. 10. maloletnim licem se smatra lice koje nije navršilo osamnaest godina. U odnosu na ranije rešenje ostvaren je napredak u podizanju granice starosti pasivnog subjekta koja je obeležje dela, sa četrnaest na šesnaest godina, što omogućava bolju zaštitu maloletnih lica, ali ne u potpunosti zbog navedenog neslaganja. Promene u okvirima člana 389. dotakle su i st. 2. predvidevši vršenje dela od strane grupe (umesto vršenja dela na organizovan način od strane više lica), a unet je i novi stav koji predviđa kažnjavanje (zatvorom najmanje pet godina) za vršenje dela od strane organizovane kriminalne grupe¹⁷. Nije jasno zašto zakonodavac i ovo delo nije uvrstio među dela za koja je ublažavanje kazne zabranjeno.

Novina Krivičnog zakonika iz 2005. jeste i to što je inkriminisao krijumčarenje ljudi u okvirima dela “nedozvoljeni prelaz državne granice i krijumčarenje ljudi” (čl. 350). Na taj način je rešen problem podvođenja i slučajeva krijumčarenja u okviru trgovine ljudima. Međutim i dalje se u praksi sreću nerazumevanja obeležja jednog i drugog dela, te pogrešne kvalifikacije koje mogu imati i uticaja na pogrešnu identifikaciju žrtava. Izmene Krivičnog zakonika iz 2009. godine promenile su kaznene raspone za delo iz st. 2. koje je i najproblematičnije sa stanovišta razlikovanja u odnosu na delo trgovine ljudima. Posebni

16 (1) Ko oduzme lice koje nije navršilo četrnaest godina radi njegovog usvojenja protivno važećim propisima ili ko usvoji takvo lice ili posreduje u takvom usvojenju ili ko u tom cilju kupi, proda ili preda drugo lice koje nije navršilo četrnaest godina ili ga prevozi, obezbeđuje mu smeštaj ili ga prikrija, kazniće se zatvorom od jedne do pet godina.

(2) Ko se bavi vršenjem delatnosti iz st. 1. ovog člana ili je delo izvršeno na organizovan način od strane više lica, kazniće se zatvorom najmanje tri godine.

17 Napominjemo da su slične izmene u smislu predviđanja da se delo vrši od strane grupe, odnosno od strane organizovane kriminalne grupe učinjene i kod drugih krivičnih dela, te da ovi (novi) oblici dela nisu specifičnost krivičnih dela o kojima govorimo, tako da ne može biti reči o posebnoj intenciji zakonodavca da predvidi nove oblike samo kod krivičnog dela trgovine ljudima ili trgovine maloletnim licima radi usvojenja. Isto važi i za pooštavanje kazni koje je ostvareno kod većeg broja krivičnih dela.

minimum zatvorske kazne je udvostručen (umesto tri meseca – šest meseci zatvora), dok je posebni maksimum snižen za godinu dana (sa šest na pet godina zatvora).

Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica

Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica¹⁸ je stupio na snagu 1. januara 2006. godine, a od značaja za problematiku trgovine ljudima je njegov treći deo koji sadrži posebne odredbe o zaštiti maloletnih lica kao oštećenih u krivičnom postupku. Naime, poseban položaj u krivičnom postupku imaju maloletna lica oštećena taksativno navedenim krivičnim delima (sa elementima nasilja prvenstveno). Među njima se nalaze i krivična dela: trgovina ljudima (čl. 388. KZ) i trgovina decom radi usvojenja (čl. 389. KZ). Specifičnosti se u ovim slučajevima sastoje u tome što većem koji sudi punoletnom učiniocu za neko od ovih dela predsedava sudija koji je stekao posebna znanja iz oblasti prava deteta i krivičnopravne zaštite maloletnih lica. Pored sudije, predsednika veća, i javni tužilac, istražni sudija i specijalizovani službenici policije moraju imati navedena znanja. Takođe, kako oštećeno maloletno lice mora imati punomoćnika od prvog saslušanja, to će mu sud istog postaviti (u slučaju da ga nema) iz reda advokata, ali i on mora imati posebna znanja iz oblasti prava deteta i krivičnopravne zaštite maloletnih lica.

Svi pomenuti učesnici u postupku dužni su da postupaju obazrivo prema maloletnom oštećenom, vodeći računa o njegovom uzrastu, svojstvima ličnosti, obrazovanju i prilikama u kojima živi, posebno nastojeći da izbegnu štetne posledice postupka po njegovu ličnost i razvoj. U tom cilju se i saslušanje obavlja uz pomoć pedagoga, psihologa ili drugog stručnog lica. Predviđeno je i da se saslušanje završi na najviše dva ročišta, osim ako je ponavljanje potrebno radi ostvarenja svrhe krivičnog postupka. Kako bi se zaštitilo od sekundarne viktimizacije, maloletno lice može biti saslušano upotrebom tehničkih sredstava za prenos slike i zvuka, bez prisustva stranaka i drugih učesnika postupka (dok se pitanja postavljaju posredno preko pedagoga, psihologa ili drugog stručnog lica). Maloletna lica mogu biti saslušana i u svom stanu ili na drugom mestu, van službenih prostorija.

Tražena "posebna znanja" i načini postupanja sa maloletnim oštećenima bi trebalo unapređivati i usavršavati po pitanju zaštite žrtava trgovine ljudima, jer iskustva govore da pomenuta lica koja u krivičnom postupku sreću maloletnu žrtvu ne poznaju postojeći mehanizam zaštite niti specifičnosti viktimizacije ovim delom. Takođe, i u slučajevima kada se vode postupci zbog drugih krivičnih dela (sa elementima nasilja naročito) u kojima je oštećeno maloletno lice, neophodno bi bilo voditi računa o tome da li je to lice potencijalna žrtva trgovine ljudima, da li je delo u pitanju moguća pre-

¹⁸ Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, "Službeni glasnik RS" br. 85/05.

thodnica, uvod za trgovinu ljudima, te preduzeti neophodne korake u cilju prevencije. Za pravilno prepoznavanje indikatora neophodna su znanja o specifičnostima trgovine ljudima i naročito o ranjivim društvenim grupama i rizicima viktimizacije.

Zakonske odredbe dopunjuje Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja¹⁹ koji se oslanja na UN Konvenciju o pravima deteta i kao jedan od oblika nasilja prepoznaje i otmicu i trgovinu decom (čl. 35. Konvencije)²⁰, kao i na Nacionalni plan akcije za decu iz 2004. godine. Protokol jasno ističe nužnost preventivnog reagovanja, ali i zaštite koja se obezbeđuje po izbavljenju deteta. U oba slučaja ističe se neophodnost dobre saradnje između svih stručnjaka koji rade sa decom (iz sfere zdravstva, obrazovanja, socijalne zaštite, policije, pravosuđa i dr.). Za potrebu definisanja jasnih koraka u procesu zaštite dece, izrađeni su i posebni protokoli u navedenim sferama²¹. Inače, svaka prijava koja se zasniva na sumnji o postojanju zlostavljanja i/ili zanemarivanja deteta treba da bude upućena centru za socijalni rad koji treba da organizuje službu za brzu procenu i trijažu prijave, te se postara o preduzimanju odgovarajućih mera. Protokol predstavlja i faze u procesu zaštite deteta (prepoznavanje slučajeva zlostavljanja i zanemarivanja, prijavljivanje nadležnom organu, odnosno službi, procena rizika, stanja i potreba deteta i porodice, planiranje usluga i mera za zaštitu deteta). Insistira se na tome da se planiranje usluga i mera zaštite vrši od samog početka rada na slučaju, odnosno od trenutka kada je prijava dospela u centar. Koraci u okviru ove faze jesu: konferencija slučaja, mere porodičnopravne zaštite, mere zaštite koje preduzimaju druge službe u zajednici.

Ovaj protokol ne sadrži obavezu centra za socijalni rad, koji je ključni akter u zaštiti deteta da o sumnji na trgovinu ljudima ili o tome da je dete potencijalna žrtva obavesti Službu za koordinaciju zaštite žrtava, što bi bilo neophodno zbog uključivanja deteta i u druge programe zaštite.

19 Vlada Republike Srbije, Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja, Zaključak Vlade 05 Broj: 5196/2005 od 25. 8. 2005.

20 Prema Protokolu: "Komercijalna ili druga eksploatacija deteta podrazumeva korišćenje deteta za rad ili za druge aktivnosti, a u korist drugih osoba. Ovo obuhvata rad dece i prostituciju dece, kidnapovanje dece i/ili prodaju dece u svrhe radne ili seksualne eksploatacije, eksploatatorsko korišćenje dece za pornografske predstave i dr. Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja, str. 10.

21 Na primer: Posebni protokol o postupanju policijskih službenika u zaštiti maloletnih lica od zlostavljanja i zanemarivanja, 2006., http://prezentacije.mup.gov.rs/Deca/dl/Posebni_protokol_o_postupanju_policijskih_sluzbenika_u_zastiti_maloletnih_lica_od_zlostavljanja_i_zanemarivanja_lat.doc;

Posebni protokol za zaštitu dece u ustanovama socijalne zaštite od zlostavljanja i zanemarivanja, 2006., http://www.minrzs.gov.rs/cms/you/component/docman/cat_view/59-family-care-and-social-welfare/62-other;

Posebni protokol za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama, 2007., <http://www.mp.gov.rs/userfiles/projekti/borba-protiv-nasilja/PosebniProtokol.pdf>, Posebni protokol sistema zdravstvene zaštite za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja, 2009., <http://www.minzdravlja.info/downloads/Zakoni/Ostalo/PosebniProtokolSistemaZdravstveneZastiteZaZastituDeceOdZlostavljanja.pdf>; Posebni protokol o postupanju pravosudnih organa u zaštiti maloletnih lica od zlostavljanja i zanemarivanja, 2009., <http://www.mpravde.gov.rs/images/Posebni%20protokol%20-%20pravosuđe.pdf>.

Zakon o strancima

Reč je o novom zakonu²² koji se primenjuje od 1. aprila 2009. godine. Po prvi put se pažnja zakonodavca usmerava na pitanje stranaca – žrtava trgovine ljudima, odnosno na pitanje njihovog ostanka na teritoriji republike Srbije, kao i obezbeđenja osnovnih životnih potreba. Naime, strancu koji je žrtva trgovine ljudima odobriće se privremeni boravak u Srbiji, a ukoliko nema dovoljno sredstava za izdržavanje, obezbediće mu se odgovarajući smeštaj, ishrana i osnovni životni uslovi (čl. 28. st. 4). Ali, da bi došlo do realizacije ovakvog vida zaštite potrebno je da ona bude opravdana interesima vođenja krivičnog postupka za delo trgovine ljudima. Dakle, reč je o “uslovljenoj” zaštiti, a ne onoj koja bi usledila po samoj identifikaciji žrtve. Odobrenje privremenog boravka biće uskraćeno ukoliko to zahtevaju interesi zaštite javnog poretka ili bezbednosti Republike Srbije ili njenih građana, kao i ukoliko postoji opravdana sumnja da se boravak neće koristiti u nameravanu svrhu (čl. 11. st. 1. t. 6. i 8). Ova odredba potencira zavisnost odobrenja privremenog boravka od učešća žrtve u krivičnom postupku.

O tome da li je pružanje zaštite u interesu postupka, odlučivala bi policija, kao organ koji odobrava privremeni boravak strancima. Da su interesi krivičnog postupka na prvom mestu pokazuje i odredba čl. 29. st. 3. prema kojoj se trajanje privremenog boravka žrtve trgovine ljudima vezuje za trajanje krivičnog postupka, tačnije za učešće žrtve u njemu (npr. dok se ne sasluša kao svedok na glavnom pretresu). Ipak, druge odredbe ovog zakona koje govore o razlozima humanosti i, s njima u vezi, čine određena stroga rešenja fleksibilnijim, odnosno daju određene pogodnosti licima na čijoj strani ovi razlozi stoje, daju osnova za drugačija tumačenja.

Tako, prema odredbama ovog zakona privremeni boravak jeste onaj koji traje duže od 90 dana, a može trajati do godinu dana (što je prema Instrukciji o uslovima za odobrenje privremenog boravka stranim državljanima žrtvama trgovine ljudima od 2004. godine²³ najduže vreme trajanja dozvole privremenog boravka žrtve zbog učešća u krivičnom postupku, ali i zbog razloga lične bezbednosti), s mogućnošću produženja na isti period (čl. 29. st. 1) Kako je za žrtve trgovine ljudima ustanovljena zakonom mogućnost privremenog boravka u Srbiji samo u vezi sa krivičnim postupkom (a to može biti i period kako kraći, tako i duži od godinu dana), postavlja se pitanje: Šta biva sa žrtvama ukoliko njihov ostanak u zemlji ne opravdavaju interesi krivičnog postupka, ali se on može pravdati razlozima lične bezbednosti? S tim u vezi bi trebalo konsultovati odredbu čl. 37. st. 2. prema kojoj se stalno nastanjenje strancu može odobriti (nezavisno za uslove koje postavlja st. 1. istog člana) i kada to nalažu razlozi humanosti, što bi mogli biti upravo razlozi koji govore u prilog rizika po bezbednost u slučaju povratka u zemlju porekla ili treću zemlju. U prilog ovoj tezi govore i druge odredbe Zakona o strancima koje se pozivaju na razloge humanosti, kao što bi bila, za ovu temu značajna,

²² Zakon o strancima, “Službeni glasnik” br. 97/08.

²³ Instrukcija o uslovima za odobrenje privremenog boravka stranim državljanima žrtvama trgovine ljudima (koju je ministar unutrašnjih poslova doneo 5. jula 2004. godine).

odredba čl. 20. st. 2. prema kojoj se rok važenja vize (odobrenja za privremeni boravak, viza D) može produžavati i iz humanitarnih razloga.

Što se tiče maloletnih stranaca, odnosno dece žrtava trgovine ljudima, Zakon im se obraća članom 52. koji reguliše njihov smeštaj u prihvatilište i učešće organa strateljstva i zabranjuje vraćanje u zemlju porekla ili treću zemlju koja je spremna da prihvati maloletno lice, dok se ne obezbedi odgovarajući prijem. Dalje, maloletnici, deca odvojena od roditelja ili staratelja, ali i žrtve trgovine ljudima²⁴ u postupku prinudnog udaljenja moraju se tretirati kao *lica sa posebnim potrebama* i prema njima se postupa naročito obazrivo imajući u vidu specifičnost situacije u kojoj se nalaze.

Moglo bi se postaviti pitanje: Šta je sa privremenim boravkom do 3 meseca u tzv. periodu refleksije (periodu oporavka i razmišljanja) koji je bio regulisan Instrukcijom o uslovima za odobrenje privremenog boravka stranim državljanima žrtvama trgovine ljudima? Odgovor daje Uputstvo za sprovođenje Zakona o strancima²⁵ (o kome će biti više reči kasnije) koje je preuzelo odedbe Instrukcije. Dakle, pitanje humanitarnog boravka (sa trajanjem do tri meseca) koji se odobrava po izvršenoj identifikaciji od strane Službe i na njeno traženje (uz, razume se, saglasnost žrtve) bilo bi regulisano pomenutim Uputstvom. Međutim, ovu odredbu bi trebalo inkorporisati u Zakon o strancima, s obzirom na to da Zakon eksplicitno poklanja pažnju žrtvama trgovine ljudima i poziva se na razloge humanosti.

Kao primer dobre prakse mogao bi se navesti podzakonski akt Ministarstva sigurnosti Bosne i Hercegovine koji je u potpunosti posvećen zaštiti žrtava trgovine ljudima – Pravilnik o zaštiti stranaca žrtava trgovine ljudima²⁶, a koji razrađuje odredbe Zakona o kretanju i boravku stranaca i azilu²⁷.

Zakon o azilu²⁸

Kako tražioci azila spadaju u kategoriju potencijalnih žrtava trgovine ljudima, to je nužno navesti osnovne odredbe ovog zakona koje im obezbeđuju zaštitu od reviktimizacije (pa i trgovinom ljudima). Tako, čl. 6. propisuje zabranu proterivanja ili vraćanja lica protiv njegove volje na teritoriju gde bi njegov život ili sloboda bili ugroženi zbog njegove rase, pola, jezika, veroispovesti, nacionalnosti, pripadnosti od-

²⁴ Zakon ne govori o žrtvama trgovine ljudima, ali u kategoriju lica sa posebnim potrebama smešta lica koja su "bila izložena mučenju, silovanju ili drugim teškim oblicima psihološkog, fizičkog ili seksualnog nasilja". U ovu kategoriju spadaju i stare osobe, trudnice, samohrani roditelji sa maloletnom decom, osobe sa invaliditetom, kao i osobe potpuno ili delimično lišene poslovnih sposobnosti. Nesumnjivo da se žrtve trgovine ljudima mogu naći i u nekoj od pomenutih kategorija, pa čak i u više njih.

²⁵ Uputstvo je doneo ministar unutrašnjih poslova RS, a zavedeno je pod br. 1089/09-11 od 14. jula 2009. godine.

²⁶ Pravilnik o zaštiti stranaca žrtava trgovine ljudima "Službeni glasnik BiH", br. 90/08.

²⁷ Zakon o kretanju i boravku stranaca i azilu "Službeni glasnik BiH", br. 36/08.

²⁸ Zakon o azilu, "Službeni glasnik RS", br. 109/07.

ređenoj društvenoj grupi ili političkih stavova. Ova zabrana ne važi ako za lice u pitanju postoji osnovana sumnja da ugrožava bezbednost zemlje ili ako je pravosnažnom presudom osuđeno za teško krivično delo, zbog čega predstavlja opasnost za javni poredak. Pomenute kategorije se ne vezuju eksplicitno za žrtve trgovine ljudima, ali bi se u konkretnom slučaju moglo naći lice koje pripada nekoj od navedenih grupa u riziku, a istovremeno je i žrtva trgovine ljudima ili pak potencijalna žrtva. Drugim rečima, mora se, u slučajevima tražilaca azila, obavezno voditi računa i o tome da li je lice u pitanju žrtva trgovine ili potencijalna žrtva, te s tim u vezi odlučiti o (ne)vraćanju na rizičnu teritoriju.

Neophodno je navesti i to da Zakon, nezavisno od odredbe koja predviđa izuzetak od pomenute zabrane, predviđa zabranu proterivanja ili vraćanja lica na teritoriju na kojoj postoji rizik da će biti podvrgnuto mučenju, nečovečnom ili ponižavajućem postupanju i kažnjavanju, što bi se takođe moglo smatrati vidom zaštite od (re)viktimizacije trgovinom ljudima.

Zakon o administrativnim taksama

Na inicijativu Međunarodne organizacije za migracije, Zakonom o izmenama i dopunama Zakona o administrativnim taksama²⁹, čl. 35, ukinuto je plaćanje taksi za odobrenje privremenog boravka za žrtve trgovine ljudima.³⁰ Ovo rešenje predstavlja veliko rasterećenje kako samih žrtava (koje obično nemaju novca ni za osnovne životne potrebe) tako i za organizacije koje se bave zaštitom žrtava trgovine ljudima.

Zakon o zdravstvenoj zaštiti

Ovaj zakon je izjednačio strane državljane – žrtve trgovine ljudima sa građanima Srbije u pogledu ostvarenja prava na zdravstvene usluge koje su obuhvaćene obaveznim zdravstvenim osiguranjem (čl. 241)³¹. Na ovaj način ostvareni su međunarodni standardi koji se tiču minimuma pomoći koja se pruža žrtvama trgovine ljudima, a medicinska pomoć je upravo u tom okviru (pored psihološke i pravne). Međutim, problem nastaje u praksi u vezi sa potvrdom koju izdaje Služba o statusu žrtve (tj. da je lice

²⁹ Zakon o izmenama i dopunama Zakona o republičkim administrativnim taksama, "Službeni glasnik RS" br. 61/05. (Vidi: Tarifni br. 97, t. 12. i 13).

³⁰ Prema najnovijim izmenama Zakona o republičkim administrativnim taksama tarifni broj 36 koji se odnosi na takse za izdavanje putne isprave, turističke propusnice, putnog lista, odnosno viza za strane državljane i za lica bez državljanstva predviđa iznose taksi za privremeni boravak do tri meseca (7330 din) – t. 12, odnosno privremeni boravak preko tri meseca (11000 din) – t. 13, koje ne plaćaju strani državljani koji se, u skladu sa zakonom, smatraju žrtvama trgovine ljudima. Zakon o izmenama i dopunama Zakona o republičkim administrativnim taksama, "Službeni glasnik RS", br. 5/09.

³¹ Zakon o zdravstvenoj zaštiti, "Službeni glasnik RS" br. 107/05.

u pitanju identifikovano kao žrtva trgovine ljudima). Zdravstveni radnici ne priznaju potvrde i odbijaju da pruže usluge žrtvama. Ovakav postupak vodi stigmatizaciji žrtve, a ne dolazi do rešenja problema, odnosno pružanja medicinske pomoći koju Zakon obećava. Moglo bi se zaključiti da zaposleni u zdravstvenim ustanovama nisu upoznati sa svojim obavezama u pogledu pružanja pomoći žrtvama trgovine i da način na koje se one *samolegitimišu* nije dobar (štaviše je često traumatizujući za žrtvu). Treba napomenuti da se navedenim zakonskim rešenjem ne pokrivaju sekundarna i tercijerna zdravstvena zaštita, a često su usluge ovih sektora u fazi rehabilitacije, odnosno reintegracije žrtve neophodne.

Još uvek nije rešen problem koji se tiče diskriminacije domaćih žrtava s obzirom na to da one najčešće ne poseduju (bar u prvo vreme) zdravstvenu knjižicu niti ličnu kartu, odnosno prijavu prebivališta na osnovu kojih bi regulisale svoje pravo na zdravstvenu zaštitu. Za rešenje problema domaćih žrtava bez lične karte i prijave prebivališta, mogao bi se usvojiti dobar primer iz Hrvatske. Tamo je Instrukcijom o regulisanju boravka žrtava trgovine ljudima (takođe izdatoj od strane ministra policije) predviđen i rešen ovakav slučaj izdavanjem lične karte na osnovu prijave na određenu adresu³².

Zakon o socijalnoj zaštiti

Da će se centri za socijalni rad ozbiljno posvetiti problemu zaštite žrtava trgovine ljudima obećava i Zakon o socijalnoj zaštiti³³. Naime, jedan od njegovih ciljeva jeste prevencija i otklanjanje posledica zanemarivanja, zlostavljanja i eksploatacije. (član 3. stav 1. tačka 5). Zakon eksplicitno pominje žrtve trgovine ljudima i to u čl. 41. koji imenuje korisnike usluga socijalne zaštite. U st. 2. stoji da je korisnik socijalne zaštite dete i mlada osoba³⁴ kojoj je usled porodičnih i drugih životnih okolnosti ugroženo zdravlje, bezbednost i razvoj, odnosno ako je izvesno da bez podrške sistema socijalne zaštite ne može da dostigne optimalni nivo razvoja, a naročito ako je žrtva trgovine ljudima (t.7). U st. 3. stoji da je korisnik usluga odrasla, odnosno starija osoba³⁵ čije je blagostanje, bezbednost i produktivan život u zajednici ugrožen rizicima usled starosti, invaliditeta, bolesti, porodičnih i drugih životnih okolnosti, a naročito ako je žrtva trgovine ljudima (t. 4).

32 V. Pleša - Golubović, "Croatia", u: Škrnjug, J. (ur.) *Mechanism for the Monitoring of Trafficking in Human Beings Phenomenon*, Belgrade, IOM, KBF, str. 37–60.

33 Zakon o socijalnoj zaštiti, "Službeni glasnik RS", br. 24/11.

34 Prema ovom članu, reč je o punoletnom licu do navršanih 26 godina života.

35 Odraslom osobom se smatra lice starosti od navršanih 26 godina do navršanih 65 godina života, dok je stariji korisnik lica koje ima više od 65 godina.

Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima³⁶

Značajan koraku u ostvarivanju zaštite žrtava ostvaren je ratifikacijom ovog pravno-obavezujućeg međunarodnog dokumenta 14. aprila 2009. godine. Konvencija sadrži čvršće postavljene i preciznije formulisane dužnosti i obavezne mere³⁷ koje države moraju preduzeti po pitanju zaštite žrtava. Reč je o zaštiti koja ne znači uslovljavanje i, praktično, prinudu žrtve na saradnju u zamenu za određene vidove pomoći, već znači poštovanje njenih ljudskih prava i potreba. Tako, Konvencija naglašava da identifikacija žrtve ne sme zavisiti od krivičnog gonjenja trgovaca i ne sme biti njime uslovljena. Sve dok traje proces identifikacije osoba ne sme biti udaljena sa teritorije zemlje i mora joj biti pružena pomoć u fizičkom, psihološkom i socijalnom oporavku, kao i u sferi bezbednosti i zaštite.

Ukoliko postoji sumnja da je osoba u pitanju dete (ne može se utvrditi njena starost), ona se ima smatrati detetom i kao takva uživati posebne vidove zaštite. Konvencija propisuje posebne korake koje treba preduzeti kada se utvrdi da se radi o detetu bez pratnje. Država treba da: obezbedi zastupanje tog deteta od strane zakonitog staratelja, organizacije ili organa koji postupaju u najboljem interesu deteta; preduzme potrebne mere za utvrđivanje identiteta i državljanstva deteta; preduzme sve što je potrebno kako bi se pronašla porodica deteta, ako je to u najboljem interesu deteta.

Država treba da zaštiti i privatni život i identitet žrtava. Lični podaci se čuvaju i koriste u skladu sa Konvencijom o zaštiti pojedinaca u pogledu automatske obrade ličnih podataka.³⁸ Treba usvojiti i mere kojima će se posebno zaštititi podaci koji omogućavaju identifikaciju deteta žrtve kako ne bi bili objavljeni putem medija ili na drugi način, osim izuzetno (npr. u cilju lakšeg pronalaženja članova porodice).

Mere koje treba da obezbede minimum pomoći radi fizičkog, psihološkog i socijalnog oporavka uključuju: siguran smeštaj, psihološku i materijalnu podršku, pristup hitnoj medicinskoj zaštiti, usluge prevođenja i tumačenja, savetovanje i informisanje o pravima, službama/uslugama za žrtve trgovine ljudima, pomoć u ostvarivanju prava u toku krivičnog postupka, pristup obrazovanju za decu. Svaka država mora da se pobrine za bezbednost žrtve i njenu zaštitu. Ovaj *minimum* se mora obezbediti svakoj žrtvi, uključujući i lice za koje postoji osnovana sumnja da je žrtva (dok traje proces identifikacije).

³⁶ Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima, "Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori", br. 19/09.

³⁷ Vidi: Glava III – Mere za zaštitu i unapređenje prava žrtava, kojima se garantuje ravnopravnost polova.

³⁸ Zakon o potvrđivanju Konvencije o zaštiti lica u odnosu na automatsku obradu ličnih podataka, "Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori", br. 1/92 i Službeni list SCG – Međunarodni ugovori", br. 11/05-dr.zakon.

Takođe, država treba da im obezbedi pristup tržištu rada, profesionalnom osposobljavanju i obrazovanju, što treba da omogući njihovu integraciju u društvo i ponovno preuzimanje kontrole nad sopstvenim životom. Naravno, usluge koje se pružaju žrtvama treba da se vrše uz njihovu punu obaveštenost i pristanak.

Prema st. 5. čl. 12. pomoć može biti pružena u saradnji sa nevladinim organizacijama ili drugim relevantnim organizacijama angažovanim na pružanju pomoći žrtvama. Ipak, odgovornost za ispunjavanje obaveza iz Konvencije leži na državama. Samim tim, one moraju da preduzmu neophodne korake da se pobrinu da žrtve prime pomoć na koju imaju pravo, naročito tako što će se starati da službe za prihvatanje, zaštitu i pružanje pomoći budu adekvatno i na vreme finansirane.

Žrtve trgovine ljudima koje nelegalno borave u određenoj državi imaju pravo na minimum 30 dana boravka na njenoj teritoriji, kako bi se oporavile i pobegele od uticaja trgovaca i/ili donele odluku o saradnji sa nadležnim organima. Ovo znači da će žrtva, pošto joj bude ukazana neophodna pomoć i zaštita (minimum zaštite o kome je bilo reči), a budu joj predočene i druge mogućnosti, odnosno mere pomoći i zaštite, na miru odlučiti hoće li sarađivati sa organima krivičnog gonjenja. Boravak u trajanju od najmanje 30 dana se bezuslovno odobrava žrtvi, a može biti uskraćen ako se utvrdi da lice u pitanju nije žrtva ili ako interesi javnog poretka to zahtevaju.

Po završetku perioda oporavka, država će izdati (obnovljivu) dozvolu boravka iz humanitarnih razloga (ako je boravak neophodan zbog razloga lične prirode, kao što bi bili razlozi bezbednosti, zdravstveni razlozi, porodične prilike i sl.) i/ili u slučaju da žrtva sarađuje sa nadležnim organima u krivičnom gonjenju učinilaca. Ova odredba je važan korak napred u smislu da se kao razlozi za ostanak na teritoriji države favorizuju i razlozi lične prirode, a ne samo potrebe krivičnog progona. Kada su deca u pitanju presudan je najbolji interes deteta. Države članice se ohrabruju da prilikom izdavanja dozvola boravka imaju u vidu da je u pitanju žrtva trgovine ljudima koja je već imala odobren boravak po humanitarnom osnovu.

Konvencija insistira i na obeštećenju žrtava trgovine ljudima. Neophodno je da žrtva blagovremeno bude obavještena o mogućnostima, odnosno postupku za naknadu štete. Konvencija sugeriše ustanovljavanje posebnih fondova iz kojih bi se žrtvama nadoknadila šteta ili ustanovljavanje posebnih programa za socijalnu podršku i integraciju žrtava koji bi se finansirali iz sredstava kriminalnog porekla.

Konvencija potencira dobrovoljni povratak žrtava, a država u koju se žrtva vraća treba da olakša i prihvati njen povratak, bez nepotrebnog odlaganja. I država koja vraća žrtvu i ona koja je prihvata moraju poštovati njena prava, bezbednost i dostojanstvo. Prava uključuju naročito: pravo da se ne bude podvrgnut nehumanom i ponižavajućem postupanju, pravo na zaštitu privatnog i porodičnog života i zaštitu identiteta. Države se obavezuju da ustanove programe repatrijacije koji bi obezbedili da se izbegne reviktimizacija. U isto vreme, svaka članica bi trebalo da ohrabri ponovnu socijalnu integraciju žrtava. U vezi sa decom, ovi programi moraju da uzmu u obzir njihovo pravo na

obrazovanje i da uvedu mere koje bi obezbedile adekvatnu brigu ili prihvata u porodici ili odgovarajućoj ustanovi.

Član 26. nalaže državama da predvide mogućnost da se kazne ne izriču žrtvama za njihovo učešće u nezakonitim aktivnostima, u onoj meri u kojoj su one bile prisiljene na to.

Prema članu 28 države moraju da preduzmu neophodne mere kako bi obezbedile *efektivnu i odgovarajuću* zaštitu žrtvama i članovima njihovih porodica. Zaštiti članova porodice se pribegava po potrebi. Koje su to mere, zavisi od konkretnog slučaja. Nekada to može biti obezbeđivanje poverljivog telefonskog broja, snimanje odlazećih i dolazećih poziva, prikrivanje registarskih tablica, a nekada je potrebna promena identiteta, mesta boravka ili zaposlenja.

Konvencija jasno pokazuje da se bez adekvatne zaštite žrtva i poštovanja njihovih prava ne mogu ostvariti željeni efekti u borbi protiv trgovine ljudima, a Srbija ratifikacijom pokazuje volju da ispuni zahteve koje postavlja ovaj akt. U ovom trenutku, u Srbiji su još uvek glavni akteri zaštite žrtava nevladine organizacije, koje za svoje programe obezbeđuju donacije iz inostranstva. Reprezent države u ovoj sferi, zamišljen kao koordinišuće telo – Služba za koordinaciju zaštite trgovina ljudima posrće pod teretom obaveza, sa svega dva zaposlena i oskudnim sredstvima. Od strane države je najbolje razvijen (doduše i on više normativno, nego u praksi) sistem zaštite žrtava kao učesnika u krivičnom postupku, što pored pomenutih problema sa identifikacijom od strane policije upućuje na zaključak da balans između potreba krivičnog gonjenja učinilaca i zaštite žrtava još uvek nije postignut, već preteže onaj prvi tas – krivični progon učinilaca³⁹. O tome da Srbija nije u potpunosti ispunila preporuke i zahteve Konvencije govori i poslednji izveštaj Evropske komisije⁴⁰.

Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope

o zaštiti dece od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja⁴¹

Ovaj zakon je značajan akt koji ukazuje na spremnost, tačnije na obavezu države da zaštiti decu od seksualne eksploatacije koja može biti i jedan od ciljeva u okvirima trgovine decom. Glava IV predviđa “zaštitne mere i pomoć žrtvama”, te u tom okviru nalaže uspostavljanje delotvornih socijalnih programa i osnivanje multidisciplinarnih struktura kako bi se obezbedila neophodna podrška žrtvama, njihovim bliskim rođacima i svakom licu koje je odgovorno za staranje o njima. Nužno je preduzimanje

³⁹ O stanju sistema zaštite žrtava trgovine u Srbiji u odnosu na zahteve Saveta Evrope, u: S. Jovanović, “Konvencija Saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima i zaštita žrtava”, u: L. Kron, (ur.) *Kazneno zakonodavstvo u prevenciji kriminaliteta*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2008., str. 450–464.

⁴⁰ European Commission, *Serbia 2010 Progress Report*, Brussels, 9 November 2010, SEC(2010) 1330, p. 54.

⁴¹ Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja, “Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori”, br. 1/10.

svih neophodnih zakonodavnih i drugih mera kako bi se obezbedilo da onda kada nije poznata starost žrtve i kada ima razloga da se veruje da je žrtva dete, tom licu budu pružene mere zaštite i pomoći koja se pružaju deci, sve dok ne bude utvrđena tačna starost lica. Član 14. predviđa preduzimanje neophodnih zakonodavnih i drugih mera da bi se pružila pomoć žrtvama, na kratkoročnom i na dugoročnom planu, u njihovom fizičkom i psihosocijalnom oporavku. "Prilikom preduzimanja mera odgovarajuća pažnja se posvećuje mišljenjima, potrebama i zabrinutostima samog deteta". U st. 2. je predviđena obaveza države da preduzme mere za saradnju sa nevladinim organizacijama i drugim relevantnim organizacijama ili drugim elementima civilnog društva koji se bave pružanjem pomoći žrtvama.

Podzakonski akti i Sporazum o saradnji članova Saveta za borbu protiv trgovine ljudima

Uputstvo o sprovođenju Zakona o strancima⁴²

Boravak se odobrava iz humanitarnih razloga u periodu od tri meseca što je period oporavka i razmišljanja. Ovaj boravak se odobrava bez ikakvih uslova, samo po osnovu statusa žrtve trgovine ljudima (dobijenog u procesu identifikacije). Boravak je u druga dva slučaja uslovljen i to saradnjom sa nadležnim organima u otkrivanju krivičnih dela i učinilaca (za period od šest meseci), odnosno učešćem u sudskom postupku protiv učinilaca (za period od 12 meseci). Boravak u trajanju od 12 meseci može biti odobren i ukoliko se proceni da to opravdavaju razlozi lične bezbednosti žrtve.

Za zaštitu žrtava je od značaja i *klauzula nekažnjavanja*. Naime, "ukoliko je žrtva trgovine ljudima ušla u zemlju na nedozvoljen način ili u njoj boravi na nezakonit način, nadležni organ je dužan da pre pokretanja postupka utvrdi činjenice i okolnosti koje isključuju ili umanjuju krivičnu ili prekršajnu odgovornost žrtava trgovine ljudima (utvrđivanje elemenata sile, pretnje i prinude, odnosno krajnje nužde ili nužne odbrane)".

U Uputstvu je detaljno regulisan postupak odobravanja privremenog boravka. Predviđeno je da u roku od sedam dana od smeštaja žrtve u sklonište za žrtve trgovine ljudima, ovlašćeni radnici Službe za koordinaciju zaštite žrtava podnose zahtev za izdavanje odobrenja za privremeni boravak nadležnom sekretarijatu unutrašnjih poslova MUP-a RS, prema mestu boravka žrtve, a odobrenje, po završenoj proceduri

⁴² Uputstvo je doneo ministar unutrašnjih poslova RS, a zavedeno je pod br. 1089/09-11 od 14. jula 2009. godine. U ovo Uputstvo su zapravo inkorporirani nekadašnji: *Instrukcija o uslovima za odobrenje privremenog boravka stranim državljanima žrtvama trgovine ljudima* (koju je ministar unutrašnjih poslova doneo 5. jula 2004. godine) i *Uputstvo o proceduri odobrenja boravka* (koje je donela Uprava pogranične policije, za strance i upravne poslove 20. 9. 2004. godine).

i preuzimaju. Zahtev mora biti svojeručno potpisan od strane žrtve i praćen dopisom organizacije koja pruža smeštaj i pomoć žrtvi. Po isteku perioda od tri meseca, tačnije tri dana pre isteka, Služba podnosi zahtev za produženje privremenog boravka pod određenim uslovima. Novi zahtevi moraju biti praćeni (pored dopisa organizacije koja pruža smeštaj i pomoć) odgovarajućim dopisom (policije, tužilaštva ili suda) koji potvrđuje saradnju žrtve sa nadležnim organima, odnosno njeno aktivno učestvovanje u postupku ili postojanje razloga koji ugrožavaju njenu ličnu bezbednost.

Na ovom mestu treba istaći da je praksa izdavanja dozvole boravka po osnovu dobijanja statusa žrtve trgovine ljudima potpuno zaživela, te da je Republika Srbija jedina zemlja u okruženju u kojoj žrtve identifikuje posebna služba iz okvira sistema socijalne zaštite⁴³, dok žrtve dozvolu boravka dobijaju u proseku za sedam dana od dana zvaničnog susreta sa predstavnicima Službe. U tom smislu je važno istaći da je dozvole boravka dobilo 100% žrtava identifikovanih od strane Službe, od donošenja Instrukcije do danas, i to u najkraćem mogućem roku, što definitivno čini situaciju u Srbiji primerom dobre prakse u postupanju prema stranim žrtvama trgovine ljudima i utvrđuje temelje za kreiranje programa pomoći zasnovanih na poštovanju ljudskih prava i principa dobrovoljnosti. U tom smislu je moguće i napomenuti da je u Srbiji identifikovan određeni broj žrtava kojima je, uz pomoć ove prakse, omogućeno da, po dobijanju potrebnih informacija, donesu odluku o željenom mestu boravka i daljem procesu integracije, što je isključeno u situacijama u kojima se boravak ne odobrava. Dozvole boravka su izdavane čak i onim slučajevima u kojima policijski službenici nisu delili stav Službe o ovoj potrebi, što ukazuje na činjenicu da sistem u ovom segmentu funkcioniše izuzetno dobro u smislu zaštite žrtava.

Uputstvo o radu Službe za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima

Uputstvo je doneo vršilac dužnosti direktora Zavoda za vaspitanje dece i omladine 9. 11. 2004. godine i ono je u najvažnijim crtama već bilo predstavljeno kod izlaganja o Službi i njenim zadacima. Prema Uputstvu, osnovni zadaci Službe su: procena potreba žrtava, upućivanje potencijalnih žrtava na odgovarajući vid pomoći i organizovanje druge neophodne pomoći (vezane za koordinaciju). Po tumačenju ovih odredbi, moglo bi se zaključiti da postoji bitna razlika između žrtava i potencijalnih žrtava (koja se nigde ne objašnjava, a ne bi bilo na odmet, pošto se radi o uputstvu), da bi se u daljem tekstu atribut *potencijalna* pojavljivao u zagradi. Uputstvo predstavlja prilično uopšten okvir koji reguliše rad Službe i ostavlja dosta prostora za diskreciono postupanje, a pojedine odredbe regulišu ili se dotiču, čak, rada drugih službi, odnosno organizacija. Na primer, ono predviđa obavezu nadležnih za pružanje direktne pomoći (potencijalnoj) žrtvi da informišu Službu o preduzimanju potrebnih mera zaštite. Ili: Služba

⁴³ Što čini znatnu razliku od mogućih primera identifikacije od strane tužilaštva ili policije (iz regiona) koji nužno upućuju na izjednačavanje statusa žrtve trgovine ljudima sa žrtvom u krivičnopravnom smislu.

ne pruža direktnu pomoć (potencijalnim) žrtvama trgovine ljudima. Direktnu pomoć žrtvama pružaju specijalizovane organizacije za ovaj vid zaštite. Sa druge strane, u Uputstvu nema nijedne odredbe o isključivoj nadležnosti Službe da podnosi zahtev za odobrenje privremenog boravka za žrtve strane državljanke, iako je Instrukcija ministra unutrašnjih poslova koja reguliše ovu materiju doneta nekoliko meseci ranije. I odredba koja predviđa da Služba ne daje konačno mišljenje o tome da li je neko žrtva bez nadležnih organizacija za pružanje direktne pomoći, nije dovoljno jasna. Da li to znači da konsultuje navedene organizacije ili da treba da postoji saglasnost Službe i tih organizacija? Šta biva u slučaju da postoje različita mišljenja? Takođe, Uputstvo ne reguliše rad Službe u smislu načina na koji se vrši identifikovanje žrtve, odnosno procena njenih potreba ili na koji način se vrši upućivanje žrtve na odgovarajuće vidove pomoći.

Sporazum o saradnji između ministarstava unutrašnjih poslova, finansija, pravde, zdravlja, prosvete, rada i socijalne politike u oblasti borbe protiv trgovine ljudima

Sporazum je potpisan 12. 11. 2009. godine⁴⁴. Istovremeno je potpisan i Sporazum o obrazovanju Saveta za suprotstavljanje ilegalnim migracijama. Ministarka pravde je tom prilikom istakla značaj primene Zakona o oduzimanju imovine stečene krivičnim delom, što bi se moglo tumačiti kao otvaranje puta ka obrazovanju fondova iz kojih bi se finansirali programi pomoći i zaštite za žrtve trgovine ljudima.

Potpisnici Sporazuma se u čl. 1. saglašavaju da će “ostvariti preduslove za uspešnu saradnju nadležnih organa u razvoju Nacionalnog mehanizma upućivanja i kontinuiranom radu na zaštiti i pomoći žrtvama trgovine ljudima, kako bi se obezbedila višesektoralna i koordinisana politika borbe protiv trgovine ljudima, a naročito u oblasti prevencije i edukacije, zaštite žrtava, sprečavanja trgovine decom i krivičnog gonjenja učinilaca”.

Na prvom mestu u definisanju oblasti rada navedna je harmonizacija rada i koordinacija aktivnosti u oblasti zaštite žrtava trgovine ljudima u cilju obezbeđivanja održivosti programa zaštite i reintegracije žrtava. Planira se i saradnja u sferi identifikacije putem obezbeđena uzajamne stručne i tehničke pomoći radi poboljšanja procesa identifikacije žrtava svih oblika trgovine ljudima, kao i obučavanje i stručno usavršavanje svih učesnika uključenih u postupak prepoznavanja i pružanja usluga žrtvama u cilju bolje identifikacije, pomoći i zaštite. Kada je u pitanju prevencija, navode se sledeće oblasti: zajedničke analize rizika u cilju smanjenja faktora rizika i podložnosti problemu; organi-

⁴⁴ <http://www.mpravde.gov.rs/lt/news/vesti/potpisani-sporazumi-u-oblasti-borbe-protiv-trgovine-ljudima-i-ilegalnih-migracija-12.-novembar-2009.-godine.html>. Sporazum o saradnji između ministarstava unutrašnjih poslova, finansija, pravde, zdravlja, prosvete, rada i socijalne politike u oblasti borbe protiv trgovine ljudima, zaključen 12. 11. 2010. (Integralni tekst Sporazuma sa aneksom, za potrebe istraživanja, dobijen je od Nacionalnog koordinatora).

zovanje zajedničkih akcija i drugih aktivnosti u cilju podizanja nivoa društvene svesti o problemu trgovine ljudima kao oblika modernog ropstva. U čl. 3. pojašnjava se saradnja u oblasti harmonizacije rada i koordinacije aktivnosti u zaštiti žrtava radi obezbeđivanja održivosti programa zaštite i reintegracije žrtava trgovine ljudima. Ona se odvija kroz sve one vidovi pomoći i zaštite koje zahtevaju međunarodni dokumenti (Konvencija Saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima). To su: pružanje psihosocijalne podrške, pomoći i zaštite svih žrtava nezavisno od njihove volje da sarađuju sa državnim organima u istražnom i dokaznom postupku, omogućavanje nastavka školovanja i profesionalnog usavršavanja, obezbeđivanje adekvatnog smeštaja, obezbeđivanje mogućnosti za dobijanje mesečne nadoknade u procesu reintegracije i dr.

Ovaj Sporazum je praćen aneksom koji sadrži smernice za standardno operativno postupanje sa žrtvama trgovine ljudima a podeljene su u pet poglavlja: identifikacija, briga tokom hitne intervencije, pomoć u rehabilitaciji i reintegraciji, povratak i krivični postupci i zahtevi za naknadu štete. Smernice ističu da je Služba ta kojoj se žrtva sama obraća ili se upućuje od strane drugog aktera s tim što se eksplicitno ne navodi da je ona ta koja je zadužena za identifikaciju, već se naziva "početnom tačkom obaveštavanja" koja "pruža informacije i rešava hitne potrebe potencijalnih žrtava"⁴⁵. Međutim, pod tačkom 2.1.6. elaborira se pitanje vođenja identifikacionog intervjua koji vodi "predstavnik policije i/ili Službe" sa mogućom žrtvom, a nakon isteka perioda refleksije i stabilizacije⁴⁶. Ovakva smernica koja u proces identifikacije uvodi predstavnika policije alternativno sa predstavnikom Službe ne odgovara ranijem "dogovoru" i poziciji Službe u procesu identifikacije. Na ovaj način se uvodi novi akter u procesu identifikacije, a to je policija, sa svim nekadašnjim primedbama koje su činjenje na račun upravo neformalnog policijskog identifikovanja koje su predstavnici Službe samo "verifikovali". Smatramo da ovakav način učešća policije u identifikaciji otvara put ka uslovljavanju žrtve da učestvuje u postupku ili akcentovanju krivičnopravne dimenzije problema što ne odgovara pristupu orijentisanom ka žrtvi. U daljem tekstu se, međutim, navodi da početni intervju radi identifikacije treba da izvrši jedna osoba i to iz Službe. Da li se misli na početno upućivanje koje je navedeno pod tačkom 2.1.1. nije sasvim jasno. U ovom segmentu se ne pominje nikakav početni intervju radi identifikacije, već samo da se žrtva obraća Službi, a predstavljeni su i koraci za postupanje u slučaju da se radi o licu za koje se ne može sa sigurnošću utvrditi da li je maloletno ili ne. Dakle, ni Sporazum o saradnji ne definiše jasno mandat Službe prilikom identifikacije i ostavlja prostora za "policijsku identifikaciju" što ne smatramo dobrim rešenjem.

45 Važno je naglasiti da u Republici Srbiji ne postoji saglasnost oko definisanja pojma *potencijalna žrtva*. Uobičajeno, pod pojmom se podrazumeva nekoliko kategorija žrtava: a) žrtve koje su spašene iz lanca trgovine ljudima pre nego što je došlo do nameravane eksploatacije (vođen krivični postupak, a nije bilo eksploatacije), b) žrtve koje su identifikovane, ali se ne vodi postupak protiv trgovaca, c) osobe za koje postoje indicije da su žrtve, ali se one ne samoidentifikuju na taj način, d) osobe koje su detektovane kao žrtve, ali nije završena formalna identifikacija, e) osobe koje su u najvećem riziku od trgovine ljudima. S obzirom na to da sve druge navedene kategorije ostvaruju sva prava kao i same identifikovane žrtve koje su trpele neki od vidova eksploatacije, u Studiji se poslednje tumačenje podvodi pod pojam *potencijalne žrtve*.

46 Savet za borbu protiv trgovine ljudima, Sporazum o saradnji sa aneksom, str. 20.

Dobra strana ovog Sporazuma jeste izdvajanje posebnosti u postupanju kada je reč o maloletnim žrtvama trgovine ljudima ili sumnji da se o njima radi, što je u skladu sa međunarodnim zahtevima i kritikama koje su upućene Srbiji u vezi sa neizdvajanjem maloletnih žrtava u posebnu kategoriju po svim pitanjima.

Strategije i akcioni planovi

Strategija borbe protiv trgovine ljudima

Strategija je usvojena u decembru 2006. godine⁴⁷ i predstavlja najnoviji dokument nacionalnog karaktera koji se obraća problemu trgovine ljudima uopšte, i naravno, u tim okvirima i problemu upućivanja žrtava trgovine ljudima. Kako se radi o dokumentu strateškog karaktera, to u njemu pronalazimo samo smernice po kojima treba da se razvija, odnosno unapređuje nacionalni odgovor na problem trgovine ljudima.⁴⁸

Prema Strategiji, ciljevi Republike Srbije u borbi protiv trgovine ljudima se nalaze u sledećim sferama:

- institucionalni okvir
- prevencija
- pomoć, zaštita i reintegracija žrtava
- međunarodna saradnja
- praćenje i evaluacija rezultata.

Usavršavanje Nacionalnog mehanizma upućivanja je jedan od ciljeva koji treba ostvariti u sferi insitucionalnog okvira mehanizma suprotstavljanja trgovini ljudima. Potencira se:

1. formalizovanje saradnje vladinih, nevladinih i međunarodnih aktera u borbi protiv trgovine ljudima na lokalnom, regionalnom i međunarodnom nivou, i to zaključivanjem protokola o saradnji u kojima bi jasno bile definisane uloge i odgovornosti pojedinih aktera;
2. kontinuirani pregled aktivnosti svih aktera uključenih u identifikaciju žrtava, pružanje pomoći i zaštite žrtvama;
3. planiranje sredstava u republičkom budžetu za podršku realizaciji aktivnosti u borbi protiv trgovine ljudima i zaštite žrtava, pri čemu se ističe značaj obezbeđivanja kontinuirane finansijske podrške skloništim za žrtve trgovine ljudima.

⁴⁷ Strategija borbe protiv trgovine ljudima, "Službeni glasnik RS", br. 111/06.

⁴⁸ O Strategiji i kritičkom ostvrtu na nju: S. Mijalković, "O strategiji borbe protiv trgovine ljudima u Republici Srbiji", u: S. Petrović, M. Milošević, Đ. Đorđević (ur.) *Sprečavanje i suzbijanje savremenih oblika kriminaliteta II*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2007., str. 221–241.

Sledeća stavka vezana za unapređenje institucionalnog okvira je, u suštini, od izuzetnog značaja za sam Nacionalni mehanizam upućivanja. Reč je o unapređenju procesa identifikacije i pružanja pomoći i zaštite putem edukacije i stručnog usavršavanja svih aktera.⁴⁹

Iz grupe ciljeva pod nazivom *Pomoć, zaštita i reintegracija žrtava* značajno je isticanje potrebe za poboljšanjem identifikacije žrtava svih oblika trgovine ljudima putem poboljšanja sposobnosti vladinih i nevladinih predstavnika da identifikuju žrtve različitih oblika trgovine ljudima i obezbeđenja adekvatne zaštite žrtava, kao i olakšanja samoidentifikacije žrtava. Ovde bi se moglo zaključiti da se misli na proces detekcije žrtava ili pak njihovog prepoznavanja koji prethodi identifikaciji koju treba da vrši Služba za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima u saradnji sa relevantnim nevladinim organizacijama.

Jedan od ciljeva je i sprečavanje sekundarne viktimizacije žrtava/svedoka od strane državnih organa putem doslednog poštovanja ljudskih prava žrtava i primene međunarodnih standarda zaštite žrtava, unapređenja propisa u svrhu efikasnije zaštite žrtava i omogućavanja efikasnog obeštećenja za žrtve.

Cilj je i kreiranje dugoročnih programa zaštite i reintegracije žrtava trgovine ljudima radi pružanja psihosocijalne podrške, pomoći i zaštite svim žrtvama trgovine ljudima, nezavisno od njihove volje da sarađuju sa državnim organima u istražnom i dokaznom postupku; omogućavanja nastavka školovanja; profesionalnog usavršavanja; iznalaženja adekvatnog smeštaja za žrtve trgovine ljudima i iznalaženja mogućnosti za dobijanje mesečne nadoknade u procesu (re)integracije.

Moglo bi se zaključiti i da ovako postavljeni ciljevi već govore u prilog tezi da su uočeni nedostaci u funkcionisanju postojećeg mehanizma upućivanja, međutim, kako su na krajnje uopšten način predloženi (što je i razumljivo, jer se radi o strateškom dokumentu), to je neophodno bilo kreirati poseban plan akcije koji je konkretizovao aktivnosti za ostvarenje postavljenih ciljeva.

Ono što se može navesti kao nedostatak Strategije jeste nedovoljna fokusiranost na problem dece kao posebno ranjive kategorije, što je 2008. godine, a potom i 2010. godine apostrofirao Komitet za prava deteta preporučujući izradu posebne, sveobuhvatne nacionalne strategije za sprečavanje trgovine decom i seksualne eksploatacije dece. Komitet je iskazao zabrinutost i zbog nedostatka programa reintegracije i rehabilitacije i uopšte usluga/službi namenjenih isključivo deci žrtvama, kao i posebnih programa prevencije namenjenih naročito osetljivim kategorijama dece (deca sa smetnjama u razvoju, deca sa invaliditetom, deca bez roditeljskog staranja, deca pripadnici nacionalnih manjina, deca ilegalni migranti,

⁴⁹ Nabrojani akteri su: oni koji dolaze, odnosno mogu doći u prvi kontakt sa žrtvama, posebno radnici iz sistema socijalne zaštite, zdravstveni radnici, radnici policije, inspektori rada, prosvetni radnici, konzularni radnici; oni koji rade na sprovođenju zakona, posebno predstavnici sudstva, tužilaštva, policije; oni koji rade na obezbeđivanju direktne asistencije – zdravstveni radnici, radnici sistema socijalne zaštite, osoblje skloništa i dr.

deca u postupku readmisije, deca koja žive i rade na ulici, deca bez regulisanog pravnog subjektiviteta)⁵⁰.

Na neophodnost da se deci žrtvama trgovine ljudima ukaže posebna pažnja, te da se kao vulnerabilna kategorija uvek posebno tretiraju ukazuju i UNHCHR Preporučeni principi i smernice o ljudskim pravima i trgovini ljudima iz 2002. godine.⁵¹

Nacionalni plan akcije za borbu protiv trgovine ljudima za period od 2009. do 2011. godine

Nacionalni plan akcije⁵² je usvojen 30. aprila 2009. i predstavljen je kao primer “dobre prakse i jedinstvene saradnje (vladinih, nevladinih i međunarodnih organizacija) u regionu”⁵³. Kako njegova struktura prati postavljene strateške ciljeve, to su posebne (dve) oblasti posvećene prevenciji i pomoći, zaštiti i reintegraciji žrava.⁵⁴

Kao ciljevi čija realizacija treba da da preventivne učinke, razrađeni su sledeći ciljevi:

- Podizanje nivoa svesti o problemu trgovine ljudima kao oblika modernog ropstva putem:
 - podizanja nivoa svesti najšire javnosti,
 - podizanja nivoa svesti rizičnih grupa, a na osnovu rezultata istraživanja i njihove redovne evaluacije, sa sledećim aktivnostima: podizanja nivoa svesti klijenata i potencijalnih eksploatatora žrtava trgovine ljudima, podizanje nivoa svesti državnih i nevladinih predstavnika koji rade sa grupama pod rizikom.

50 Committee of the Rights of the Child, Consideration on reports submitted by States parties under article 44 of the Convention of the Rights of the Child, Concluding observations: Republic of Serbia, CRC/C/SRB/CO/1, 2008; Committee on the Rights of the Child, Consideration on reports submitted by States parties under article 12, paragraph 1, of the Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution, and child pornography, Concluding observations: Serbia, CRC/C/OPSC/SRB/CO/1, 2010.

51 UNHCHR *Recommended Principles and Guidelines on Human Rights and Human Trafficking*, E/2002/68/Add.1,(2002), <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3f1fc60f4.html>; Vidi i: Beogradski centar za ljudska prava, *Nacionalni mehanizam i strateški okvir za zaštitu dece žrtava trgovine u Republici Srbiji*, www.bgcentar.org.rs/index.php%3Foptio.

52 Zaključak o usvajanju Nacionalnog plana akcije za borbu protiv trgovine ljudima za period od 2009. do 2011. godine, “Službeni glasnik RS”, br. 35/09.

53 Nacionalni plan akcije, str. 2.

54 Treba imati u vidu da su i druge oblasti, odnosno planirane aktivnosti za realizaciju ciljeva tesno povezane sa pomenutim oblastima i da su od značaja za ostvarenje ciljeva u njima (npr. realizacija strateškog cilja koji se odnosi na unapređenje Nacionalnog mehanizma za identifikaciju, pomoć i zaštitu žrtava, kao i cilja koji se odnosi na obučavanje i stručno usavršavanje svih aktera uključenih u prepoznavanje i pružanje usluga žrtvama trgovine ljudima jeste razrađena u okvirima oblasti pod nazivom “Institucionalni okvir”). Ipak, poštu su prevencija i direktna asistencija u fokusu ovog rada, to će samo pomenutim dvema oblastima biti posvećena posebna pažnja u ovom delu rada.

- Smanjenje faktora rizika i podložnosti problemu putem:
 - poboljšanja znanja grupa pod rizikom o merama opreza koje mogu preduzeti u cilju smanjenja rizika od trgovine ljudima kroz aktivnosti kao što su: izrada informativnih materijala o merama opreza za grupe pod rizikom; kontinuirana edukacija o merama opreza; osnaživanje postojećih SOS telefona; kontinuirani monitoring interneta;
 - poboljšanja socijalnih i ekonomskih uslova grupa pod rizikom, posebno sprovođenjem Strategije za smanjenje siromaštva, kroz sledeće aktivnosti: mapiranje nacionalnih strategija i regionalnih instrumenata u vezi s trgovinom ljudima/decom; povezivanje i saradnja sa timovim za implementaciju postojećih strategija.
 - razvijanje ekonomskih i socijalnih programa za osnaživanje žena i dece pod rizikom, a aktivnosti su: mapiranje postojećih i kreiranje novih ekonomskih i socijalnih programa za osnaživanje naročito žena i dece iz ranjivih grupa; saradnja sa državnim institucijama, nevladinim, međunarodnim i drugim organizacijama koje sprovode postojeće programe za osnaživanje.

Pomoć, zaštita i reintegracija žrtava se ostvaruju putem ostvarenja sledećih ciljeva:

- Poboljšanje identifikacije žrtava svih oblika trgovine ljudima putem:
 - poboljšanja sposobnosti vladinih i nevladinih predstavnika da identifikuju žrtve različitih oblika trgovine ljudima
 - adekvatne identifikacije žrtava i olakšanja samoidentifikacije osoba kojima se trguje.
- Sprečavanje sekundarne viktimizacije žrtava/svedoka od strane državnih organa putem:
 - doslednog poštovanja ljudskih prava žrtava i primene međunarodnih standarda zaštite ljudskih prava žrtava trgovine ljudima, kao što su UNICEF Smernice za zaštitu prava dece žrtava trgovine decom u jugoistočnoj Evropi i UNHCHR Principi i smernice o ljudskim pravima i trgovini ljudima;
 - unapređenja propisa u svrhu efikasnije zaštite žrtve i omogućavanja otkrivanja, krivičnog gonjenja i sankcionisanja izvršilaca krivičnog dela trgovine ljudima;
 - omogućavanje efikasnog obeštećenja za žrtve trgovine ljudima
- Sačinjavanje dugoročnih programa zaštite i reintegracije žrtava trgovine ljudima preko:
 - pružanja psihosocijalne podrške, pomoći i zaštite svim žrtvama trgovine ljudima, nezavisno od njihove volje da sarađuju sa državnim organima u istražnom i dokaznom postupku;

- omogućavanje nastavka školovanja;
- omogućavanja profesionalnog usavršavanja;
- iznalaženja adekvatnog smeštaja za žrtve;
- iznalaženja mogućnosti za dobijanje mesečne nadoknade u procesu (re)integracije.

Jasno je da ni Nacionalni plan akcije ne posvećuje posebnu pažnju deci žrtvama iako je donet pošto su određene kritike po ovom pitanju upućene Srbiji.

Strategija za upravljanje migracijama⁵⁵

U okviru odeljka 3.11 "Stanje u sektoru migracija" konstatuje se da uslovi za zaštitu i socijalnu (re)integraciju žrtava nisu u dovoljnoj meri obezbeđeni; da su nedovoljni kapaciteti posebnih prihvatilišta za maloletne žrtve, a da funkcionisanje prihvatilišta za žrtve uopšte nije regulisano propisima; da je neophodno unaprediti rad Službe, razdvojiti poslove koordinacije i organizacije zaštite (pri čemu ove druge treba poveriti centrima za socijalni rad, uz obezbeđenje kadrovskih i materijalnih uslova u onim zajednicama gde se otkriva najveći broj žrtava); da nedostaju finansijska sredstva za stvaranje uslova za socijanu integraciju žrtava (za stanovanje, materijalnu pomoć i zapošljavanje).

Strateški cilj 3 koji se bavi zaštitom prava migranata, stvaranjem uslova za integraciju i socijanu inkluziju uz podizanje svesti o značaju migracije, u okviru specifičnog cilja koji se odnosi na senzibilizaciju državnih organa koji treba da se staraju o ostvarenju prava migranata, kao jednu od mera poznaje obezbeđenje uslova za socijalnu rehabilitaciju i reintegraciju žrtava.

Strategija suprotstavljanja ilegalnim migracijama u Republici Srbiji za period od 2009. do 2014. godine⁵⁶

U uvodnom delu tvorci Strategije ističu da je Srbija među prvima u regionu uspostavila efikasne institucionalne mehanizme u borbi protiv trgovine ljudima.⁵⁷ U odeljku "Proaktivno delovanje" ističe se potreba da se u sistem obuke pripradnika policije uključi i posebna obuka u vezi sa profilisanjem lica koja su potencijalni ilegalni migranti i prepoznavanje slučajeva trgovine ljudima koji su povezani sa ilegalnim migracijama. Potrebno je i promovisanje rada otvorene telefonske linije i obučavanje zaposlenih u Dežurnom operativnom centru Uprave granične policije o problemu ilegalnih migraci-

⁵⁵ Strategija za upravljanje migracijama, "Službeni glasnik RS", br. 59/09.

⁵⁶ Strategija suprotstavljanja ilegalnim migracijama u Republici Srbiji za period od 2009. do 2014. godine, "Službeni glasnik RS", br. 25/09.

⁵⁷ Ibidem, str. 2.

ja i pozivanje građana da prijavljuju slučajeve trgovine ljudima i ilegalnih migracija. Neophodno je i pratiti oglašavanje u sredstvima javnog informisanja i na internetu svih agencija i lica koja posreduju u zapošljavanju u inostranstvu kako bi se blagovremeno preduzele mere u cilju suprotstavljanja ilegalnim migracijama, posebno kada postoji sumnja da se radi o trgovini ljudima.

U delu posvećenom ilegalnim migrantima, ponovo se ističe potreba za edukacijom policijskih službenika i službenika diplomatsko-konzularnih predstavništava u prepoznavanju i pružanju pomoći potencijalnim žrtvama trgovine ljudima. A ukazano je i na potrebu da se “razvije marketing borbe protiv trgovine ljudima putem štampanja višejezičnog materijala koji bi se postavljao na uočljiva mesta (na graničnim prelazima, diplomatsko-konzularnim predstavništvima i sl.)” što bi trebalo da ostvari značajne preventivne učinke.

U okviru 4. cilja “Razvijanje mera prema različitim kategorijama ilegalnih migranata” kao poseban cilj se pominje razvijanje sistema mera prema žrtvama trgovine ljudima. Ali, bez posebnog određenja ili nagoveštaja kakve bi to mere mogle biti. Upadljiv je nedostatak određenja da se radi o merama zaštite, a pretpostavljamo da se na takve mere mislilo.

Strategija integrisanog upravljanja granicom⁵⁸

Prema Strategiji neophodno je izgraditi efikasan nacionalni mehanizam za koordinaciju aktivnosti i kreiranje politike borbe protiv trgovine ljudima. S tim u vezi, potrebno je unaprediti saradnju vladinih, nevladinih i međunarodnih aktera, sistemsko prikupljanje podataka o trgovini ljudima, novim oblicima trgovine, o profilu i reintegraciji žrtava, kao i mogućnostima efikasnijeg krivičnog gonjenja učinilaca krivičnog dela trgovine ljudima. U cilju borbe protiv trgovine ljudima, kako na graničnim prelazima tako i na celokupnoj teritoriji Srbije, potrebno je unaprediti saradnju između službi u okviru MUP, kao što su Kriminalistička policija u okviru koje je Služba za borbu protiv organizovanog kriminala, Uprava granične policije i specijalni timovi za borbu protiv trgovine ljudima.

⁵⁸ Strategija integrisanog upravljanja granicom, “Službeni glasnik”, br. 11/06.

Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja⁵⁹ i

Akcioni plan za njeno sprovođenje⁶⁰

U okviru sektorskih mehanizama za zaštitu dece od nasilja, pod tačkom 5.3.7. predstavlja se multisektorska mreža i partnerstvo u zaštiti dece od nasilja koja se ostvaruje u saradnji policijskih službenika, predstavnika socijalne zaštite i Službe, u skladu sa propisanom Instrukcijom o dežurstvu sistema socijalne zaštite u saradnji sa policijom (2007).

Za ostvarenje specifičnog cilja: razvijanje delotvornih multisektorskih i multidisciplinarnih mreža za sprečavanje i zaštitu dece od zlostavljanja, zanemarivanja i iskorišćavanja među merama i aktivnostima je razvoj službi na lokalnom nivou za povremeni i privremeni hitan prihvat dece žrtava trgovine ljudima.

Akcioni plan kao jednu od mera za ostvarenje specifičnog cilja – “Podrška razvoju programa za prevenciju nasilja nad decom” predviđa razvoj i primenu preventivnih programa za decu u obrazovno-vaspitanom sistemu (mera 1.4.2). U tom okviru je planirano sprovođenje akreditovanih programa Ministarstva prosvete “Trgovina ljudima (decom) – prevencija i edukacija” za nastavnike, školske psihologe i pedagoge i to za period 2010–2012. godina.

Za ostvarenje specifičnog cilja koji se odnosi na razvijanje delotvornih multisektorskih i multidisciplinarnih mreža za sprečavanje i zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja i iskorišćavanja kao jedna od aktivnosti predviđa se usvajanje Nacionalne strategije za borbu protiv trgovine decom do kraja 2012. godine.

Planirano je i pružanje SOS usluga žrtvama trgovine decom, kao i pomoć u procesu oporavka i reintegracije, a NVO Astra je organizacija odgovorna za realizaciju (u periodu 2010–2012. godina). Ni za jednu od aktivnosti nije potrebno izdvajati posebna sredstva, već se aktivnosti finansiraju u okvirima programa NVO Astra, uz podršku donatora, a izradu Strategije će finansijski podržati organizacija Save the Children.

⁵⁹ Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja, “Službeni glasnik RS”, br. 122/08.

⁶⁰ Zaključak o usvajanju Akcionog plana za sprovođenje Nacionalne strategije za prevenciju i zaštitu dece od nasilja (2010–2012), “Službeni glasnik RS”, br. 15/10.

Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti⁶¹ i Akcioni plan za njeno sprovođenje⁶²

Trgovina ženama se u ovoj strategiji podvodi pod jedan od najčešćih vidova nasilja nad ženama (pored nasilja u porodici i partnerskom odnosu i seksualnog nasilja). Konstatuje se i da je trgovina ženama i decom, kao oblik organizovanog kriminala, višeslojan i kompleksan socijalni problem, koji zahteva primenu sveobuhvatnih i efikasnih mera na planu prevencije i suzbijanja. Ističe se da je, iako je u institucijama sistema, došlo do multisektorskog povezivanja, potrebno pojačati napore i formirati preciznije kriterijume za identifikaciju žrtava, i osnažiti aktivan pristup.

Jedna od aktivnosti za ostvarenje specifičnog cilja "Uklanjanje rodno zasnovanih stereotipa i eliminacija mizoginije u javnim glasilima, posebno u slučaju višestruko diskriminiranih grupa" jeste i podsticanje aktivne uloge javnih glasila i novinskih agencija u promovisanju rodne dimenzije. Ova aktivnost se ostvaruje i uticanjem na javna glasila da pitanjima porodičnog nasilja, zlostavljanja žena i trgovine ljudima čije su žrtve najčešće žene, prilaze sa dužnim poštovanjem, bez senzacionalizma.

U Nacionalnom planu akcije se u okviru cilja koji se tiče prevencije i suzbijanja nasilja nad ženama i unapređenja zaštite žrtava, trgovina ženama pominje u okviru mere koja služi ostvarenju aktivnosti praćenje primene zakona, a koja se sastoji u izradi standarda delovanja mehanizama zaduženih za praćenje stanja u oblasti porodičnog nasilja i nasilja nad ženama. Takođe se predviđa i edukovanje novinara i urednika radi eliminisanja senzacionalističkog izveštavanja u vezi sa temama porodičnog nasilja, zlostavljanja žena i trgovine ljudima (u okviru posebnog cilja koji se odnosi na uspostavljanje rodne jednakosti u javnim glasilima, uklanjanje rodni stereotipa i eliminisanje govora mržnje).

61 Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti, "Službeni glasnik RS", br. 15/09.

62 Zaključak o usvajanju Akcionog plana za sprovođenje Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti, "Službeni glasnik RS", br. 67/10.

Strategija za unapređivanje položaja Roma u Republici Srbiji⁶³ i Akcioni plan za njeno sprovođenje⁶⁴

Ova strategija problem trgovine ljudima i zaštite žrtava razmatra u okviru dela "Položaj žena" gde se ova pojava dovodi u vezu sa širim kontekstom (višestruke) diskriminacije i odnosa prema ženi u romskoj kulturi. S tim u vezi se preporučuju mere koje će neutralisati uzroke ove pojave, odnosno koje treba da obezbede bolji položaj žena u romskoj zajednici. Među opštim preporukama navedeno je da: treba otvoriti problem maloletničkih i ugovorenih brakova i na svim nivoima uspostavljati mehanizme (zakonske i funkcionalne) za zaštitu žena i dece od trgovine ljudima i eksploatacije.⁶⁵ Moglo bi se reći da se celokupna strategija bavi pitanjem socijalne inkluzije Roma, što smatramo značajnom merom za neutralizaciju faktora rizika viktimizacije trgovinom ljudima uopšte.

Nacionalni plan akcije predviđa navedene dve opšte preporuke kao ciljeve koji treba da se ostvare: formiranjem savetovališta za mlade pri relevantnim institucijama i nevladinim organizacijama i edukacijom romske populacije o odrednicama običajnog prava i poštovanju zakona (kada je u pitanju otvaranje problema maloletničkih i ugovorenih brakova). Za ostvarenje cilja označenog kao 9.6. uspostavljanje mehanizama za zaštitu žena i dece od trgovine ljudima i eksploatacije, predviđene su sledeće aktivnosti: redovno prikupljanje informacija u vezi sa žrtvama trgovine ženama; obuka i senzibilizacija službi i relevantnih udruženja građana o specifičnosti Romkinja žrtava trgovine ljudima; medijatorski rad u savetovalištim sa Romkinjama žrtvama; sistemski pristup problemu "dece ulice" (putem formiranja sigurnih kuća, kuća na pola puta i osposobljavanjem službi da intervenišu).

63 Strategija za unapređivanje položaja Roma u Republici Srbiji, "Službeni glasnik RS", br. 27/09.

64 Zaključak o usvajanju Akcionog plana za sprovođenje Strategije za unapređenje položaja Roma u Republici Srbiji, "Službeni glasnik RS", br. 57/09.

65 Strategija, str. 55.

PRISTUPI FENOMENU TRGOVINE LJUDIMA

Trgovina ljudima je multidimenzionalan problem za čije je detaljno sagledavanje neophodan uvid u različite društvene fenomene, ali i praćenje niza nacionalnih i lokalnih politika, usmerenih pre svega ka socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva, zabrani diskriminacije i zaštiti najosetljivijih društvenih grupa, regulisanju migracija, formulisanju kaznene politike, merama afirmativne akcije u sistemu obrazovanja i na tržištu rada, unapređivanju položaja žena i suzbiljanju rodno zasnovanog nasilja i marginalizacije, i tako dalje. S tim u vezi je potrebno naglasiti da je za utvrđivanje stanje u oblasti prevencije trgovine ljudima, ali i zaštite žrtava i njihovog socijalnog uključivanja, neophodno prethodno razmotriti ključne uzroke pojave ovog fenomena. Teorijski okviri i usmerenja na različite načine definišu i opisuju kategoriju uzroka.

Krivičnopravni pristup se temelji na tumačenju pravne regulative tako da se saznanja o fenomenu trgovine ljudima zasnivaju isključivo na prepoznavanju istoimenog krivičnog dela, često u kontekstu organizovanog kriminala, a odgovor na fenomen sagledava se kroz kreiranje strategija za unapređenje zakonodavstva, rada policijskih službenika, tužilaštava i sudova.

Migracioni pristup tako uzroke sagledava u prostoru migracionih politika i oblasti rada migranata – dostupnosti radnih mesta na tržištima razvijenih zemalja, ekonomskoj globalizaciji i razvojnim strategijama, tržišnim principima ponude i potražnje i slično. Ovaj pristup naročitu pažnju obraća na transnacionalni aspekt fenomena trgovine ljudima i u fokus uvodi pojmove *zemlja porekla* i *zemlja odredišta*, te preporuke i razmatranja u oblasti prevencije konstruiše u domenima regulisanja migracija i promocije regularnih migracija, te suzbijanja iregularnih.

Pristup zasnovan na ljudskim pravima, iako uvažava značaj krivičnopravne dimenzije problema, uzroke fenomena smešta u psihološke, sociološke i političko-filozofske domene disbalansa moći, zloupotrebe autoriteta, diskriminacije i real-političke implikacije – nemogućnost država da zaštiti građanska, politička, ekonomska i socijalna prava svojih građana.

Na istom tragu, uz niz specifičnosti, feministička analiza prepoznaje uzroke u svim trima prethodno pomenutim oblastima, ali problem trgovine ljudima pre svega vidi kroz rodnu perspektivu i na taj način uzroke sagledava u prostoru rodne diskriminacije i neravno-

pravnosti, ali i u rasnoj i klasnoj neravnopravnosti. Moć da se diskriminacija čini (da se drugi diskriminišu) je tako i moć da se drugi zloupotrebljavaju, što čini osnov za postojanje fenomena trgovine ljudima. Eksploatacija žena je tako centralna kategorija u sagledavanju ovog problema, zajedno sa kategorijom potražnje muškaraca (potražnja za uslugama).

Ako bi se sabrala znanja o fenomenu trgovine ljudima sticana godinama istraživačkog rada, uzroci trgovine ljudima bi mogli da se opišu elementima sva tri pomenuta okvira: "Žrtve predstavljaju kategoriju ponude, a poslodavci skloni zloupotrebama i seksualnoj eksploataciji predstavljaju kategoriju potražnje. *Ponudu* tako uslovljavaju različiti faktori: pre svih – siromaštvo, atraktivnost pretpostavljenog životnog standarda u drugim zemljama, nerazvijene ekonomske i društvene norme i standardi, nezaposlenost, organizovani kriminal, nasilje nad ženama i decom, diskriminacija žena, korupcija, politička nestabilnost, oružani sukobi i postkonfliktne okolnosti, tradicionalni obrasci koji tolerišu ropski i položaj sličan ropstvu. Sa pozicije *potražnje*, faktori koji uslovljavaju situacije trgovine ljudima uključuju razvoj seksualne industrije i rastuću potražnju za jeftinom radnom snagom"⁶⁶.

Različita shvatanja tako omogućavaju sticanje opštijeg uvida u fenomen trgovine ljudima i na taj način što neke faktore pretpostavljaju drugima i vulnerabilnost razlažu na niz činilaca, o čemu je već bilo reči. Iz svega pomenutog je moguće formulisati indikatore vulnerabilnosti u sledećim kategorijama: godine, pol/rod, siromaštvo, socijalna i kulturna isključenost, ograničene mogućnosti za sticanje obrazovanja, politička nestabilnost, rat i konflikt, kulturološki i pravni okvir, migracije, na jednoj, i potražnja, na drugoj strani⁶⁷.

Tako je, čak i analizom podataka o žrtvama trgovine ljudima u Republici Srbiji, moguće sa velikom dozom sigurnosti tvrditi da društveno neprepoznavanje diskriminacije žena, prethodno pretrpljeno nasilje ili incest u porodici (i kao faktor koji utiče na promenu slike o sebi, između ostalih), neobrazovanost i nemogućnost zapošljavanja, dugogodišnja socijalna isključenost i izloženost siromaštvu, život u kolektivnim centrima, neregularne migracije i slično, umnogome, ako ne i isključivo, utiču na to da osobe izložene ovim i sličnim vidovima marginalizacije i nasilja sebe i svoje telo vide kao (jedini raspoloživi) resurs, što ih čini posebno osetljivim na fenomen trgovine ljudima kao i različite druge vidove zloupotreba.

Sve pomenuto je posebno važno u oblasti prevencije trgovine ljudima i zaštite žrtava, tako što otkrivanje (najverovatnijih) uzroka omogućava formulisanje najefikasnijih odgovora na izazove smanjivanja obima problema i/ili adekvatno reagovanje u cilju vršenja uticaja na te uzroke (u kontekstu programa zaštite). U tom svetlu, programe prevencije je moguće formulisati kroz dve društvene funkcije koje obavljaju: vršenje uticaja na otklanjanje uzroka pojave trgovine ljudima i saniranje društvenih posledica uz mere opšte prevencije.

66 United States State Department, *Trafficking in Persons Report*, <http://www.state.gov/g/tip/rls/tiprpt/2004/>, 2004, p. 19–20.

67 UNODC, *An Introduction to Human Trafficking: Vulnerability, Impact and Action*, New York, 2008, p. 8.

Budući da se uzroci trgovine ljudima nalaze u temeljnim društvenim pojavama i sistemskom funkcionisanju jedne zajednice, mogućnosti za vršenje uticaja na njih zahtevaju informisan, sistematičan, dugoročni pristup, održive programe i resurse. "Iako se države (i različiti sistemi) načelno opredeljuju za usvajanje normativnog okvira koji reguliše politike prevencije, sagledavanje različitih modela prevencije u odnosu na socijalnu, kulturološku, ekonomsku i političku ranjivost određenih populacija i grupa je u potpunosti zanemareno."⁶⁸

Ne čudi tako što se većina preventivnih programa opredeljuje za to da svoju svrhu ispunjava kroz rad na saniranju anticipiranih posledica (na primer, seminari namenjeni profesionalcima i njihovim budućim postupanjima sa novim žrtvama trgovine ljudima) ili kroz izvođenje preventivnih programa namenjenih opštoj populaciji (televizijske kampanje, rad sa studentima, srednjoškolicima i slično).

Važno je naglasiti da je za odabir najadekvatnijih programa i programskih fokusa preventivnih mera, uz sagledavanje samih uzroka pojave trgovine ljudima, ključno i sagledavanje pozicije žrtve pre i tokom same situacije trgovine. Iskustva rada sa žrtvama/potencijalnim žrtvama kao i nalazi istraživanja i studija⁶⁹ umnogome govore u prilog tome da je uobičajeno shvatanje trgovine ljudima kao "nečeg najgoreg što čoveku može da se desi" samo jedno moguće posmatranje ovog fenomena kao izolovanog od drugih (pa i njemu sličnih). Naime, određen (ne mali) procenat identifikovanih žrtava samu situaciju trgovine kao i preživljenu eksploataciju ne vidi na ovaj način – život u apsolutnom siromaštvu, dugogodišnje trpljenje nasilja i slične okolnosti su nekada toliko teške da i najgori vidovi eksploatacije od njih ne mogu biti gori. Ova činjenica je za kreiranje učinkovitih programa prevencije utoliko značajna, ukoliko su strategije "zastrašivanja" trgovinom ljudima i puko informisanje o postojanju fenomena (najčešće izvođene aktivnosti prevencije zbog pristupačnosti ciljnih grupa i saradničkih organizacija/institucija) nefunkcionalne i nedovoljne za smanjivanje obima trgovine ljudima.

Na isti način je i za programe sveobuhvatne zaštite žrtava neophodno formulisanje programskih okvira koji deluju na odstranjivanje i/ili saniranje posledica, i to ne samo onih koje je na žrtvu ostavio period trgovine, već pre svega onih koje su ostavile godine koje su trgovini prethodile – potpuna socijalna deprivacija, neobrazovanost, pretrpljeno nasilje u primarnoj porodici, nekvalifikovanost i nezaposlenost, život ispod linije siromaštva, višestruka diskriminacija, i slično. Dakle, fokus koji je ključan je upravo rad na vršenju uticaja na uzroke koje osobu čine posebno osetljivim na ovaj fenomen. S tim u vezi se pred institucije i organizacije aktivne u oblasti pružanja direktne asistencije žrtavama stavlja i zahtev da proširuju zastarele okvire koji nude standardne, neindividualizovane pakete pomoći žrtavama – medicinsko-pravno-psihosocijalna podrška; koji svoje efekte iscrpljuju samo saniranjem posledica trgovine. Ovaj pristup zastareva zajedno sa opštepoznatim navodom iz televizijskih reklama: "Svi mogu da postanu

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Vidi: A. Galonja, S. Jovanović, *Zaštita žrtava i prevencija trgovine ljudima*, Zajednički program UNHCR, UNODC i IOM, Beograd, 2011.

žrtve trgovine ljudima”, koji šalju pogrešnu poruku i izvesno, iz vida gube i statistike o žrtvama, različite demografske pokazatelje, pa čak i globalne trendove ovog fenomena, a kao posledicu imaju nedostatak kapaciteta da se žrtvama pruži adekvatna pomoć i zaštita koje bi rezultirale punom integracijom i održivim uključivanjem.

Umesto toga, kao što je rečeno, potrebno je izvoditi individualizovane programe podrške, prilagođene svakoj pojedinačnoj žrtvi, koji uključuju rad na saniranju i/ili ublažavanju uzroka koji su doveli do potpune vulnerabilnosti, a tek potom i do same situacije trgovine ljudima. Ovakvi programi su dugoročni, podrazumevaju saradnju svih sistema unutar jedne zajednice, veliku posvećenost osoblja angažovanog u pružanju pomoći žrtvama, održivost programa, ali i nov pogled na problem trgovine ljudima, rasterećen vrednovanja/suđenja, moralizatorskog i pristupa politike milosrđa u socijalnoj intervenciji. Novi pristup, dakle, dekonstruiše ustaljene obrasce razumevanja celokupne oblasti socijalne zaštite iz perspektiva milosrđa, hitne potrebe i rizika – kao dominantnih motiva koji upravljaju klasičnom socijalnom intervencijom – i ponovno konstruiše prostor socijalne zaštite koji se oslanja na socijalna prava zasnovana na kolektivnoj obavezi da se garantuje dostupnost svih društvenih resursa i puno poštovanje svih pripadnica i pripadnika sa svim svojim specifičnostima.

DINAMIKA FENOMENA TRGOVINE LJUDIMA

S obzirom na to da se efikasnost preduzetih mera direktne asistencije i prevencije trenutno može meriti samo posredno – putem sagledavanja trendova u oblasti trgovine ljudima, to je na ovom mestu neophodno pozvati se na istraživanje iz 2010. godine izvedeno u okviru projekta Izrada sveobuhvatne studije o prevenciji i zaštiti žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji koji je finansijski podržao Zajednički program UNHCR, UNODC i IOM za borbu protiv trgovine ljudima u Srbiji⁷⁰, a koji je izvela NVO Atina u saradnji sa ekspertima Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu i Udruženja sudija za prekršaje Republike Srbije. Istraživanje iz pomenutog projekta se odnosilo na period 2005-2010. godine i na ovom mestu će biti predstavljeni podaci za posmatrani period koji se tiču kretanja broja žrtava trgovine, uzrasta, pola, porodične strukture, zdravstvenog stanja, socio-ekonomskog i obrazovnog statusa, zemalja porekla i tipova eksploatacije.

Kako u Srbiji ne postoji jedinstvena, centralizovana baza podataka, iako se najsveobuhvatnijom i najrelevantnijom smatra baza kojom raspolaže Služba za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima, podaci su tokom istraživanja prikupljeni iz različitih izvora i tako upoređivani i analizirani. Na ovom mestu ćemo preneti i stav da nepostojanju zajedničke baze podataka doprinosi, kako neprilagođenost i neadekvatanost sistema generalnog prikupljanja podataka na nacionalnom nivou, tako i nespremnost na saradnju pojedinih aktera angažovanih u oblasti zaštite žrtava, nezainteresovanih za unapređivanje sistema za suzbijanje trgovine ljudima u Republici Srbiji izvan okvira percepcije i zahteva donatora svojih programa.

U istraživanju se do podataka došlo kroz analize izveštaja relevantnih aktera, fokus-grupne intervju sa profesionalcima/kama u oblasti zaštite žrtava i upitnika koji su popunjavali ispitanici iz centara za socijalni rad i sudova za prekršaje.

Neophodno je pomenuti i to da je analiza statističkih podataka MUP-a, odnosno zaključivanje za period pre 2006. godine s obzirom na to da je do 1. 1. 2006. kada je na snagu stupio novi Krivični zakonik u okvire trgovine ljudima moglo ući i delo krijumčarenja ljudi. Sa druge strane, jasno je da se analiza vezana za viktimološku dimenziju fenomena ne može dosledno izvesti samo na osnovu podataka koji se odnose na samu inkriminaciju trgovine ljudima, već da fokus mora biti širi zbog toga što još uvek postoji mogućnost da delo koje u suštini jeste trgovina ljudima ne bude kvali-

⁷⁰ <http://www.ungiftserbia.org/>

fikovano kao takvo iz različitih razloga (npr. zbog nedostatka dokaza ili problema sa tumačenjem obeležja dela). Uostalom, u aktuelnom sistemu zaštite žrtava trgovine ljudima ne insistira se na formalnoj identifikaciji koju donosi krivični postupak za delo trgovine ljudima, te žrtva trgovine ne mora biti i oštećena krivičnim delom, već može (i mora) biti tretirana kao žrtva i ako krivični postupak nije vođen ili je obustavljen.

Tako, Služba za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima raspolaže podacima o broju žrtava, osnovnim parametrima profila, metodama regrutacije i vrstama eksploatacije, dok MUP vodi evidencije vezane za krivična dela, odnosno krivične prijave i oštećena lica, ali raspolaže i podacima o uzrastu, državljanstvu i tipu eksploatacije. Iako nevladine organizacije koje se bave zaštitom žrtava trgovine ljudima (ili potencijalnim žrtvama) imaju svoje izveštaje i podatke koje vode u zavisnosti od delatnosti kojima se bave, odnosno usluga koje pružaju i naravno, internih pravila vezanih za prikupljanje i evidentiranje podataka; uglavnom poštuju dogovoreni mehanizam za saradnju i kao relevantne, priznaju podatke Službe. U drugim slučajevima se podaci značajno razlikuju, pa njihovo upoređivanje i analiziranje otvara mogućnosti različitih interpretacija i zaključivanja. Na primer: "NVO ASTRA je tokom 2008. godine identifikovala 16 žrtava trgovine ljudima, ali je, kako stoji u izveštaju Službe za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima, samo jedna žrtva bila upućena na Službu, odnosno, Služba je o njoj obaveštena i uključena u koordinaciju aktivnosti pružanja potrebnih oblika pomoći i podrške. To upućuje na zaključak da podaci za preostalih 15 žrtava koje je imenovala NVO ASTRA postoje u evidenciji ove nevladine organizacije, ali ne i Službe"⁷¹, a ovo otvara pitanje poštovanja pravila samog mehanizma upućivanja.

Od nedavno, podatke o žrtvama trgovine ljudima prikuplja i Republički zavod za socijalnu zaštitu. Naime, Zavod, u skladu sa svojim Programom rada prikuplja podatke o radu centara za socijalni rad (kroz godišnje izveštaje koje centri dostavljaju po postojećem formatu) i sačinjava na godišnjem nivou *Analizu izveštaja o radu centara za socijalni rad u Srbiji*. Pitanje o trgovini ljudima uvedeno je tek 2006. godine, ali se podacima za tu godinu ne raspolaže, dok pre toga centri nisu statistički beležili rad sa ovom grupom korisnika. Dakle, od 2007. godine se realizuje obaveza praćenja broja žrtava trgovine ljudima koje se pojavljuju kao korisnici usluga centra za socijalni rad i to po starosnim grupama (deca i omladina, odrasla lica, ostarela lica). Ono što u ovim izveštajima nedostaje jeste praćenje aktivnosti, mera i usluga koje su realizovane, primenjene i pružene žrtvama trgovine ljudima, što bi takođe mogao biti jedan od zadataka u narednom periodu.

Ni ovi podaci nisu kompatibilni sa podacima kojima raspolaže Služba, što je još jedan primer nepostojanja adekvatnog sistema prikupljanja podataka. Naime, aktivnosti vezane za zaštitu žrtava trgovine ljudima imalo je 60 centara,⁷² a prema izveštaju

⁷¹ V. Nikolić-Ristanović, S. Čopić, *Pomoć i podrška ženama žrtvama trgovine u Srbiji*, Viktimološko društvo Srbije, Beograd, 2010., str. 72.

⁷² Iako u Srbiji funkcioniše 139 centara za socijalni rad, prema izveštajima o radu koje analizira Republički zavod za socijalnu zaštitu, sa žrtvama trgovine se sretalo manje od polovine njih.

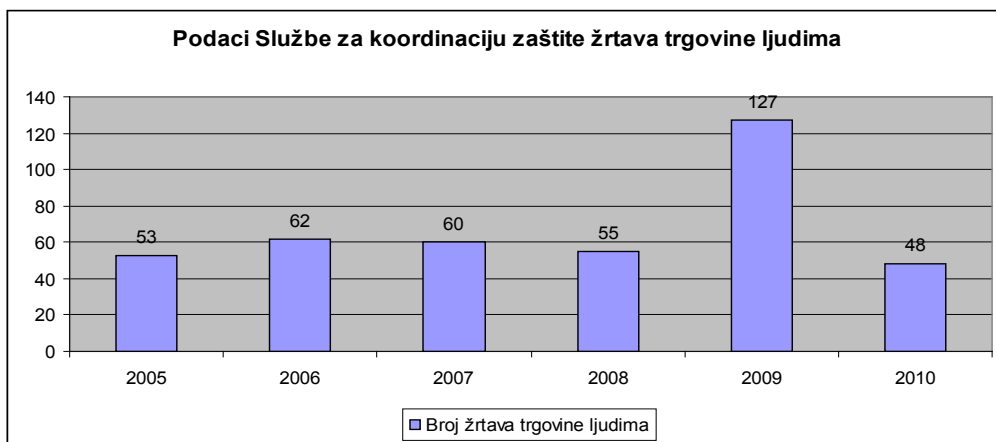
Službe podaci potiču sa teritorije za koju je nadležno 59 centara. Takođe, Služba navodi da sve žrtve nisu koristile usluge centara, što znači da se podaci ne podudaraju, a mogući razlog leži i u neadekvatnoj razmeni informacija između centara i Službe, ali i u nedostatku kapaciteta centara za socijalni rad da na adekvatan način identifikuju žrtvu i uključe je u sistem zaštite kroz poštovanje koordinatorske uloge Službe iz istog sistema (takođe pri Ministarstvu rada i socijalne politike).

Pored pomenutih nekompatibilnosti, nijedan od pomenutih sistema sam ne pruža dovoljno sveobuhvatnih informacija o profilu žrtve, načinima regrutacije, eksploatacije, uzrocima vulnerabilnosti, potrebama žrtava, merama direktne asistencije, procesu (re)integracije/socijalnog uključivanja i drugim pokazateljima neohodnim za unapređenje nacionalnog mehanizma upućivanja, kao i generalno borbe protiv trgovine ljudima. Moglo bi se reći da i u ovom smislu prednost i dalje imaju podaci Službe, jer ona ima evidenciju i o *životnim pričama* žrtava i rezultatima programa na koje su žrtve upućene (uz ogradu da i ove povratne informacije ne daju sve organizacije/institucije na koje se žrtve upućuju).

Broj žrtava

Prema podacima Službe, broj identifikovanih žrtava pokazuje rast za osam, odnosno devet žrtava u prve tri godine posmatranog perioda, da bi 2008. došlo do umanjena za pet, a onda do naglog skoka 2009. godine kada je broj žrtava više nego udvostručen u odnosu na početak posmatranog perioda (127: 53).

I u 2010. godini identifikovan je značajan broj žrtava kada se ima u vidu da se radi o podacima za nepunu godinu, tačnije za osam meseci 2010. godine (48).

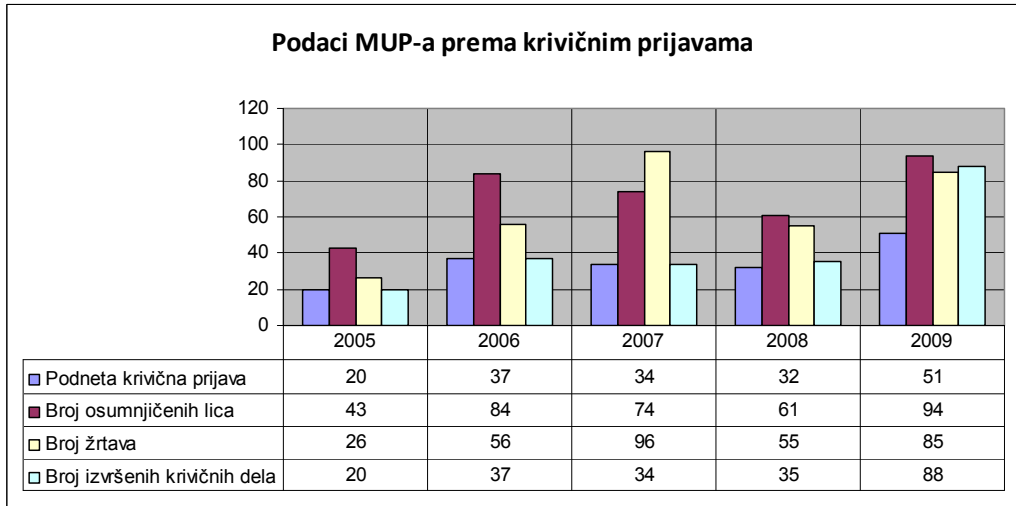
Grafikon 1: Broj identifikovanih žrtava trgovine ljudima u periodu od 2005. do 2010. godine (do 31. avgusta)

Policijska statistika (grafikon 2) takođe beleži porast broja žrtava u posmatranom periodu, s tim što je najveći broj žrtava zabeležen 2007. godine, što je jedini slučaj u kome policijski podaci predstavljaju veći broj žrtava nego podaci Službe. Ovo bi značilo da 36 žrtava nije upućeno na Službu koja je jedina ovlašćena da vrši identifikaciju, odnosno da ova lica nisu uključena u aktuelni sistem pomoći i zaštite preko Službe.

U ostalim slučajevima, policijska statistika beleži manji broj žrtava nego statistika Službe, što je logičnije, a može se objasniti time što se status žrtve ne vezuje za podnošenje krivične prijave protiv osumnjičenog u datom slučaju i status žrtve kao oštećenog lica. Samo u 2008. godini postoji poklapanje po pitanju ukupnog broja žrtava utvrđenog od strane Službe i broja žrtava koje je zabeležila policija. Ili se radi o u potpunosti usklađenom radu ovih službi, ili ponovo nisu sve žrtve identifikovane kao takve, jer je, kao što je rečeno, realnije očekivati manji broj žrtava koji figuriše u policijskoj statistici.

Na ovom mestu treba pomenuti i upadljiv nedostatak podataka o krivičnim postupcima koji se vode za krivično delo trgovine ljudima (ili srodno delo), a oštećeno lice je identifikovano kao žrtva trgovine ljudima. I po ovom pitanju se razlikuju evidencije pojedinih aktera, ali niko nema potpune podatke. Služba, koja bi trebalo da ima neku vrstu centralne baze podataka o žrtvama trgovine ljudima, pa tako i o njihovom učešću u postupcima, potpune podatke ne poseduje. Služba, kako je njena predstavnic istakla, poseduje podatke o podnetim krivičnim prijavama za one slučajeve za koje dobije obaveštenje od policije, a radi se o žrtvama koje su upućene u neki od programa. Služba poseduje podatke (bar okvirne) o postupcima u kojima učestvuju žrtve koje dobijaju pozive preko Službe. O tome kako postupci teku, u kojoj su fazi, koji se problemi javljaju, koju vrstu asistencije žrtve imaju ili im je potrebna i slično, Služba dobija podatke tek sporadično, najčešće usmeno. Kako ni sama policija nema podataka o razvoju postupka po podnetoj krivičnoj prijavi (osim ako sama ne traži informacije⁷³), to ni Služba ne dobija nikakve podatke o onim slučajevima u kojima su žrtve lica koja nisu u Privremenoj kući NVO Atine.

⁷³ Predstavnik policije kaže: "Mi uglavnom pratimo šta je bilo sa prijavom kad je *velika prijava*, kad je *veliko delo*. Jet-set, na primer". Drugi predstavnik policije je izneo da on traži i prvostepene presude kako bi "korigovali svoj dalji rad". A nekada "žrtva traži da je pratimo na suđenju, da budemo uz nju, pa tako onda i propratimo slučaj".

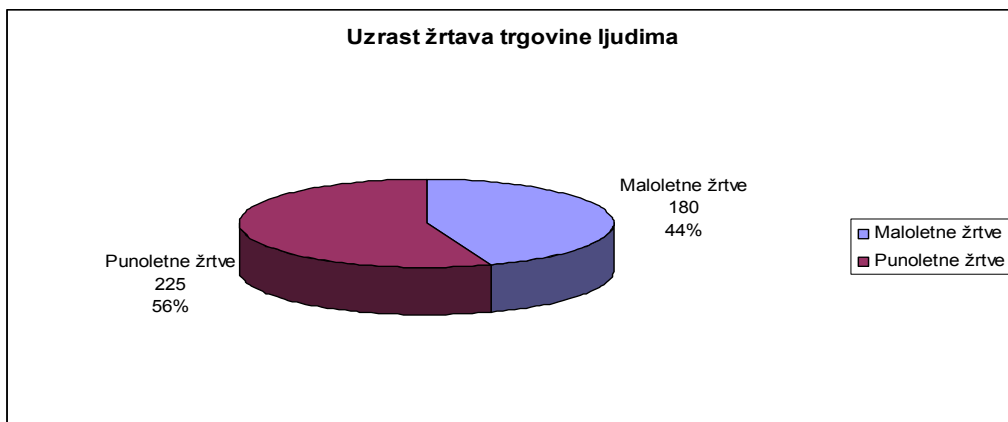
Grafikon 2: Broj identifikovanih žrtava trgovine ljudima, podnetih krivičnih prijava, osumnjičenih lica i izvršenih krivičnih dela u periodu od 2005. do 2009. godine

Uzrast

Po pitanju uzrasta žrtava, može se konstatovati porast broja maloletnih žrtava u posmatranom periodu i to utrostručenog broja u 2006. u odnosu na prethodnu godinu, što se može dovesti u vezu i sa boljim i efikasnijim funkcionisanjem sistema detekcije i identifikacije. 2005. godine je zabeležen i najmanji broj maloletnih žrtava u odnosu na punoletne (11: 42). Značajan udeo maloletnih žrtava u posmatranom periodu predstavlja nastavak trenda uočenog u 2003. i 2004. godini kada je broj maloletnih žrtava srpskog porekla bio 20%, odnosno 65%⁷⁴.

U 2009. godini zabeležen je najveći broj maloletnih žrtava (59), međutim u odnosu na punoletne žrtve u istoj godini, taj broj je ipak nešto manji (59:68). Disbalans u korist maloletnih žrtava, po pitanju broja, postoji u 2006. i 2008. godini, ali se ne može reći da je u pitanju značajnije odstupanje. Tako, kada se uporede podaci o ukupnom broju žrtava i njihovom uzrastu konstatuje se da je taj odnos približno jednak, s tim da je u krajnjem rezultatu veći udeo punoletnih žrtava za ceo period: 56% punoletnih prema 44% maloletnih (grafikon 4).

⁷⁴ R. Surtees, Second Annual Report on Victims of Trafficking in South-Eastern Europe, IOM, 2005, str. 514.

Grafikon 4: Odnos ukupnog broja žrtava prema uzrastu žrtava

Ipak, zabrinjavajuća tendencija porasta broja maloletnih žrtava, te snižavanja starosne granice treba da bude jasan indikator za nužne korekcije u domenu mera prevencije.

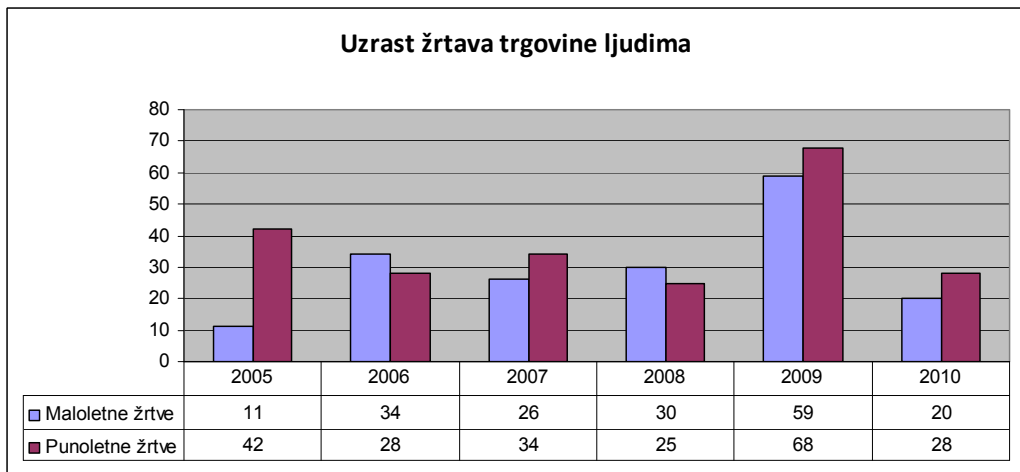
Odgovori ispitanika iz centara za socijalni rad oslikavaju drugačiju uzrasnu strukturu ukupnog broja žrtava: apsolutna je dominacija maloletnih žrtava i to ženskog pola. U samo četiri slučaja navedene su punoletne žrtve ženskog pola i u još četiri slučaja, maloletne žrtve muškog pola. Dominacija maloletnih lica u izvešajima centara za socijalni rad (i to najčešće uzrasta od 12 do 18 godina) u potpunosti odgovora njihovoj tradicionalnoj ulozi – brizi o deci, ali podaci iz drugih izvora potenciraju i potrebu da se centri više uključe i u direktnu asistenciju žrtvama koje su punoletne, a jesu najčešće u stanju socijalne potrebe (sudeći prema ostalim karakteristikama profila žrtava).

Ispitanici iz sfere socijalne zaštite tumače rezultate istraživanja vezane za starosnu dob u svetlu nadležnosti centara za socijalni rad. Naime, “odgovornost države u zaštiti maloletnih lica koja je prenetna na centre prepoznaju svi akteri na polju zaštite žrtava trgovine ljudima, te se iz tog razloga u svaki slučaj trgovine maloletnim licem uključuje nadležni centar, za razliku od slučaja trgovine punoletnim licem, gde je odluka na samoj žrtvi da prihvati podršku ili ne”. Ipak, problematično je pitanje odluke punoletne žrtve da “prihvati podršku ili ne”. Donošenje “validne” odluke bi podrazumevalo da je podrška ponuđena ili pak, da sama žrtva ima saznanja o tome da ima pravo na pomoć i podršku, a to najčešće nije slučaj. Punoletstvo (žrtve) se (pre)često neosnovano tumači kao dovoljno za kompetentnost u odlučivanju i pribavljanju ili posedovanju informacija konkretno o mogućnostima centra (ili drugih organizacija) da pruži pomoć i podršku. Kada se uzmu u obzir karakteristike profila punoletnih žrtava trgovine ljudima u obzir, postaje jasno da o potpuno kompetentnom odlučivanju ne može biti reči.

Kada se dovedu u vezu i podaci koje prezentuje Republički zavod za socijalnu zaštitu sa onima kojima raspolaže Služba, kao i objašnjenja za njihovo razlikovanje, dolazi se

do zaključka da je broj maloletnih lica žrtava trgovine ljudima najverovatnije i veći. Naime, s obzirom na to da registrovani broj žrtava od strane centara za socijalni rad skoro dvostruko premašuje broj evidentiran od strane Službe (u periodu 2007–2009. za koji se raspolaže podacima), kao i da je među žrtvama korisnicima centara za socijalni rad najviše dece (uz postojanje i mogućnosti da detekcija nije bila adekvatna), ostaje da zaključimo da veliki broj dece nije registrovan od strane Službe, odnosno da je broj maloletnih žrtava mnogo veći. Kada se tome doda konstatacija da centri nisu dovoljno obučeni za detekciju žrtava i da se od nedavno obučavaju da bolje prepoznanju i reaguju na ovaj fenomen, jasno je da je određeni broj žrtava i neidentifikovan, te tako i neupućen na neke od vidova pomoći i zaštite.

I na fokus grupama najčešće se govorilo o maloletnim licima i porastu njihovog broja u proteklom periodu, te zabrinutosti u vezi sa takvim trendom. Tako, učesnik fokus grupe iz Sremske Mitrovice iznosi podatak da je od 25 žrtava sa kojima je radio, samo jedna bila punoletna. Prosek godina je u posmatranom periodu 12 do 16 godina, navode predstavnici MUP-a, za razliku od perioda pre 2005. kada su dominirale žrtve uzrasta od 20 do 24 godine. Ono što je istaknuto kao posebno zabrinjavajuće jesu slučajevi maloletnica koje su više puta bile žrtve trgovine i nakon što su identifikovane i prošle rehabilitaciju, ali očigledno ne i program socijalnog uključivanja. Uočavaju se i "slučajevi na granici" – maloletna lica koja bi mogla ponovo biti viktimizovana, za razliku od onih za koje je pronađen siguran smeštaj i rešenje materijalnih problema, koji bar privremeno nisu u riziku, odnosno, nisu u riziku sve dok su faktori rizika neutralisani.

Grafikon 5: Uzrast žrtava trgovine ljudima po godinama
– podaci Službe za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima

Pol

Osobe ženskog pola su i dalje u najvećem broju žrtve trgovine ljudima (85%), mada je za razliku od prvih godina funkcionisanja mehanizma upućivanja, primetan i porast broja žrtava muškog pola. I ovaj trend bi se mogao objasniti boljim funkcionisanjem samog mehanizma i razbijanjem predrasuda da su žrtve trgovine isključivo ženskog pola.

Najveći broj žrtava muškog pola Služba je zabeležila 2009. godine (23), dok je u ostalim godinama taj broj jednocifren i to najmanji na početku posmatranog perioda (nijedna žrtva u 2005. godini, 2 žrtve u 2006. godini).

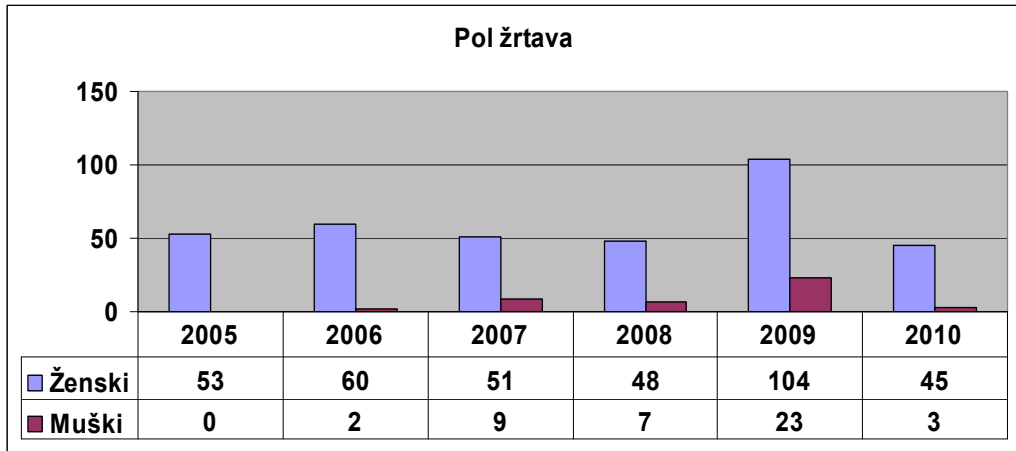
Prema izveštaju Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu, slika je ista: najveći broj je (maloletnih prvenstveno) žrtava ženskog pola. Kao razlog za to se navodi nedovoljna obučenost za prepoznavanje žrtava radne eksploatacije, prinude na prosjačenje ili na vršenje krivičnih dela u kontekstu trgovine ljudima. Naime, ovakve ili slične pojave prepoznaju se kao poremećaj ponašanja (npr. prosjačenje ili vršenje krivičnih dela od strane maloletnih lica) ili zlostavljanje i zanemarivanje deteta.

Podaci policije u vezi sa identifikovanim žrtvama muškog pola do kojih je došlo Viktimološko društvo Srbije pokazuju drugačiju sliku, odnosno porast broja žrtava muškog pola i značajnu razliku u podacima u odnosu na Službu. Naime, policija je *identifikovala* veći broj lica muškog pola i to u 2005. godini – 2 žrtve muškog pola (maloletne); 2006. godine – 14 žrtava muškog pola (7 maloletnih, a 7 punoletnih), a u 2007. čak 62 žrtve (16 maloletnih i 46 punoletnih)⁷⁵. Čak je u 2007. godini udeo žrtava muškog pola u ukupnom broju žrtava (*identifikovanih* od strane policije) bio 64,6%⁷⁶.

Neverovatna razlika u podacima dva važna aktera u zaštiti žrtava trgovine ljudima ponovo otvaraju pitanje *uzurpiranja ovlašćenja* za identifikaciju i predstavljanja podataka pozivanjem na izvršenu identifikaciju, iako je odavno ustanovljeno ko je glavni subjekt u procesu identifikacije. Ako se i maloletne žrtve upućuju direktno na centre za socijalni rad, jer oni i jesu nadležni da im obezbede pomoć i zaštitu, šta se desilo sa 46 (ili bar 37) punoletnih lica u 2007. godini *identifikovanih* od strane MUP-a, jer Služba ima evidentiranih svega 9 žrtava muškog pola? Policija je ipak, smatra se, dovoljno obučena po pitanju funkcionisanja mehanizma upućivanja, pa nije jasno kako da ove žrtve nisu upućene na Službu niti kako Služba nije učestvovala u identifikaciji ni na koji način.

75 V. Nikolić-Ristanović (ur.), *Trgovina muškarcima u Srbiji*, Viktimološko društvo Srbije, Beograd, 2009, str. 62.

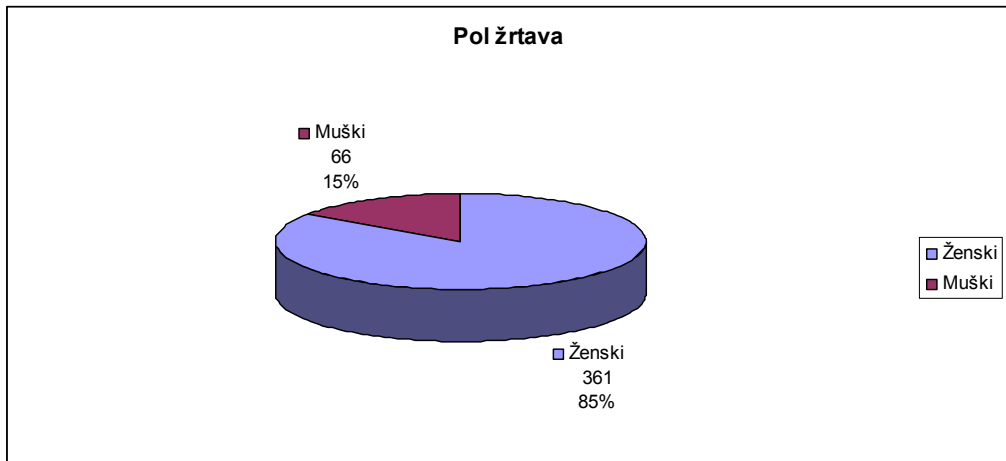
76 Ibidem, str. 63.

Grafikon 6: Pol žrtava trgovine ljudima po godinama – podaci Službe za koordinaciju

Analiza uzrasta i pola žrtava ukazuje na značajno učešće maloletnih žrtava i pojavu muškaraca (većinom maloletnih) kao žrtava u poslednjih par godina, iako su i dalje žene najčešće žrtve trgovine ljudima. Ovaj podatak je potvrđen i odgovorima u fokus grupama i dubinskim intervjuima. On bi se mogao dovesti u vezu i sa podatkom da je najveći procenat siromaštva među mladima do 13 a zatim do 18 godina⁷⁷, što ih uz ostale karakteristike čini pogodnim metama trgovaca.

U slučaju mladih žena većinom se radi o neudatim devojkama/ženama koje su najčešće seksualno eksploatisane ili višestruko eksploatisane (prosjačenje, rad, itd). Kada se radi o žrtvama muškog pola, mladići su najčešće primorani na prosjačenje i vršenje krivičnih dela, a punoletni muškarci na fizički rad (2009. godine u Azerbejdžanu).

Grafikon 7: Odnos ukupnog broja žrtava prema polu

⁷⁷ Vlada RS, *Ko su siromašni u Srbiji?*, <http://www.prsp.gov.rs/kosu.jsp>.

Porodični status

Na fokus grupama su često pominjane mlade samohrane majke kao žrtve trgovine ljudima i obavezno – deca iz disfunkcionalnih porodica (često romskih). Disfunkcionalne porodice, a potom nepotpune porodice su navođene najčešće kod opisa profila žrtava sa kojima su radili centri za socijalni rad.

Vrlo često je navođeno i prisustvo nasilja u porodici, zlostavljanja od strane oca, češće fizičko, a potom i seksualno, alkoholizam oca. U slučaju da se radi o detetu razvedenih roditelja, onda je obično prisutna nebriga o detetu sa jedne ili obe strane ili nesaradnja roditelja oko vaspitavanja ili brige o detetu. Kada je porodica potpuna, onda nema adekvatnih roditeljskih kapaciteta i kompetencija. U jednom slučaju roditelji se nisu složili i posvetili maloletnoj devojčici ni pošto je identifikovana kao žrtva.

Sve porodice (osim u dva slučaja, gde se radilo o punoletnim žrtvama trgovine, čak srednjeg obrazovanja, iz potpunih porodica) su niskog socio-ekonomskog statusa, često korisnici MOP-a⁷⁸, a roditelji žrtava su i sami bez ili niskog obrazovanja. Životni uslovi porodice su loši, a porodice su u nekoliko slučajeva i višečlane, a situacija u porodici dodatno komplikovana bolešću, invalidnošću nekog od članova ili preuranjenom smrću člana porodice.

Socijalni radnici naglašavaju da porodice romske nacionalnosti nisu dovoljno integrisane u društvo, ne poznaju dovoljno zakonske propise i žive u skladu sa svojim običajima i kulturom, odnosno prodaju “žensku decu u skladu sa običajnim pravom”. U vezi sa romskim porodicama, navođeni su i odgovori koji govore o materijalnom statusu porodice – “materijalni status karakterističan za romsku porodicu”, što bi izgleda trebalo tumačiti kao – izuzetno loš. Ovakav opis implicira postojanje predrasuda vezanih za romske porodice za koje se smatra da su nužno siromašne i disfunkcionalne. Neki osnov za ovakav pretpostavljeni stav može da se pronađe i u broju korisnika usluga centara iz romske populacije, pa i u nalazima samog istraživanja.

Zdravstveno stanje

Na fokus-grupnim intervjuima je konstatovano da oko 30% žrtava ima ozbiljniji zdravstveni problem, da je česta nedovoljna mentalna razvijenost, da ima osoba s invaliditetom i zavisnika od psihoaktivnih supstanci. Svakako su česti i problemi sa reproduktivnim zdravljem kao posledica seksualne eksploatacije i teških uslova života (obično na ulici). Svi se slažu da u svakom slučaju kod žrtava postoji psihička izme-

⁷⁸ MOP – materijalno obezbeđenje porodice ili pojedinca (pravo na materijalno obezbeđenje može ostvariti pojedinac, koji živi sam, odnosno porodica koja ostvaruje prihode ispod minimalnog nivoa socijalne sigurnosti utvrđene zakonom, pod određenim uslovima). Reč je o novčanom davanju kao vidu socijalne pomoći.

njenost kao posledica trgovine, nezavisno od drugih zdravstvenih problema (suicidalne ideje i pokušaji, depresija, anksioznost).

Mnoge žrtve su već narušenog zdravstvenog stanja zbog urođenog zdravstvenog problema ili češće zbog loših uslova života, trpljenja nasilja u primarnoj porodici ušle u situaciju trgovine, što im je dodatno pogoršalo stanje, usled fizičkog i/ili psihičkog nasilja, života i rada na ulici, uskraćivanja pristupa zdravstvenoj zaštiti, nezaštićenih seksualnih kontakata, korišćenja droge i alkohola.⁷⁹

I profesionalci iz centara za socijalni rad (odgovarajući na pitanja iz upitnika) ističu slučajevne trgovine osobama sa invaliditetom ili lako mentalno ometenim u razvoju.

Ove osobe su izuzetno izložene riziku zbog neadekvatnog sistema socijalne zaštite i još uvek raširenih predrasuda koje rezultiraju njihovim isključivanjem iz društva. Njih je veoma lako kontrolisati i dovesti ih u stanje potpune zavisnosti od trgovaca.

Socio-ekonomski status

Socio-ekonomski status žrtava bi se mogao opisati kao izuzetno loš. Većina žrtava je vrlo siromašna, iz siromašnih porodica, bez zaposlenja, a one koje rade – rade povremeno, sezonski, slabo plaćene poslove i to “na crno”. Većina žrtava sa kojima su radili ispitanici sa fokus grupa nemaju ni lična dokumenta, a zbog problema sa prijavom prebivališta ne mogu ni doći do istih. “Pravno nevidljiva” deca, bez matičnog broja, su posebno pogodne mete trgovaca ljudima.

Bilo je žrtava koje su poticale iz porodica izbeglih ili interno raseljenih tokom devedesetih godina prošlog veka, ali se većinom radi o porodicama koje su ostale sa nerešenim statusom u teškom ekonomskim i socijalnim prilikama. Opšte je zapažanje da su najranjivije izbeglice i raseljena lica koji žive u kolektivnim centrima, bez perspektiva za promenu statusa. Među njima je najugroženija populacija mladih, “druga generacija izbeglica”, rođena ili odrasla u kolektivnim centrima ili u naseljima velike/male koncentracije stanovništva.

Porodice žrtava trgovine su često korisnici MOP-a i njihov ekonomski status je ispod ili na donjoj granici zadovoljenja osnovnih egzistencijalnih potreba, ali ima i porodica čiji je socioekonomski status na nivou donjeg proseka ili je porodica procenjena kao srednjeg ekonomskog statusa, ali disfunkcionalna.

⁷⁹ O zdravstvenim rizicima i posledicama po zdravlje žrtava trgovine ljudima, vidi: IOM, UN.GIFT, London School of Hygiene and Tropical Medicine, *Caring for Trafficked Persons: Guidance for Health Providers*, 2009, str. 17.

Obrazovanje

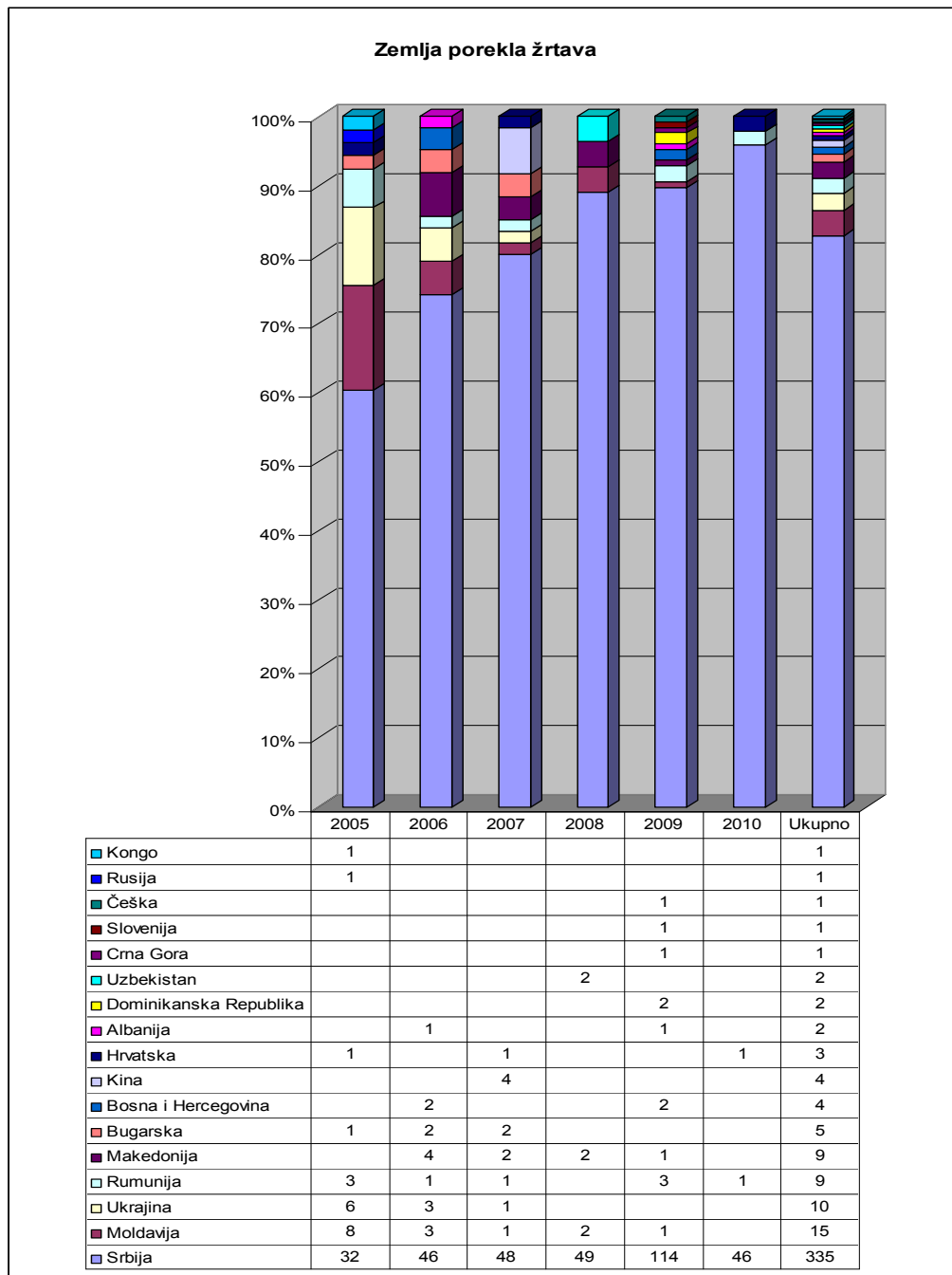
Ispitanici na fokus grupama ističu da je i obrazovni profil žrtava veoma loš. Ima nepismenih, sa nezavršenom osnovnom školom, a najviši obrazovni domet jeste srednja škola. Interesantno je da među žrtvama stranog državljanstva nema nepismenih i da su one višeg obrazovanja (vrlo često višeg i visokog). Međutim, one su siromašne ili dolaze iz porodica u kojima su trpele nasilje, što potencira vezu između siromaštva i uopšte višestruke marginalizacije i viktimizacije trgovinom ljudima.

Centri za socijalni rad daju slične odgovore. Žrtve su najčešće, kako sami navode “niskog” ili “nižeg” obrazovanja ili “su napustile osnovnu školu” ili je u nekoliko slučajeva bilo reč o nepismenim licima, a i “vaspitno su zapuštene”. Samo u dva slučaja se pominju osobe ženskog pola sa završenom srednjom školom, starosti 17, odnosno 34 godine. Iako su u većini slučajeva centri radili sa maloletnim licima, pa bi se moglo zaključiti da zbog svog uzrasta nemaju bolje obrazovanje, to nije tačno jer se radilo najčešće o devojčicama koje su u uzrastu koji podrazumeva završenu osnovnu školu, a pismenost svakako. Naveden je i slučaj učenice osnovne škole sa “slabim postignućima u školovanju”. I same porodice iz kojih potiču žrtve su sa relativno niskim obrazovanjem ili bez ikakvog obrazovanja. Ovo ima višestruke posledice: takve osobe imaju veoma malo informacija na osnovu kojih mogu da ocene rizik kome se izlažu, ne prepoznaju nasilje, ne shvataju da su žrtve, nesigurne su i ne cene sebe, nemaju alternativa ni uslova da obezbede sebi samostalan život i lako u potpunosti gube kontrolu nad svojim životom.

Zemlja porekla

Kada govorimo o nacionalnoj pripadnosti žrtava na osnovu podataka iz grafikona 8 jasno je da je od 2005. godine dominira broj žrtava domaćih državljana, tačnije državljanke (a među njima je veliki broj pripadnica marginalizovanih nacionalnih manjina, poput romske). Deca koja su u ovom periodu identifikovana su takođe u najvećem broju državljanima Srbije. Moglo bi se zaključiti da Srbija postaje zemlja porekla pre svega za trgovinu u najbližem okruženju, dok je uočljiv i porast slučajeva interne trgovine, što nije bio tako jasan slučaj u periodu pre 2005. godine kada su veći udeo u ukupnom broju identifikovanih žrtava činile žrtve stranog porekla, pri čemu je Srbija bila pre svega zemlja tranzita, a potom i zemlja destinacije, dok je aktuelni trend bio na u začetku⁸⁰. Među žrtvama čije je poreklo izvan Srbije, najčešće se radilo o siromašnim ženama iz Moldavije, Ukrajine i zemalja u regionu (Rumunija, Makedonija, Bugarska, Bosna i Hercegovina). I ispitanici na fokus grupama, kao i oni iz centara za socijalni rad prijavljuju da su u poslednjih par godina radili prvenstveno sa žrtvama poreklom iz Srbije kojima je i trgovano unutar Srbije ili u regionu (ređe).

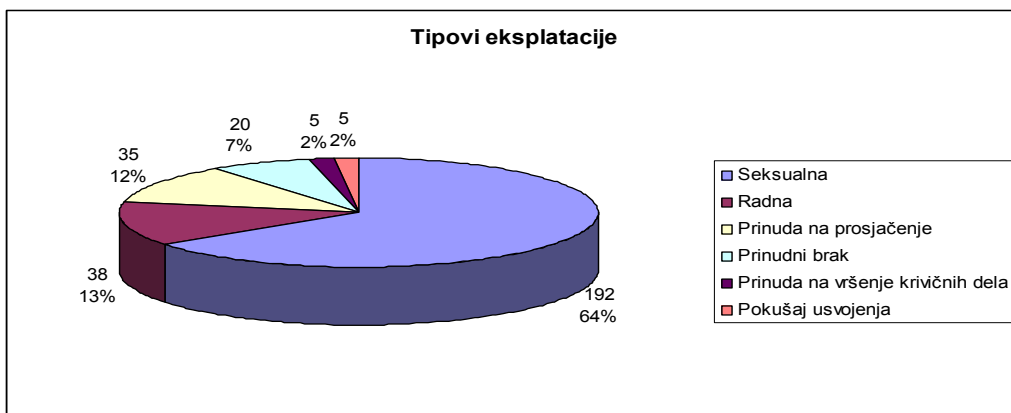
⁸⁰ R. Surtees, op. cit., str. 491.

Grafikon 8: Zemlje porekla žrtava trgovine ljudima – podaci Službe za koordinaciju

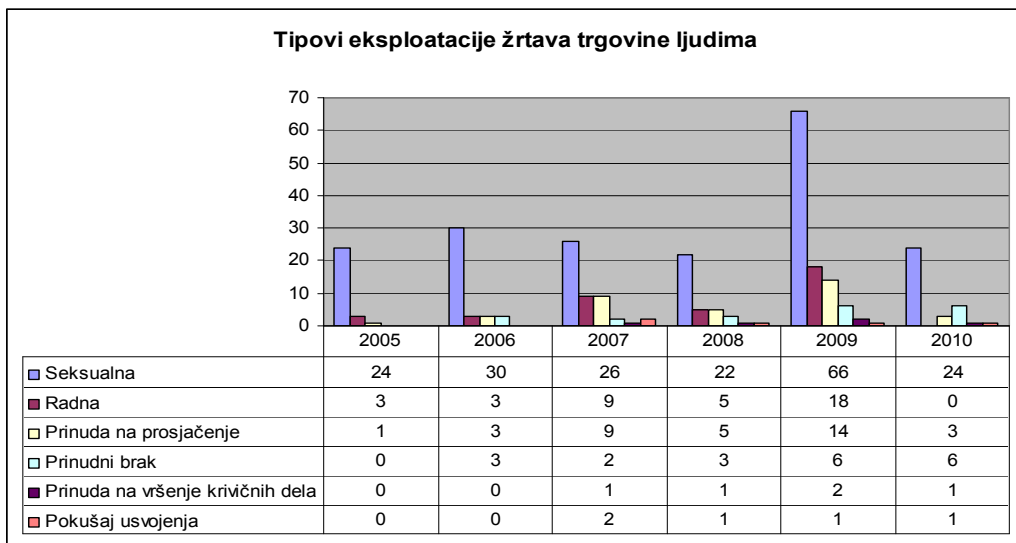
Tipovi eksploatacije

Dominantan tip eksploatacije jeste seksualna eksploatacija (a žrtve su osobe ženskog pola, često maloletne), potom sledi radna i u približno jednakom broju – prinuda na prosjačenje (gde dominiraju žrtve muškog pola, i to punoletni muškarci koji se primoravaju na rad, teške fizičke poslove, dok se maloletni muškarci prisiljavaju na prosjačenje i vršenje krivičnih dela imovinskog karaktera). U jednakom broju su identifikovani slučajevi prinude na vršenje krivičnih dela i trgovine radi usvojenja. Nije zanemarljiv ni broj slučajeva trgovine radi sklapanja braka (on se po učestalosti pojavljuje iza i inače najčešćih tipova eksploatacije: seksualne, radne i prinude na prosjačenje), a najčešće su žrtve maloletne osobe ženskog pola i romske nacionalnosti

Grafikon 9: Odnos tipova eksploatacije

Sve je češća pojava višestruke eksploatacije, što se može tumačiti vrlo teškim uslovima iz kojih potiču žrtve i sve težim socio-ekonomskim položajem, što ih čini sve podložnijim višestrukom iskorišćavanju i zloupotrebi.

Grafikon 10: Tipovi eksploatacije žrtava trgovine ljudima po godinama
– podaci Službe za koordinaciju

ZAŠTITA ŽRTAVA TRGOVINE LJUDIMA U REPUBLICI SRBIJI

UTICAJ TRGOVINE LJUDIMA NA ŽRTVE

Trgovina ljudima je fenomen koji ima izuzeno širok društveni uticaj – pogađa lokalne zajednice i čitava društva i pogađa njihove kulturološke, ekonomske i aspekte javnog zdravlja. Značaj političkog delovanja na suzbijanje ovog fenomena je tako neosporan i upućuje na potrebu za kreiranjem održivog mehanizma za prevenciju, krivičnopravno gonjenje učinilaca i zaštitu žrtava. Međutim, njegova druga dimenzija – posledice koje ostavlja na same žrtve trgovine ljudima, čini svaki lični anagažman u ovoj oblasti neprocenljivim i nužnim. Profesionalci iz Udruženja tužilaca Republike Srbije i Udruženja sudija za prekršaje Republike Srbije su tako jedna od ključnih karika u lancu borbe protiv ovog fenomena, i još značajnije, važan element procesa zaštite žrtava i njihovog (ponovnog) uključivanja u društvenu zajednicu iz koje su otrgnute.

Da bi se bolje razumela profesionalna uloga u procesu zaštite (potencijalnih) žrtava tokom prekršajnog i krivičnog postupka, važno je i razmotriti i sam uticaj ali i posledice situacije trgovine ljudima na žrtve.

S tim u vezi, važno je napomenuti da je trgovcima ljudima u kontaktu sa žrtvama osnovni cilj, koji im omogućava dugotrajnu eksploataciju i sticanje kontrole, stvaranje poslušne osobe, te da je najefikasniji način produkovanja poslušnosti izazivanje straha i doživljaja bespomoćnosti osobe koja se eksploatiše. Ove efekte je moguće postići na više načina koji se vremenom menjaju, prilagođavaju novonastalim okolnostima i aktivnostima mehanizma za borbu protiv trgovine ljudima, ali i osobinama samih žrtava.

Najčešći (ali ne i jedini) metodi koji se koriste za kreiranje osećanja bespomoćnosti žrtava su: oduzimanje dokumenata (posebno značajno kod žrtava stranih državljana), zabrana kretanja i/ili potpuna kontrola kretanja, “radno vreme” od 13–18 časova dnevno, rad pod veoma lošim uslovima (na ulici, po svim vremenskim prilikama, isključivo noćni rad...), nemogućnost samostalnog odabira “klijenata”, prisila na pružanje usluga bez kondoma (u slučajevima seksualne eksploatacije), psihičko nasilje, pretnje fizičkim nasiljem, fizičko nasilje, ucene i pretnje sigurnosti porodice, prisila na korišćenje psihoaktivnih supstanci, nedozvoljen pristup medicinskim uslugama, korišćenje drugih žrtava u cilju manipulacije. Spisak metoda koje trgovci ljudima koriste kako bi obezbedili preuzimanje kontrole nad životom i dobrobiti žrtava se ovim, nažalost, ne iscrplju-

je. U poslednjih pet godina je tako sve češće zabeležen i metod "ljubavnika", odnosno, držanje žrtve u zabludi da je voljena i da svojim aktivnostima samo pomaže partneru u nevolji. Često se ovaj metod kombinuje sa drugima kako bi se osigurala apsolutna poslušnost žrtava.

Jasno je da postupanje svih profesionalaca/ki po procesu identifikacije žrtve umnogome zavisi i od metoda koji su korišćeni tokom situacije trgovine, kao i od posledica koje je na žrtvu ostavila situacija trgovine.

Po izlasku iz situacije trgovine ljudima, najjednostavnije rečeno, žrtve se suočavaju s drastičnim psihičkim i fizičkim problemima, uključujući hronične i akutne zdravstvene probleme.

Od samog ulaska u lanac trgovine ljudima, žrtve su izložene kontinuiranom fizičkom i psihičkom nasilju. Ponekad je žrtva izložena i seksualnom nasilju, koje sadrži elemente i fizičkog i psihičkog zlostavljanja.

Povod **fizičkom nasilju** može biti "loše obavljen zadatak", no, može se dešavati i bez jasnog povoda, samo sa ciljem zastrašivanja i gušenja potencijalnog otpora žrtve.

Jedan od jasno uočljivih vidova **psihičkog nasilja** je zastrašivanje: žrtvi se preta da će ona sama, kao i njena/njegova porodica biti ugroženi ukoliko pokuša da otkrije svoj status ili pobegne. Kada je žrtva primorana da obavlja poslove koji su moralno stigmatizovani (kao što su prostitucija ili kriminal), dovoljna je pretnja da će porodicama i sredini biti otkriveno čime se on/ona zapravo bavi, što provocira osećaj krivice kod žrtve i drži je u nepovoljnom položaju i bez motiva i snage da uloži više napora u svoje izbacivanje. Slično je i sa žrtvama koje ne borave legalno na teritoriji na kojoj su eksploatisane. U tim slučajevima se žrtve dodatno zastrašuju činjenicom da su u prekršaju, te da će policija, sudovi i tužilaštva tu okolnost ceniti na oštar način.

Odvojenost od poznate sredine i poznatih ljudi, što u slučaju odlaska u stranu zemlju podrazumeva i jezičku barijeru, dodatno pojačava strah i doživljaj bespomoćnosti.

Manje uočljiv i prepoznatljiv oblik psihičkog nasilja, kojem se stoga i teže suprotstavlja, je i nametanje predstave žrtvi o njoj samoj kao osobi koja nije sposobna da obavlja nijedan drugi posao, koja je odbačena od strane svih, nevoljena, bezvredna. Vremenom, žrtva prihvata sliku o sebi koju joj trgovac nameće – nametnuta predstava postaje sastavni deo njenog/njegovog identiteta. Pojava da žrtva koja je neko vreme izložena sistematskom nasilju, vremenom počne da doživljava sebe na isti način na koji je nasilnik doživljava, je u literaturi poznata kao **internalizovano ugnjetavanje (opresija)**⁸¹.

Na pomenuti mehanizam, se u situacijama trgovine ljudima često nadovezuje i sledeći psihološki manevar : trgovac se predstavlja žrtvi kao osoba kojoj je jedino stalo

⁸¹ "Fenomen internalizovane opresije javlja se u procesu u kom potlačeni tokom vremena i kroz niz događaja, nauče da same sebe ili pripadnike/ce svoje grupe (svojih grupa) stave u obrasce nesreće (distress pattern) koji su rezultat opresije.", S. Lipsky, *Internalized Oppression*, Rational Island Publishers, Seattle, 1987. str. 23.

do nje, koja o njoj brine, pomaže joj, štiti je, i sve što čini, čini za njeno dobro. Na taj način, žrtva ne samo da opravdava nasilje koje se nad njom vrši ("Jeste da me je istukao, ali zaista ga nisam ošišala kako je tražio."), i ne samo da je obeshabreno svako suprotstavljanje, već se svaka negativna pomisao o trgovcu, svaka ljutnja, kao bumerang vraćaju žrtvi, pretvarajući se u osećanje krivice, koje još dublje podriva sigurnost u sebe, samopoštovanje, i samoprihvatanje. Vremenom, za sve loše što joj se desilo i što joj se dešava, žrtva krivi samu sebe – da nije bila naivna, ne bi joj se sve ovo desilo; da je zaradila sumu koju trgovac zahteva, ne bi sada bila pretučena, i tako dalje. Ova pojava predstavlja mehanizam **okrivi okrivljenog**⁸²: uzroci nasilja, i odgovornost za nasilje koje žrtva trpi, se smeštaju u samu žrtvu. Na taj način, pravi nasilnici, i pravi uzroci nasilja ostaju neprepoznati (u ovom slučaju trgovac, cela kriminalna organizacija za trgovinu ljudima, kao i razni društveni faktori koji doprinose njihovom opstanku).

Združeno delovanje svih pomenutih mehanizama utiče na to da osoba **prihvati ulogu žrtve**, čije je glavno obeležje doživljaj lične bespomoćnosti, praćeno ne uvek vidljivim, ali ipak prisutnim, obezvređivanjem sebe. Ipak, prihvatanje uloge žrtve, nema samo negativne posledice po osobu. U početku, ono može biti i strategija preživljavanja, način hvatanja u koštac sa stresom pozicije u kojoj se žrtva našla, odnosno povlačenje kao rezultat procene da okolnosti u kojima se našla trenutno prevazilaze njene moći. Kada postane trajniji deo identiteta (što se nažalost dešava kod većine žrtava), onda vodi dugoročnoj pasivizaciji i samoobezvređivanju.

Pasivizaciji doprinosi i prinuda na korišćenje alkohola i narkotika, što je takođe jedan vid nasilja koji se obično sprovodi nad žrtvama. Time što otupljuju doživljaj realnosti, oni kratkoročno pomažu žrtvi da preživi neprijatne okolnosti, ali i umanjuju mogućnost potencijalnog otpora.

Svi ovi mehanizmi tokom situacije trgovine ljudima dovode do toga da eksploatator potpuno pridobija **kontrolu nad životom žrtve** i njime upravlja. Ova činjenica mora da rukovodi i rad na programima socijalnog uključivanja i to na taj način da se program ne koncipira tako da samo nudi nastavak prethodnog gubitka kontrole – žrtva se odvodi kod lekara, psihologa, advokata, upisuje na kurseve i/ili joj se novom kontrolom uslovljavaju željena ponašanja (društveno prihvatljivi obrasci ponašanja). Naime, ključno je kreirati okvir u kome se korisnicima programa vraća potpuna kontrola nad sopstvenim životom, odgovornost za lično postupanje i dalji tok programa integracije. U duhu promene paradigme socijalne intervencije iz domena milosrđa, hitne potrebe i rizika, ka paradigmi punog poštovanja ljudskih prava i integriteta osobe kojoj se pomaže; adekvatni programi socijalnog uključivanja omogućavaju korisnicima da pronađu sigurnost i nova uporišta za lični razvoj i punu integraciju, uz usmeravanje na prepozna-

⁸² "Okrivi okrivljenog (blaming the victim, eng.) je mehanizam u skladu sa kojim se koreni socijalnih problema vide u karakteristikama grupa koje su tim problemima ugrožene, umesto da se sagledaju u sistemu koji vrši opresiju i kreira nejednake uslove i mogućnosti za različite grupe. Na taj način pokušavamo da rešavamo probleme bez menjanja stvarnih uslova koji ih stvaraju." U: D. Ćuk Milankov i dr., *Sukob i društveni uticaj*, CARS, Beograd, 2009, str. 15.

vanje i uvažavanje ličnih potencijala i kapaciteta. Na ovom mestu ćemo se pozvati na primer dobre prakse funkcionisanja programa socijalnog uključivanja NVO Atine, prema čijim iskustvima u direktnom radu je većina zaključaka ovog Priručnika i doneta⁸³.

SOCIJALNO UKLJUČIVANJE ŽRTAVA TRGOVINE LJUDIMA

Iako oblast zaštite žrtava trgovine ljudima, kao što je pomenuto, može da se posmatra u specifičnom kontekstu orijentisanom ka gonjenju učinilaca ili opštem okviru migracione politike, što su svakako i značajni aspekti samog procesa zaštite žrtava, na ovom mestu će se oblast zaštite žrtava razmatrati kao sistemski i sistematičan odgovor na probleme reintegracije žrtava, odnosno njihovo socijalno uključivanje. Programi socijalnog uključivanja tako podrazumevaju i aspekt osiguravanja *sigurnog mesta* za boravak žrtvama, kao i posredovanje u obezbeđivanju fizičke zaštite (policijske), ali se ne svode na samo tu dimenziju.

Termin socijalno uključivanje koji se u Priručniku koristi (umesto uobičajenog – reintegracija) za opisivanje mera i aktivnosti iz domena zaštite žrtava (direktne asistencije žrtvama) odraz je namere da se u oblasti zaštite žrtava izdvoje i precizno opišu različiti nivoi na kojima je neophodno delovati kako bi se obezbedila održivost svih ponuđenih rešenja svakog pojedinačnog programa direktne asistencije koji se u Republici Srbiji izvodi. Pomenuti nivoi podrazumevaju pronalaženje adekvatnih odgovora na pitanja detekcije i identifikacije žrtava, rehabilitacije, kratkoročne reintegracije i dugoročnog i održivog uključivanja i to kroz procese fizičkog i psihičkog oporavka, jačanje starih i/ili izgradnju novih socijalnih mreža, povratak i/ili uključivanje u sve državne sisteme i konačno, ekonomsko osamostaljivanje. Ovako opisan kontekst upućuje na željenu višedimenzionalnost programskih rešenja: adekvatne veze s dimenzijama socijalnog, kulturnog i ekonomskog, kao i na jasan zahtev za delovanjem i vršenjem uticaja, ne više samo na posledice, već i na uzroke ulaska u situaciju trgovine ljudima u cilju smanjivanja početne nejednakosti i diskriminacije kojoj su žrtve najčešće bile izložene.

S druge strane, termin reintegracija je često neadekvatan utoliko što ukazuje na aktivnosti i mere koje treba sprovoditi u cilju ponovnog uključivanja (latinski, re – ponovo, opet). Tako potreba za promenom termina nastaje u onom prostoru u kom analiza sprovedenih aktivnosti i mera ukazuje na to da programska (ali i zakonodavni) određenja u stvari pogoduju (samo) onim žrtvama koje su prethodno bile uključene u sisteme – od toga da imaju sva potrebna dokumenta, do toga da imaju porodicu kojoj bi se vratile ili makar nekretnine u svom vlasništvu.

⁸³ Vidi: S. Jovanović, D. Ćuk Milankov, M. Savić, S. Kljajić, N. Šarac, *Socijalna inkluzija žrtava trgovine ljudima*, IOM, Beograd, 2009.

Kada govorimo o pristupima u oblasti zaštite žrtava trgovine ljudima, pristup orijentisan ka gonjenju (*prosecution-oriented approach*⁸⁴) napušten je onog momenta kada su u nacionalnom okviru uvažene preporuke za formulisanje programa zaštite orijentisanih ka žrtvi. To praktično podrazumeva odustajanje od koncepta zatvorenih skloništa u kojima se pod okriljem brige za bezbednost žrtava, od prvih ovakvih programa svuda na svetu, krila potreba organa gonjenja za obezbeđivanjem lakšeg (svakodnevnog) pristupa žrtvama kao svedokinjama u postupku. Sklonište zatvorenog tipa u koje je policija imala pristup i vrlo često i sama smeštala žrtve po samoj identifikaciji⁸⁵ je postojalo i u Srbiji.⁸⁶ Iako je formalnim putem nemoguće dokazati iznetu tvrdnju zbog zahteva za poštovanjem međunarodnih standarda koji se nameće i u nacionalnim okvirima i u skladu s tim nominalno definisanim programskim načelima, jasno je da bez standardizacije programa i uspostavljenog mehanizma za praćenje njihove implementacije nije moguće s velikom dozom izvesnosti tvrditi na koji način načelo pristupa orijentisanog ka žrtvi shvataju svi akteri aktivni u oblasti zaštite žrtava, a u okvirima Nacionalnog mehanizma upućivanja, pri čemu se misli i na državne institucije, programe finansirane od strane lokalnih samouprava, ali i nevladine i međunarodne organizacije.

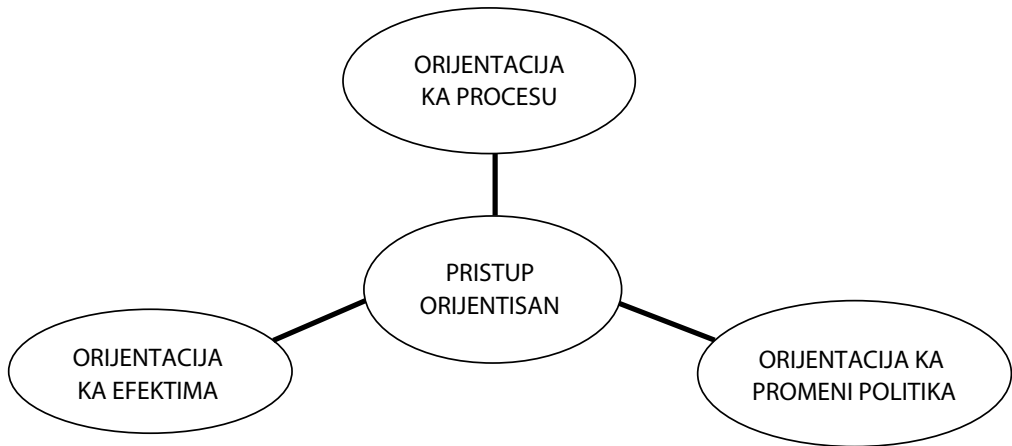
Ono što je u ovom trenutku izvesno jeste da, delimično zbog nedostatka programa primarnog zbrinjavanja, a svakako i zbog većeg kvaliteta u izvođenju programa zaštite, možemo da kažemo da ne postoje aktivnosti koje bi na taj način kršile prava žrtava (ugrožavanje slobode kretanja) ili nametale nove i drugačije tipove kontrole kojima bi se sam proces uključivanja mogao dovesti u pitanje.

Osim orijentacije ka žrtvi koja 2010. godine u Srbiji postaje neosporan pristup koji (makar nominalno) rukovodi postupanje profesionalaca iz svih sektora, sveobuhvatni programi bi u okvirima orijentacije ka žrtvi, morali da zadovolje i standarde orijentisanosti ka procesu (u smislu emotivnog isceljenja i prevazilaženje trauma nastalih kao posledica izloženosti nasilju u situaciji trgovine ljudima), ka efektima (emocionalna stabilizacija i socijalno uključivanje), ali i ka promeni politika i mera (zagovaranju za unapređivanje okvira za zaštitu žrtava u svakom pojedinačnom slučaju).

84 R. Shigekane, "Rehabilitation and Community: Integration of Trafficking Survivors", in: *Human Rights Quarterly*, Vol. 29, The Johns Hopkins University Press, 2007. str. 64.

85 Informacija dobijena od zaposlenih u Skloništu tokom 2007. godine.

86 Više u: S. Jovanović, D. Ćuk Milankov, M. Savić, S. Kljajić, N. Šarac, *Socijalna inkluzija žrtava trgovine ljudima*, IOM, Beograd, 2009.

O tome da neretko sve tri važne programske orijentacije nisu uključene u izvođenje programa svedoče i sistemi prikupljanja podataka o žrtvama/klijentima, kao i statistike koje se u ovoj oblasti vode. Tačnije, dostupni podaci o programima i aktivnostima najčešće se sistematizuju prema zahtevima donatora/ministarstva/supervizora, što podrazumeva pobrojavanje pruženih usluga, tipove usluga u određenom vremenskom periodu i slično, a ne sadrže informacije o efektima programa ili problemima u procesu socijalnog uključivanja žrtava, te iznađenim načinima za rešavanje problema (promene politike postupanja).

Pristup orijentisan ka žrtvi tako podrazumeva i kreiranje programskih šema i izvođenje specifičnih aktivnosti u svakom pojedinačnom slučaju asistencije u zavisnosti od samog slučaja (*case-by-case*). Jasno je da održivi sistemi zaštite jesu oni koji će omogućiti fleksibilnost programskih aktivnosti, nasuprot programima zasnovanim na donatorskim zahtevima (na primer, pružanje šematizovanih usluga medicinske pomoći, uz zahtev za plaćanjem zdravstvenih usluga iz privatne prakse kako bi se sredstva namenski trošila, umesto sprovođenja aktivnosti asistencije i posredovanja za ostvarivanje prava na zdravstvenu zaštitu u državnom sistemu).

Kako bi se dokumentovali izloženi stavovi o zahtevima za kreiranje individualizovanih programa, odgovori profesionalaca iz oblasti zaštite žrtava, kao i samih žrtava o potrebama tokom programa pomoći, su tokom istraživanja ponudili i konkretne smernice, pa će na ovom mestu biti više reči o identifikovanim potrebama žrtava (i potencijalnih žrtava).

Profesionalci, naime, najčešće ističu potrebe žrtava za pružanjem **zdravstvene pomoći** i to specifično: rešavanje akutnih zdravstvenih problema – povreda i oboljenja nastalih kao posledica trgovine ljudima, kao i prekid neželjenih trudnoća (takođe nastalih kao posledica trgovine ljudima), lečenje polno prenosivih bolesti i bolesti zavisnosti. Osim toga, ključnom se smatra i potreba za pružanjem **psihološke pomoći i podrške**, kao i **materijalne sigurnosti** – pomoći pri zapošljavanju ili sticanju prava na MOP, te druge vrste materijalnih davanja (program Crvenog krsta Srbije tako omogućava

žrtvama da, preko kontakta sa Službom za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima, raspoložu sredstvima koja bi im pomogla da reše akutni problem – plate struju ili ogrev, kupe hranu, garderobu za dete, i slično).

Aktivnost pružanja pravne pomoći, uz informisanje o pravima je ocenjena veoma značajnom među profesionalcima i, osim što samim žrtvama pruža osećaj sigurnosti tokom trajanja različitih procesa, dokazano utiče i na kvalitet samog postupka koji se vodi protiv okrivljenih za dela trgovine ljudima.

Među profesionalcima postoji apsolutno slaganje i oko toga da je **pribavljanje svih potrebnih dokumenata** (rešavanje građanskopravnog statusa) za svaku osobu uključenu u programe pomoći od ključnog značaja za usmerenje ka punom socijalnom uključivanju. Na ovom mestu prenosimo iskustva NVO Atine u ovoj oblasti: “Pomoć u rešavanju građanskopravnog statusa je aktivnost koja se obavlja kroz savetovanja s korisnicima, komunikaciju s centrima za socijalni rad i drugim nadležnim institucijama i direktnu asistenciju u pribavljanju potrebnih dokumenata. Ilustracije radi, kao što je pomenuto, a s obzirom na stepen deprivacije žrtava i njihovih porodica, NVO Atini je prosečno potrebno oko tri meseca angažmana u pribavljanju samo najosnovnijih dokumenata za pristup sistemu socijalne i zdravstvene zaštite i to kroz direktan kontakt sa različitim institucijama na teritoriji cele Republike Srbije. Aktivnosti u oblasti rešavanja građanskopravnog statusa pre svega podrazumevaju pomoć u dobijanju dokumenata: izvod iz matične knjige rođenih, potvrda o državljanstvu, prijava prebivališta, izvod iz katastra, poreska prijava, dozvola boravka za korisnike strane državljanje, lična karta, zdravstvena knjižica, evidentiranje u Nacionalnoj službi za zapošljavanje, evidencija u nadležnom centru za socijalni rad, svedočanstva, pasoš ili putni list, ostalo (pomoć u rešavanju izbegličkog statusa, potvrda o plaćanju poreza, vlasnički list...)” Prema iskustvu NVO Atine, 30% korisnica programa kroz ovaj vid asistencije dokumenta dobija po prvi put u životu.

U specifičnim situacijama, kada su žrtve zabrinute za svoju bezbednost, nalaze se u izuzetno teškim prilikama ili nemaju gde da se vrate posle izbavljenja iz situacije trgovine ljudima, **pomoć u obezbeđivanju smeštaja** (kroz smeštaj u Privremenu kuću, dostupna prihvatilišta ili alternativni smeštaj) je od izuzetnog značaja za dalji tok procesa integracije. Uz obezbeđivanje smeštaja se svakako podrazumeva i pomoć u obezbeđivanju hrane, odeće, higijenskih sredstava i svih drugih osnovnih sredstava za život (nezavisno od samog mesta gde je žrtva smeštena).

Želje za **nastavakom školovanja**, prema iskustvu osoba aktivnih u pružanju direktne pomoći, žrtvama najčešće izražavaju tek u fazi uključivanja u dugoročne programe, kada su uspešno završene faze rehabilitacije/stabilizacije. U tom periodu se korisnice programa posebno interesuju i aktivno učestvuju u **traženju posla** i uspevaju da posao zadrže duže od tri meseca.⁸⁷

⁸⁷ Iskazano interesovanje korisnica za nastavak školovanja i uključivanje na tržište rada, na primer, odmah po izbavljenju pojedini profesionalci ne povezuju sa uočenom potrebom žrtava za ispunjavanjem očekivanja neposrednog socijalnog okruženja, nastalom kao posledica prethodne izloženosti nasilju, gub-

Potrebe žrtava su vrlo često i: ponovno uspostavljanje kontakta s porodicom (ili makar viđanje porodice), uspostavljanje odnosa poverenja sa decom (nekada tek viđanje deteta, ukoliko je starateljstvo povereno nekom drugom), rad na jačanju samopouzdanja za uspostavljanje novih vršnjačkih i/ili partnerskih odnosa.

Opšte usluge u domenu direktne asistencije žrtvama moguće je tako predstaviti na sledeći način:

1. Detekcija i identifikacija:

- Detekcija
- Identifikacija
- Informisanje žrtava o pravima i postojećim programima pomoći
- Primarna procena potreba i upućivanje
- Usluge prevođenja za žrtve strance
- Usluge prevoza za žrtve identifikovane van mesta boravka ili mesta gde se izvodi program pomoći

2. Prva faza: rehabilitacija

- Obezbeđivanje smeštaja u sigurnoj kući/šelteru
- Obezbeđivanje alternativnog smeštaja
- Obezbeđivanje hrane, odeće, higijenskih sredstava
- Urgentna medicinska pomoć
- Psihološka pomoć
- Terapijski rad
- Pravna pomoć
- Osiguravanje bezbednosti
- Obezbeđivanje usluga prevođenja za strance
- Obezbeđivanje prevoza
- Obezbeđivanje neophodnih dokumenata i privremene dozvole boravka za strance
- Savetodavni rad
- Sve pomenuto u mestu boravka (van šeltera)
- Praćenje rezultata programa pomoći
- Ponovna procena potreba i dalje upućivanje

ljenju kontrole nad sopstvenim životom i stresa i nepoverenja zbog ulaska u potpuno novo okruženje. Ovo ima za posledicu odustajanje od pružanja određene vrste usluga i tumačenje ponašanja žrtve kao nesaradnje, o čemu je bilo svedočanstava tokom istraživanja.

3. Druga faza: kratkoročna reintegracija

- Pomoć u obezbeđivanju smeštaja
- Finansijska pomoć za kupovinu hrane, odeće, prevoz...
- Medicinska pomoć
- Pomoć u regulisanju statusa: uključivanje u sisteme socijalne i zdravstvene zaštite, obrazovanja, zapošljavanja i drugo
- Upis u adekvatne škole
- Uključivanje na kurseve i alternativne obrazovne programe
- Pomoć u traženju posla
- Psihološka pomoć
- Terapijski rad
- Porodično savetovanje
- Porodična medijacija
- Pravna pomoć – slučaj trgovine ljudima
- Pravno zastupanje
- Inicijalna pomoć u drugim postupcima
- Uključivanje u rad drugih organizacija građanskog društva i institucija
- Savetodavni rad
- Asistencija pri povratku u mesto boravka (i za domaće i za strane žrtve)
- Praćenje rezultata programa pomoći
- Ponovna procena potreba i dalje upućivanje

4. Treća faza: održivo socijalno uključivanje

- Pomoć u obezbeđivanju smeštaja
- Rešavanje građanskopravnog statusa
- Pomoć članovima porodice u cilju održivog uključivanja žrtve: vrtić, traženje posla, upis u škole i sve druge potrebne aktivnosti
- Podrška u procesu naknade štete
- Pravna pomoć u drugim aktivnim sudskim postupcima: razvod braka, starateljstvo, ostavinski postupak...
- Pomoć u učenju, praćenje školovanja
- Pomoć pri zapošljavanju, praćenje radnog procesa
- Uključivanje u rad grupa samopomoći

STATUS ŽRTAVA PO IZLASKU IZ SITUACIJE TRGOVINE

Psihičko stanje žrtava varira u zavisnosti od prethodnog životnog iskustva, uzrasta, iskustava koja su imale tokom situacije trgovine, od toga koliko dugo su bile u lancu trgovine, i slično. Ipak, neka su obeležja karakteristična za većinu žrtava:

- osobe se osećaju demoralisanim i degradiranim/poništenim kao ljudska bića, karakteriše ih nizak stepen samoprihvatanja i samopoštovanja
- osećaju stid, ljutnju i strah, krivicu
- eksploatacija je povezana sa gubitkom značajnih osoba u životu
- žrtve se osećaju izdanim (posebno ukoliko je u situaciji trgovine učestvovala osoba od poverenja), gube poverenje u ljude i menja im se slika o sebi
- u situaciji trgovine žrtve se svode na obejkt/resurs i ove okolnosti uz ponašanje trgovaca ljudima indukuju proces depersonalizacije
- posledice se ogledaju i u noćnim morama, nesanici, gubitku apetita, izraženom nepoverenju u ljude, osećanju bespomoćnosti, anksioznosti, suicidalnim epizodama/mislama...

Strah je jedno od uobičajenih osećanja žrtava i usmeren je, kako na trgovca i ljude iz njegove organizacije, tako i na porodicu i bliske osobe iz okruženja – strah da će biti etiketirani i odbačeni. Strah i napetost mogu dovesti do nesaničnosti, teškoća koncentracije, osećanja uznemirenosti bez vidljivog povoda, kao i do somatizacija tipa vlažnih dlanova, tahikardija, i slično.

Izražena je nepoverljivost prema ljudima generalno, koja može uzrokovati teškoće u uspostavljanju bližih kontakata i komunikacije o iskustvima tokom perioda trgovine.

Uz šturu izveštaje o preživljenom u periodu trgovine, žrtve često i negiraju prisustvo stresnih događaja: negiraju da su bile izložene bilo kom obliku nasilja i negiraju traumatsko dejstvo događaja iz tog perioda (“ništa se strašno nije desilo”; “gazda je bio fin prema nama”; “spavala sam sa muškarcima, ali nije mi to bilo nešto strašno”). Sem straha od odmazde trgovca koju bi mogla doživeti ukoliko oda podatke, ovo nerado pričanje o događajima iz perioda trgovine i negiranje stresnosti tih događaja, štiti žrtvu i od suočavanja sa sobom, na koje još uvek nije spremna. Iskustvo kroz koje je žrtva prošla, značajno menja njenu sliku o sebi, a suočavanje sa tim promenama doživljava identiteta uglavnom je vrlo bolno. Stoga, često žrtve tek nakon dužeg vremena provedenog u programu zaštite (kada steknu poverenje u dobronamernost i prihvatanje osoba sa kojima su u kontaktu, kako ostalih žrtava, tako i profesionalnog osoblja) počnu više da pričaju o preživljenom iz tog perioda i da pokazuju simptome izloženosti stresu, te, paradoksalno, deluju u većoj meri traumatizovano nego u periodu ulaska u program.

Neki od oblika ispoljavanja traumatizovanosti su i nagle i česte promene raspoloženja, plačljivost, nizak nivo frustracione tolerancije, emotivni raptusi, povlačenje u sebe, bezvoljnost, beznadežnost, samooptuživanje, noćne more, netrpeljivost prema bilo kom vidu fizičkog dodira, suicidalnost, i razni oblici samodestruktivnog ponašanja.

Slika o sebi u znatnoj meri ima negativna obeležja. I ovaj aspekt može da bude uočljiviji nakon nekog vremena boravka žrtve u programu nego u prvim kontaktima. Otvorenost za bavljenje sopstvenim psihološkim sadržajima, kao i za povezivanje sa drugima, zahtevaju opuštanje i poverenje kojih na početku nema.

Ponekad je prisutna zavisnost od narkotika ili alkohola. U tim slučajevima, neophodno je uključiti osobu u adekvatan lekarski tretman.

S obzirom na to da je suština programa pomoći ponovno uključivanje žrtava u sve životne obrasce, osnovni preduslov uspešnog programa je sloboda kretanja korisnica pri čemu se nužne mere bezbednosti mogu postići kroz tajnost adrese, zabranu odavanja adrese i broja telefona, zabranu poziva mobilnih telefona sa fiksnog broja i slično.

Generalni cilj programa socijalnog uključivanja je podsticanje izgradnje samostalnog života, čime se kreiraju uslovi za egzistenciju u kojoj je smanjen rizik ponovnog postajanja žrtvom bilo kog oblika nasilja. Pošto je osnova svake samostalnosti ekonomska nezavisnost, nužno je korisnicama omogućiti uključivanje u razne vidove edukacija (redovne i vanredne škole, kursevi), i podsticati njihovo zapošljavanje.

Pored ekonomskog aspekta, školovanje i zapošljavanje su značajni i u socijalnoj sferi: oni doprinose i proširivanju mreže socijalnih kontakata, ponovnom uključivanju korisnica u vršnjačke grupe. Uz prateći psihološki rad, to otvara mogućnost ponovnog uspostavljanja odnosa poverenja, i prihvatanja emotivne bliskosti sa drugima. Na taj način, jača samopoštovanje korisnica, kao i njihova sigurnosna mreža – osobe od kojih mogu očekivati podršku i pomoć u raznim životnim situacijama. Šira socijalna mreža, naravno, otvara i mogućnost uspostavljanja partnerskih emotivnih veza. Izazov za profesionalce u ovoj sferi je rad sa korisnicama u pravcu detektovanja i problematizovanja njihovih predrasuda prema sebi, podsticanja otvaranja prema drugima, i podrška pri njihovom suočavanju sa raznim oblicima ispoljavanja predrasuda i stereotipa sredine prema njima.

Još jedna provokativna tema tokom programa socijalnog uključivanja, mogu biti eventualne promiskuitetne epizode korisnica. Lako upuštanje u seksualne veze sa muškarcima, česta promena seksualnih partnera, mogu upravo biti pokušaj prevazilaženja doživljene traume – osoba teži da pokaže da nije žrtva u oblasti seksualnosti, da se ti odnosi uspostavljaju njenom voljom. Ponavljanim izazivanjem takvih situacija, pokušava da rekonstruiše doživljaj sebe, da sebe odredi kao osobu koja ima kontrolu nad svojim životom (odnosno da pomeri lokus kontrole od spoljnog ka unutrašnjem). Veoma je važno da osobe koje sa žrtvama dolaze u kontekst budu osetljive da prepoznaju ovu pojavu, kako korisnice ne bi ponovo bile etiketirane i odbačene.

Uopšte je važno je biti otvoren za različite vrste odnosa sa ljudima koje korisnice uspostavljaju, i ne nametati svoju predstavu o tome kako samostalna žena treba da funkcioniše. Usled pominjanog doživljaja moći kontrole nad muškarcima, kao i generalne usmerenosti na preživljavanje pomoću muškaraca, mogu uspostavljati veze sa muškarcima (bez obzira da li su u pitanju zabavljanja ili potencijalni brak) koji su materijalno obezbeđeni i koji bi ih izdržavali, umesto da teže samostalnom obezbeđivanju egzistencije. S jedne strane, sigurnost u mogućnost samostalnog preživljavanja ih svakako čini manje podložnim eventualnom ponovnom potpadanju pod uticaj trgovaca, ili drugih nasilnika, te stoga programi pomoći treba da nude sadržaje koji korisnice jačaju u tom pravcu. No, u isto vreme, važno je biti svestan sopstvenih vrednosnih sudova i ne nametati ih, ostaviti prostor za individualna opredeljenja u granicama legalnih obrazaca i aktivnosti.

U spletu važnih životnih obrazaca svakako je i porodica, te stoga socijalno uključivanje podrazumeva i podsticanje uspostavljanja i unapređenja odnosa korisnica sa primarnom porodicom. Postojeće iskustvo govori u prilog tome da je za većinu žrtava trgovine zajednička emotivna distanciranost članova u okviru primarne porodice. Nije svaka porodica bila vidno konfliktna, niti je u svakoj porodici bilo prisutno fizičko ili emotivno nasilje, ali ni u jednoj nije postojala emotivna bliskost, međusobna povezanost i prihvaćenost članova. Obično je u manjoj meri narušen odnos sa braćom i sestrama, te oni često predstavljaju osobu sa kojom je žrtvi najlakše da uspostavi prvi kontakt i koja predstavlja most ka njenom ponovnom uključivanju u porodicu. Stoga bi podsticanju direktnog kontakta korisnica sa porodicom trebalo da prethodi provera da li je korisnica za to psihički spremna ili joj je potreban individualan psihološki rad da bi mogla ponovo da se suoči sa uobičajenom porodičnom dinamikom.

Uobičajena pravila funkcionisanja programa imaju i psihološke implikacije na koje treba obratiti pažnju.

Da bi od samog početka korisnicama bilo jasno gde i zbog čega dolaze, da bi se predupredila moguća pogrešna očekivanja i korisnica od programa, i pomagača od korisnice, važno je da neki kriterijumi budu jasno definisani i verbalizovani. Prvo, u okviru same organizacije, uslovi ulaska korisnika u program moraju biti jasni (na primer, u program mogu ući žrtve koje žele dalju edukaciju, i slično). Prilikom prvog razgovora sa budućom korisnicom, trebalo bi joj dati precizne informacije o tome šta nudi program, šta se od korisnica zahteva, kao i šta program ne toleriše (uz obrazloženje da se ne tolerišu ponašanja koja su u suprotnosti sa osnovnim ciljevima programa). Govoreći o ponašanjima koja se smatraju prekršajem pravila programa, važno je navesti i sankcije koje za to slede, a pogotovo eksplicirati koji prekršaji vode isključivanju iz programa. Da bi se efikasno uspostavila i održavala pravila programa podrške (posebno značajno u kontekstu pružanja sigurnog smeštaja), važno je i da se osoblje toga dosledno pridržava. Pored kriterijuma ulaska u program, treba eksplicirati i kriterijume regularnog izlaska iz programa.

Jedna od najvećih zamki u koje program socijalnog uključivanja može da upadne je uspostavljanje kontrole nad svim delovima života korisnica (ograničavanje telefonskih kontakata; ograničavanje izlazaka; uspostavljanje obaveze javljanja korisnica pred izlazak i nakon povratka; kupovina hrane i ostalih potrepština za korisnice; nedavanje korisnicama novca na samostalno raspolaganje, i sl.).

Takva kontrola je uobičajena u programima koji nisu adaptirani na utvrđene potrebe žrtava. No, u adekvatnim programima socijalnog uključivanja, fokus se pomera na podsticanje samostalnosti, zrelosti, i odgovornosti korisnica. Kontrola u smislu u kom je gore navedena, ne vodi u tom pravcu, već naprotiv, neguje infantilnost, zavisnost od autoriteta, neprihvatanje odgovornosti, i nerazmišljanje o posledicama dela. Na taj način bi se samo jedan oblik kontrole (koji su imale kao žrtve trgovine) zamenio novim, a ne bi se kreirao suštinski nov odnos, u kojem korisnice imaju mogućnosti za lični napredak. Stoga se korisnicama mora omogućiti izvestan stepen samostalnosti. Da bi se lakše razgraničilo šta prepustiti slobodi izbora korisnica, a na čemu insistirati, bilo bi korisno da osobe angažovane u programima pomoći naprave listu svojih prioriteta – koji su aspekti ponašanja korisnica važni jer su odraz suštine programa (na primer, odlasci u školu ili na posao, prelazne ocene u školi, ili nenapuštanje programa na duže od 24 sata bez javljanja) te će biti kontrolisani, a koji aspekti nisu bitni za suštinu programa, te će biti prepušteni odgovornosti korisnica, i poštovaće se njihove individualne odluke (na primer, u koje vreme se vraćaju kući iz grada; u koje vreme i koliko uče...).

Sve u svemu, da bi program socijalnog uključivanja dobro funkcionisao i da bi se svi u njemu dobro osećali, važno je da svi profesionalci i profesionalke angažovani u procesu pružanja pomoći žrtvama imaju jasnu sliku o raspodeli i granicama odgovornosti: program treba da nudi razne **mogućnosti** korisnicama, i odgovornost je svih da te mogućnosti obezbedi (druženje, školovanje, psihološku, pravnu pomoć i slično). Koje od tih mogućnosti i u kojoj meri će korisnice iskoristiti, zavisi od njih: to je njihova sloboda, i njihova odgovornost. Jedino na taj način se ne nameću lične vrednosti u pokušaju da se kontrolišu druga ljudska bića, već se istinski poštuje sloboda izbora svakog pojedinca.

SREČAVANJE SEKUNDARNE VIKTIMIZACIJE I ZAŠTITA ŽRTAVA U KAZNENIM POSTUPCIMA

Uspešno suprotstavljanje trgovini ljudima nužno uključuje i zaštitu žrtve u samom sudskom postupku kako ne bi ponovo bile viktimizovana, ovog puta od strane svojih spasilaca ili onih za koje je to mislila da jesu ili mogu biti, a potom možda i ponovo viktimizovana trgovinom ljudima ili drugim krivičnim delom. Stoga je nužno žrtve prepoznati i zaštititi:

- u krivičnom postupku u kome se one i najčešće pojavljuju kao takve: kao žrtve/oštećeni krivičnim delom trgovine ljudima, a moguće nekim drugim delom (posredovanjem u vršenju prostitucije, najčešće) ili se pak pojavljuju kao okrivljeni (zbog toga što su u situaciji trgovine ljudima, pod prinudom, najčešće, izvršile krivično delo).
- u prekršajnom postupku, gde se žrtve trgovine ljudima pojavljuju kao okrivljene za prekršaje u čijoj je osnovi eksploatacija žrtve (prostitucija, prosjačenje) ili postoji veza između prekršaja i situacije trgovine (nelagalan boravak u zemlji, neposedovanje ličnih/putnih isprava).

Dobro poznavanje fenomena trgovine ljudima, a naročito njegove viktimološke dimenzije, te postojećeg mehanizma zaštite žrtava i pravilno postupanje u slučajevima susreta sa žrtvom, od ključnog su značaja za uspešno ostvarenje balansa između krivičnog progona učinilaca i poštovanja (ljudskih) prava žrtava, čime se ostvaruju najbolji efekti na planu suzbijanja i prevencije trgovine ljudima.

OSNOVNI POJMOVI, NAPOMENE I PREPORUKE

O viktimizaciji i žrtvama

Sekundarna viktimizacija jeste nanošenje patnji žrtvi od strane institucija i pojedinaца, po preživljenoj primarnoj viktimizaciji. Inače, sam pojam *viktimizacija* označava proces stradanja, nanošenja patnji kroz koji prolazi žrtva krivičnog dela u toku ili neposredno po izvršenju/preživljavanju krivičnog dela (primarna viktimizacija), odnosno kasnije, u vezi sa izvršenim delom, odnosno njegovim gonjenjem, pri čemu sada patnje žrtvi nanose drugi – članovi porodice, sredina u kojoj žrtva živi, odnosno organi formalne socijalne kontrole, odnosno krivičnog gonjenja sa kojima se žrtve susreće i/ili od kojih traži ili očekuje pomoć (sekundarna viktimizacija). Dakle, sekundarna viktimizacija predstavlja neadekvatan društveni odgovor na dešavanja u kontekstu primarne viktimizacije, nerazumevanje potreba žrtve, posledica sa kojima se suočava, iskustva koje je preživela ili preživljava, neverovanje njenoj interpretaciji događaja i otvoreno pokazivanje neverice, sumnjičavost u ophođenju, hladan, nezainteresovan odnos prema njenim patnjama ili željama da o njima (ne)govori, kao i otvoreno ili indirektno okrivljavanje žrtve za ono što joj se dogodilo ili pak potenciranje njenog doprinosa kriminalnoj viktimizaciji, moralisanje ili savetovanje koje je zapravo prekorevanje i/ili okrivljavanje. I sama ravnodušnost i nebriga o uslovima u kojima se komunicira sa žrtvom mogu biti viktimizujuć. Drugim rečima, za sekundarnu viktimizaciju nije neophonda zla namera, već je dovoljna i ravnodušnost, odnosno nebriga i nezainteresovanost druge strane, koja se doživljava kao neko ko je (a i jeste) u poziciji moći i od koga se očekuje pomoć i kako često same žrtve navode “ne strog, profesionalan, već topao, ljudski odnos, sa razumevanjem”⁸⁸.

⁸⁸ Navodi u kojima se kao izvor pominju žrtve potiču iz intervju sa žrtvama trgovine ljudima kojima je direktnu pomoć pružala (a nekima pruža i dalje) NVO Atina, pri čemu je akcenat bio na odnosu tužilaca, odnosno sudija prema njima (u postupcima za trgovinu ljudima ili drugim postupcima, najčešće u postupcima za posredovanje u vršenju prostitucije, silovanje, prinudu ili nasilje u porodici). Tačnije, interesovalo nas je kako su se one osećale u pomenutim postupcima i kako su doživljavale tužioce i/ili sudije i njihovo postupanje, šta su očekivale ili bi volele da su dobile u konkretnom postupku ili uopšte (od krivičnog pravnog sistema, imajući u vidu i zakonska rešenja).

Primer 1:⁸⁹ U jednom postupku za posredovanje u vršenju prostitucije, na ispitivanju u istrazi, istražni sudija je nezainteresovano slušao maloletnu oštećenu, povremeno se javljajući na telefon ili okrećući brojeve telefona. Njeno izlaganje o načinu na koji je pružala seksualne usluge u salonu za masažu je više puta prekidano na ovaj način, a vrhunac je bio dopuštanje kolegi (sa kojim je sudija očigledno imao dogovor da se sretnu posle ročišta) da ostane u prostoriji. I sa njim je sudija porazgovarao o tome šta će i kako će dalje, pre no što je nastavio ispitivanje oštećene kao svedoka. Njoj je bilo veoma neprijatno što mora više puta da ponavlja iste stvari i kaže da nije želela da "taj čovek" (sudijin prijatelj) bude tu dok ona govori. U izlaganju su je ometale i zaposlena u centru za socijalni rad i psiholog koji su sedeli iza nje i tiho, ali ometajuće, razgovarali. Punomoćnik oštećene po službenoj dužnosti ni na šta nije reagovao. Na kraju ju je sudija ispitivao zašto je radila u salonu za masažu, a "a ne, na primer, brala višnje". Za ovaj slučaj je bitno i napomenuti i to da je devojčica u sud došla veoma uznemirena i sa iščekivanjem da "joj se nešto loše desi, da njoj sude i da je osude", jer su joj u policiji, nezadovoljni time što nije prepoznala okrivljenog, rekli: "Sad si ugasila svetlo na kraju tunela! Sad ćeš ti da odgovaraš za to što si radila". Iako je ona identifikovana kao žrtva trgovine ljudima i po tom osnovu ušla u program NVO Atina, dobila informacije o tome kako izgleda sudski postupak i šta je dalje čeka s tim u vezi, te je razuveravana u pogledu mogućnosti ostvarenja pretnje koja joj je upućena, devojčica na to nije mogla da zaboravi i neprekidno je ponavljala "A šta ako me ipak stvratno osude? Šta ako završim u zatvoru?". Čak i kada je suđenje okončano (na pretresu je sve bilo u najboljem redu), ona nije zaboravljala na pretnju i strahovala je da joj se ipak može desiti da odgovara za ono što je radila, jer je uskoro postajala punoletna, pa se plašila da se po sticanju punoletstva stvari mogu promeniti.

Primer 2: Svedokinja u postupku za trgovinu ljudima sa elementima organizovanog kriminala (inače identifikovana kao žrtva trgovine ljudima) zbog neadekvatnog postupanja prema njoj u istrazi nije htela da "sarađuje"/učestvuje u postupku. Ona kaže: "Bila sam sama tamo, a bilo je puno njihovih advokata i svašta su me razni ljudi pitali, a advokati su me vređali. Bila sam strašno uplašena i molila sam ih da me više nikada ne zovu, jer sam rekla da više nikada neću ništa reći, jer ni tada nisam htela da kažem ničije ime. Nisam ni smela. Oni (okrivljeni) su mnogo opasni. Znam da bi mogli da povrede i moju sestru. Mnogo sam se plašila, a oni su tamo svi bili neprijatni. Niko mi nije lepu reč rekao, pa što bih ja njima pomagala". Važno je napomenuti da se radi o devojci staroj (tada, naravno) 18 godina koja nije umela da objasni gde je bila i ko ju je ispitivao. Takođe je bila uverena da su je dobro "oni tamo" razumeli da ne treba da joj šalju bilo kakve pozive "na kuću" (jer se plašila da njen otac, inače nasilnik u porodici, ne sazna gde je u stvari bila, a plašila se i za bebednost mlađe sestre), jer je više puta ponovila da više nikada

⁸⁹ Svi primeri navedeni u ovom delu rada jesu primeri iz prakse NVO Atina u pružanju direktne asistencije žrtvama trgovine ljudima u periodu od njenog osnivanja 2004. godine do danas. Jedna od komponenata direktne asistencije jeste i pružanje pravne pomoći, odnosno praćenje žrtava trgovine ljudima kroz krivični (ili drugi) postupak.

neće da govori o tome i da je sve što je imala da kaže i rekla. Naravno, poziv je stigao "na kuću", a primila ga je sestra i obavestila devojkicu koja je bila u Privremenoj kući NVO Atina. Sama vest o prispelom pozivu je devojkicu preplašila i jedino je utešno bilo to što otac ništa nije saznao. Ostala je pri čvrstoj odluci da se na poziv ne odazove. Pri tom se osetila i izneverenom i povređenom, pa je više puta ponovila: "A lepo sam im rekla da neću da govorim više o tome i da ne traže". Naravno, njoj niko nije objasnio ni gde je ni u kojoj fazi je postupka, ni šta je njena uloga u postupku, odnosno šta se od nje očekuje i šta ona može da očekuje od postupka. Sve te informacije je dobila naknadno, od pravne savetnice NVO Atina koja ju je, zajedno sa koordinatorkom organizacije, povela u Sud, prethodno zakazavši sastanka sa tužiocem. Tužilac je bio veoma ljubazan, pokazao joj je kako sud izgleda, objasnio joj gde ko sedi i kako će izgledati suđenje, odnosno šta se od nje očekuje (da da iskaz o svemu što joj je poznato, ne i kako da svedoči). Obezbeđena joj je i zaštita policije, kao i njenoj porodici (ona se sastala sa službenikom policije, dobila njegov broj telefona, što joj je sve veoma značilo, iako nikada dobijeni broj nije pozvala). U tom konkretnom postupku su primenjene i sve druge mere zaštite koje su stajale na raspolaganju (optuženi su udaljeni iz sudnice dok je ona davala iskaz), obezbeđena je zaštita njenih ličnih podataka, a korektno postupanje tužioca i suda joj je mnogo značilo. Ona je dala odličan iskaz, a posle ovog suđenja bila je snažnija i spremnija da sve to joj se dešavalo ostavi iza sebe i krene dalje. Kaže: "Ovi ljudi su bili sasvim drugačiji od onih (misleći na tužioca i predsednika već prevashodno). I ljubazni i dobri i poštteni. Mogla sam da im verujem i da znam da mi se neće desiti ništa loše".

Potpuno je jasno da sekundarna viktimizacija, odnosno neadekvatno postupanje pravosudnih organa prema žrtvi vodi i neefikasnom progonu za dato krivično delo. Žrtva neće dati iskaz ili neće dati onakav kakv druga strana očekuje. Povuci će se u sebe, a strah ili neprijatnost će je odvratiti od saradnje ili će njeni rezultati biti neadekvatni. Posledice sekundarne viktimizacije iz perspektive žrtve se mogu produbiti i izložiti žrtvu *tercijarnoj viktimizaciji* koja podrazumeva internalizaciju uloge žrtve. Drugim rečima, žrtva ostaje trajno obeležena delom i posledicama (misleći ovde i na dešavanja u okvirima sekundarnog viktimizovanja) zbog kojih vrlo često sama bude okrivljena, te se ni na koji način ne može rehabilitovati od traumatizujućeg iskustva primarne i sekundarne viktimizacije. Neophodno je podsetiti se i pojma *reviktimizacije ili ponovljene viktimizacije* koji stoji u tesnoj vezi sa gore pomenutim. Jasno je da žrtva trgovine ljudima koja je prošla kroz proces primarne, potom sekundarne viktimizacije i utvrdila se u svojoj ulozi žrtve koja je čak i kriva za to što joj se dogodilo i koja ne zavređuje pomoć, koja je od strane društva ostavljena po strani i iskorišćena, pa i maltretirana u krivičnom postupku, lako postaje ponovo žrtva bilo istog krivičnog dela (što jeste i specifično za trgovinu ljudima i praksa to pokazuje) ili nekog drugog. Ona nema kapaciteta da se bori, na pomoć ne može da računava, iskustvo joj govori da je bolje da ne saraduje sa državom, okrivljuje sebe za sve što joj se desilo ili traži druge načine da preživi traumu, pa je ponovljena viktimizacija (čak i *višestruka*) vrlo izvesna.

Napomena 1: Sprečavanjem sekundarne viktimizacije i adekvatnom zaštitom žrtve umanjuje se rizik od tercijarne viktimizacije, odnosno nastajanja trajnih posledica viktimizacije sa kojima žrtva ne može da se izbori, već se utvrđuje u ulozi žrtve sa svim negativnim efektima koje takva pozicija nosi⁹⁰; smanjuje se rizik od reviktimizacije, odnosno ponovljene viktimizacije istim ili drugim krivičnim delom. Takođe, prevencija sekundarne viktimizacije, razumevanje i poštovanje potreba i prava žrtve, kao i njena zaštita doprinose efikasnijem krivičnom gonjenju učinilaca.

Institucionalizacija sekundarne viktimizacije je najočiglednija unutar krivičnog pravnog sistema. Ona se može odnositi na uskraćivanje ljudskih prava žrtvama – pripadnicima određene kulturne grupe, društvenog sloja ili se zasnivati na polnoj ili drugoj pripadnosti ili se svoditi na odbijanje da se prepozna njihovo iskustvo kao iskustvo kriminalne viktimizacije. Može rezultovati intruzivnim ili neadekvatnim ponašanjem od strane pripadnika/predstavnik krivičnog pravnog sistema. Suptilnije, ceo proces krivične istrage i suđenja može uzrokovati sekundarnu viktimizaciju, od istrage preko odluke o tome da li nastaviti postupak, do samog suđenja i sankcionisanja učinioca ili njegovog oslobođenja. Sekundarna viktimizacija se može dogoditi zbog teškoća u balansiranju prava žrtava i prava okrivljenog. Međutim, češće se dešava zbog toga što odgovorni ne uzimaju u obzir, odnosno zanemaruju perspektivu žrtve.

Što se tiče pojma žrtva, neophodno je naglasiti da je pojam žrtve širi od pojma oštećenog kojim operiše krivičnopravni sistem. Za tužioca ili sudiju, žrtva jeste lice koje ima status oštećenog u krivičnom postupku ili kako to Zakonik o krivičnom postupku kaže, to je lice "čije je neko lično ili imovinsko pravo krivičnim delom povređeno ili ugroženo" (čl. 221 t. 6 ZKP). Ovakvo određenje pojma oštećenog jeste preusko i neprihvatljivo sa aspekta svih međunarodnopravnih zahteva (i prihvaćenih obaveza ili preporuka od strane Srbije) koji se odnose na zaštitu žrtava trgovine ljudima (ali i žrtava uopšte). S tim u vezi, neophodno je odrediti i ovaj pojam.

Pojam žrtve u užem smislu obuhvata lica čija su dobra ili prava neposredno povređena ili ugrožena izvršenjem krivičnog dela, odnosno kršenjem međunarodno priznatih normi o ljudskim pravima.

U širem smislu, žrtvama se smatraju i drugi subjekti (pojedinci, ali i društvene grupe, pa i društvo u celini) čija su dobra ili prava neposredno ili posredno povređena ili ugrožena izvršenjem krivičnog dela ili drugih kažnjivih radnji, odnosno kršenjem međunarodno priznatih normi o ljudskim pravima⁹¹.

Čini se uputnim navesti na ovom mestu i najvažnije članove Deklaracije Ujedinjenih nacija o osnovnim principima pravde za žrtve krivičnih dela i zloupotrebe vlasti koja

⁹⁰ O efektima primarne viktimizacije, u: Đ. Ignjatović, B. Simeunović-Patić, op. cit., str. 101-108.

⁹¹ O pojmu i tipologiji žrtava, videti u: Đ. Ignjatović, B. Simeunović-Patić, *Viktimologija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Dosije studio, Beograd, 2011, str. 20 – 23.

je usvojena Rezolucijom Generalne skupštine UN 40/34, 29. novembra 1985⁹². Ove odredbe čine odličan uvod za izlaganja o odnosu nosilaca pravosudnih funkcija prema žrtvama trgovine ljudima i podsetnik da se pojam žrtve mora šire tumačiti i nikako ne svoditi na pojam oštećenog u krivičnom postupku, jer bi se na taj način onemogućila adekvatna zaštita žrtavama, a žrtva sekundarno viktimizovala.

Prema Deklaraciji:

1. Žrtve su lica koja su, pojedinačno ili kolektivno, pretrpela štetu, uključujući fizičku ili duševnu povredu, emocionalnu patnju, materijalnu štetu ili suštinsku povredu svojih osnovnih prava putem činjenja ili nečinjenja koja predstavljaju kršenje krivičnog zakonodavstva države članice ili kršenje međunarodno priznatih normi o ljudskim pravima.

2. **Određenu osobu treba smatrati žrtvom** (i tretirati je kao takvu, što je za potrebe ove publikacije važno naglasiti) **bez obzira na to da li učinilac otkriven/identifikovan, uhapšen, okrivljen/optužen i/ili osuđen, kao i bez obzira na porodične odnose između učinioca i žrtve.**

3. **Pojam žrtve uključuje i lica koja su članovi uže porodice direktne žrtve, lica koja ona izdržava, kao i osobe koje su pretrpele štetu pružajući pomoć žrtvi ili nastojeći da spreče viktimizaciju.**

Iz svega iznetog mogu se izvesti pojmovi primarne i sekundarne žrtve. *Primarna (ili direktna) žrtva* jeste ona koja je neposredno iskusila viktimizaciju (bila objekt, pasivni subjekt krivičnog dela), dok je *sekundarna žrtva (ili indirektna)* lice iz bližeg okruženja primarne žrtve (član porodice, na primer) koje takođe pogađaju posledice dela (npr. finansijske), odnosno patnje koje je iskusila primarna žrtva. Zajedno, primarnu i sekundarnu žrtvu možemo nazvati *sažrtvama (co-victims)*. S navedenim u vezi, čini se zanimljivim navesti i relevantne odredbe hrvatskog zakonodavstva koje razlikuju pojam žrtve od pojma oštećenog, ali prave i razliku između *posredne i neposredne žrtve*. Tako Zakon o novčanoj naknadi žrtvama kaznenih djela⁹³ definiše posrednu žrtvu kao osobu koja ima pravo na novčanu naknadu kada je kaznenim delom prouzrokovana smrt neposredne žrtve. U posredne žrtve Zakon ubraja bračnog druga, vanbračnog druga, dete, roditelje, usvojenika, usvojitelja, maćehu, očuha, pastorka neposredne žrtve i osobe s kojom je neposredna žrtva živela u istopolnoj zajednici. Posredna žrtva je deda, baka i unuk, ako je jedan od njih neposredna žrtva, u slučaju kad je između njih postojala trajnija zajednica života, a baka i deda su zajenjivali roditelje.

Ne može se poreći da žrtve trgovine ljudima u pretkrivičnom, krivičnom ili prekršajnom postupku dele sudbinu žrtava drugih krivičnih dela, odnosno da su mnogi krivičnopravni sistemi (kakav je naš) rigidni kada su žrtve i njihove potrebe u pitanju, da su prevashodno okrenuti zaštiti prava okrivljenog lica, dok su žrtve zaboravljene

92 United Nations Declaration of basic principles of justice for victims of crime and abuse of power, A/RES/40/34. Dostupno na: <http://www.un.org/documents/ga/res/40/a40r034.htm>

Inače, Deklaracija je prvi dokument međunarodnog karaktera koji je žrtve krivičnih dela učinio vidljivim i zatražio njihovo poštovanje.

93 Zakon o novčanoj naknadi žrtvama kaznenih djela, "Narodne novine", br. 80/08.

i prepuštene sebi. Sam naziv “oštećeni” je bezličan i lišen emotivnog naboja kakav poseduje pojam “žrtva” što doprinosi dodatnom distanciranju od žrtve i njenih patnji i potreba, a jasno je i da je daleko uži od pojma žrtve koji je prethodno iznet.

Pravosudni organi su do sada najčešće percipirani isključivo kao faktori krivičnog progona trgovaca ljudima, što je bilo polazište nekadašnje strategije suprotstavljanja trgovini ljudima. Kako je savremeni zahtev fokusiran na ostvarivanje balansa između krivičnog progona učinilaca i zaštite žrtava, to se i od onih koji jesu prevashodno angažovani na krivičnom progonu učinilaca, odnosno utvrđivanju materijalne istine, zahteva senzitivniji pristup i pružanje zaštite žrtavama ovog krivičnog dela.

Kao uvod u izlaganja o načinu i mogućnostima (efikasnije) zaštite u pojedinim fazama gonjenja učinilaca krivičnog dela trgovine ljudima, uputno je navesti da nemački Osnovni zakon sadrži čak odredbu o obavezi države da “štiti i poštuje ljudsko dostojanstvo oštećenog”, tako da se oštećeni **ne sme pretvoriti u objekat krivičnog postupka**⁹⁴.

Pravno uokviravanje pojma žrtve i briga o njenoj dobrobiti i pravima čine da ona od pravno nevidljive kategorije prerasta u subjekta⁹⁵. Srpski Ustav, kao ni relevantne procesne odredbe ne sadrže ovako eksplicitne odredbe koji bi se odnosile na žrtve ili oštećene, niti se u ovim odredbama određuje pojam žrtve⁹⁶, ali to ne znači da u praksi nema prostora da se napravi iskorak iz uobičajenog, rigidnog prostora postupanja fokusiranog na oštećenog i njegova prava koja, moramo priznati i nisu na zavidnom nivou, dok se i ona koja postoje, a koja bi trebalo da oštećenom obezbede bolju poziciju i izvesnu zaštitu ne ostvaruju u praksi na najbolji način. Moglo bi se reći da je srpskom krivičnom zakonodavstvu (i praksi) i dalje na prvom mestu okrivljeni sa svojim pravima, te obziri da se u postupanju pravosuđa ne prigovori poštovanju njegovih prava, a žrtve (i kada su u poziciji oštećenog) bi se i dalje mogle smatrati “zaboravljenima”, pa i “objektima” u krivičnom postupku.

94 M. Löffelmann, “The Victim in Criminal Proceedings: A Systematic Portrayal of Victim Protection under German Criminal Procedure Law””, *Resource Material Series No.70*, UNAFEI, Tokyo, 2006, str. 37. Pomenimo i to da je Nemačka (na koju se najčešće ugledamo kada reformišemo krivičnopravne propise, ali očigledno ne u svakom smislu) već 1986. godine usvojila Zakon o unapređenju položaja oštećenog u krivičnom postupku, da bi 1998. usvojila Zakon o zaštiti svedoka u krivičnom postupku i unapređenju zaštite žrtava. Godine 2004. je usledio Zakon o unapređenju prava oštećenog u krivičnom postupku, a 2009. godine je usledila još jedna reforma u oblasti zaštite žrtava (tzv. Druga reforma u oblasti zaštite žrtava) i zakon koji je dodatno poboljšao poziciju, tačnije prava oštećenih i svedoka u krivičnom postupku. Videti: M. Peter, “Measures to protect Victims in German Criminal Procedures: A Summary with Special Focus on the Key Points of the Second Victims’ Rights Reform Act”, *Resource Material Series No.81*, UNAFEI, Fuchu, Tokyo, 2010, str. 125 – 137.

95 I. Simović-Hiber, “Mesto pojma žrtve u krivičnopravnoj teoriji viktimološke orijentacije ili renesansa pojma žrtve u savremenoj krivičnopravnoj teoriji”, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, br. 3/2008., str. 76.

96 Mada Krivični zakonik Srbije (samo) pominje žrtvu u sledećim odredbama: čl. 54, čl. 72. (prilikom odmeravanja kazne, odnosno prilikom izricanja uslovne osude sa zaštitnim nadzorom, kada procenjuje da li bi se zaštitnim nadzorom potpunije ostvarila svrha uslovne osude, sud mora voditi računa o držanju učinioca posle učinjenog krivičnog dela, a naročito njegovom odnosu prema žrtvi); čl. 73 t. 10 (jedna od obaveza iz zaštitnog nadzora jeste otklanjanje ili ublažavanje štete pričinjene krivičnim delom, a naročito izmirenje sa žrtvom); čl. 77 (pri odlučivanju da li će izreći sudsku opomenu, sud vodi računa o ponašanju učinioca posle učinjenog dela, a naročito odnos prema žrtvi); čl. 388 st. 8 (izmene KZ iz 2009. godine su donele novi oblik dela među čijim se obeležjima nalazi i žrtva trgovine ljudima – “ko zna ili je mogao znati da je lice žrtva trgovine ljudima, pa iskoristi njen položaj...”).

Ne sme se izgubiti iz vida i to da se zaštita žrtava odnosi ne samo na lica koja se imaju smatrati oštećenima u postupku ili bi taj status mogla dobiti, već se mora pružiti i adekvatna zaštita i onoj osobi za koju se posumnja da je žrtva trgovine ljudima, a nalazi se pred tužiocem/sudijom u svojstvu (potencijalnog ili aktuelnog) okrivljenog ili svedoka. Može se pretpostaviti i situacija u kojoj se dolazi do saznanja, odnosno sumnje da je neko od članova porodice lica u pitanju (u kom god svojstvu ono bilo pred tužiocem ili sudijom) (potencijalna) žrtva trgovine ljudima, te se i u tom slučaju moraju preduzeti adekvatni koraci.

To što neko neće dobiti status oštećenog (jer nema dovoljno dokaza ili drugih mogućnosti da se postupak razvije) ili neće učestvovati u postupku za krivično delo trgovine ljudima (jer nema dokaza za to delo, ali ima za neko drugo, srodno) ili je u pitanju osumnjičeno, odnosno okrivljeno lice za neko delo (a postoji osnovana sumnja ili osnovi sumnje da je to delo učinjeno pod prinudom, obmanom, odnosno u okvirima situacije trgovine ljudima) ne treba da utiče na odluku da se obavesti Služba koja jedina ima mandat da identifikuje žrtve trgovine ljudima i tako ih uvede u sistem zaštite. Pružanjem pomoći i zaštite žrtvi u kasnijoj fazi, posle identifikacije, kada žrtva bude osnažena i stekla poverenje u sistem, može se postupak koji nije ni započeo zbog nedostatka dokaza i pokrenuti, jer su se stekli uslovi da žrtva aktivno učestvuje u postupku, odnosno da saraduje sa pravosudnim organima.

Napomena 2: Pojam žrtve je širi/fleksibilniji od pojma oštećenog⁹⁷.

Žrtve trgovine ljudima imaju pravo na određene vidove pomoći i zaštite kao takve, kao žrtve, nezvezano za status oštećenog, volju da saraduje sa organima gonjena i sudom i uopšte za vođenje krivičnog postupka.

Zaštita ili njeno obećanje ne smeju biti uslovljeni saradnjom sa organima krivičnog gonjenja ili sudom.

Žrtva uživa zaštitu bez obzira na to da li je učinilac dela identifikovan, da li je pokrenut krivični postupak i kako se on dalje razvija.

Da bi žrtva ušla u sistem zaštite mora biti identifikovana kao takva od strane ovlašćenog subjekta iz okvira Nacionalnog mehanizma upućivanja žrtava trgovine ljudima, a to je Služba za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima.

⁹⁷ U smislu da je oštećeni krivičnopravna (i naravno, građanskopravna) kategorija, a žrtva (sa svojim pravima) figuriše i mimo postupka, nezvezano za njega, kao i što se i u krivičnom postupku za delo trgovine ljudima može pojaviti u svojstvu svedoka (ali ne i oštećenog) lice koje je identifikovano kao žrtva trgovine ljudima. O drugačijem tumačenju (da je pojam oštećenog širi od pojma žrtve) vidi u: J. Ćirić, *Tužioc i žrtve*, Institut za uporedno pravo, "Mladi pravnici Srbije", Beograd, 2009, str. 15

Na ovom mestu bi valjalo skrenuti pažnju na dva pojma, a to su *identifikacija* i *detekcija* i potrebu za njihovim razlikovanjem. I identifikacija i detekcija jesu vezane za proces *prepoznavanja žrtve trgovine ljudima*, ali je razlika veoma važna zbog toga što je pojam identifikacije prisutan u svim dokumentima koji se bave zaštitom žrtava i nužno je znati ko je ovlašćen da vrši identifikaciju, jer je ona uvod u ostvarenje zaštite žrtava, odnosno putem nje se aktivira postojeći sistem zaštite žrtava (u smislu obezbeđivanja pomoći, podrške i uopšte usluga na koje žrtva ima pravo). Dakle, *identifikacija* je prepoznavanje žrtve u smislu pozitivne procene, utvrđivanja, da je lice u pitanju žrtva trgovine ljudima i da kao takva može ući u postojeći sistem zaštite i ona je u isključivoj nadležnosti Službe za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima. Služba će u saradnji sa nevladinim organizacijama koje obezbeđuju direktnu asistenciju izvršiti prepoznavanje žrtve u smislu identifikacije, odnosno izvesti zaključak da je reč o žrtvi, koju će dalje uputiti na odgovarajuće oblike, odnosno programe zaštite.

Detekcija (mogli bismo je nazvati i identifikacijom u širem smislu ili neformalnom identifikacijom) jeste prepoznavanje žrtve koje vrše svi drugi subjekti koji dođu u kontakt sa osobom koja je moguće žrtva. Za detekciju je dovoljan stepen izvesnosti da je neka osoba žrtva koji je na nivou (osnova ili osnovnane) sumnje. Detekcija, dakle, prethodi identifikaciji, ona je manje formalizovana (u smislu subjekta ovlašćenog za vršenje detekcije, odnosno postupka u kome se vrši) i ne mora značiti da će se završiti pozitivnim ishodom u smislu identifikacije. Takođe, ne traži se od onih koji vrše detekciju da se u potpunosti posvete utvrđivanju da li je osoba u pitanju žrtva trgovine ili nije, već je to postupak kojim se bavi Služba. Naravno, da je saradnja između onih koji vrše detekciju i Službe (koja vrši identifikaciju) neophodna, kao da i je od značaja da i oni koji detektuju žrtve budu što bolje obučeni za proces prepoznavanja žrtve, što podrazumeva znanje o samom fenomenu, ali prvenstveno njegovoj viktimološkoj dimenziji, tj. o profilu žrtava, specifičnostima komunikacije sa njima i naravno, poznavanje indikatora koji služe prepoznavanju žrtve. Dobra detekcija, zasnovana na poznavanju pojave, znači i dobru i brzu identifikaciju, jer i oni koji vrše detekciju mogu u svom obrazloženju (za izvršenu detekciju) dati korisne informacije koje će omogućiti brzo i efikasno okončanje procesa identifikacije ili poslužiti za usmeravanje ovog procesa.

Logično je da neće svako biti u prilici da vrši detekciju žrtve, odnosno da su neki subjekti manje ili više stručni, pa i u obavezi da budu osposobljeni da vrše detekciju i postupak koji sledi pošto je ona obavaljena. Do sada je najčešće detekciju vršila policija, ali to mogu biti i nevladine organizacije, škole, zdravstvene ustanove, centri za socijalni rad, nikada policija ili sud. Ovakav redosled, odnosno učestalost detektovanja žrtava od strane određenog/određenih (navedenih) subjekata jeste i sasvim očekivan, jer se radi o subjektima koji, po prirodi delatnosti kojom se bave, mogu doći u kontakt sa žrtvom trgovine, odnosno posumnjati da je o njoj reč. Takođe, do sada je najviše edukativnih programa na temu trgovine ljudima i prepoznavanja žrtava, te postupanja u slučaju da se javi sumnja da je određeno lice žrtva, organizovano upravo za pomenute subjekte. Tužioc i sudije nisu tako često u prilici da detektuju žrtvu trgovine ljudima

(jer je to neko pre njih već učinio), ali ne znači da neće biti u takvoj prilici, odnosno da nisu i bili, ali zbog nepoznavanja problematike i sistema zaštite žrtve nisu odreagovali na adekvatan način. Svrha ovog priručnika jeste upravo upoznavanje sa temom koja se odnosi na zaštitu žrtava trgovine ljudima, a u njenom okviru i sa procesom prepoznavanja, odnosno detekcije.

Na kraju pomenimo i pojam *potencijalne žrtve*. Dugo se pod ovim pojmom (čak se i sama Služba za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima služila takvim tumačenjem) podrazumevala osoba koja u situaciji trgovine ljudima nije bila eksploatisana (ona je npr. prodana nekom licu u cilju seksualne eksploatacije, ali do same eksploatacije nije došlo, jer je delo otkriveno). Ovakvo tumačenje ne odgovara krivičnompravnom tumačenju obeležja dela. Naime, određeno lice se mora smatrati žrtvom trgovine ljudima i kada do eksploatacije nije došlo (ali je ona bila cilj).

Potencijalnom žrtvom prema međunarodnim dokumentima koji se bave ovom problematikom smatra se osoba koja nije prošla proces identifikacije, odnosno on nije dovršen. Drugim rečima, za nekoga se sumnja da jeste žrtva, ali to još uvek nije utvrđeno, već se sprovode intervjui ili se čeka na intervju, jer se lice u pitanju ne oseća dobro, odnosno nije u stanju da daje odgovore na pitanja. I takva osoba se ima smatrati žrtvom, sve dok po završetku procesa identifikacije ne bude utvrđeno da to nije tačno.

Postoji i *još jedno tumačenje pojma potencijalne žrtve* (koje iznose autorke), a koje je važno u smislu preventivnog delovanja u odnosu na trgovinu ljudima. Po ovom tumačenju, potencijalna žrtva trgovine ljudima jeste osoba koja je u riziku od viktimizacije trgovinom ljudima, odnosno zbog svojih psihofizičkih karakteristika (mentalna retardacija, invaliditet, uzrast) ili socijalnih (pripadnost marginalizovanoj društvenoj grupi, siromaštvo, nezaposlenost) je izloženija ovom obliku viktimizacije (lako ili lakše postaje plen trgovaca). Svakako da je i u situaciji kada se tužilaštvo ili sud susreću sa ovakvim licem, neophodan posebno obazriv i pažljiv pristup u komunikaciji. Obično se instrukcija pravosuđu daje putem eksplicitnih procesnih pravila koja se bave ispitivanjem (i zaštitom) posebno osetljivih kategorija svedoka, a ovakva lica jesu najčeće u ovoj kategoriji. Ipak i u slučaju susreta sa ovim licima, ukoliko postoji sumnja da bi se lice moglo naći u situaciji trgovine, ako okolnosti ukazuju na to da je ona u izgledu, nema razloga da se i tada ne kontaktira Služba. Istina, tada bismo govorili o širem tumačenju pojma žrtve trgovine ljudima, ali takvih situacija je do sada i bilo u praksi.

Napomena 3: Identifikacija i detekcija su različiti pojmovi.

Oba procesa su deo jedinstvenog procesa prepoznavanja žrtve, ali detekcija prethodi identifikaciji, a samo je identifikacija uvod u sistem zaštite žrtve i način na koji se obezbeđuje kontinuirano praćenje "slučaja" određene žrtve u svim segmentima što žrtvi daje mogućnost da u kontinuitetu dobija adekvatnu pomoć i podršku, u skladu sa njenim potrebama i mogućnostima sistema zaštite.

Tužilaštvo i sud vrše prepoznavanje žrtve kroz detekciju i s tim u vezi postupaju, odnosno iniciraju postupak identifikacije koji će omogućiti žrtvi da uđe u sistem zaštite, odnosno dobije pomoć i podršku u okvirima sistema zaštite koji egzistira nezavisno od sistema koji obezbeđuju sami pravosudni organi prema pozitivnim propisima.

Pomenuti sistemi zaštite čine celovit sistem i postupci moraju biti koordinisani i u najboljem interesu žrtve (ili u ravnoteži sa interesom krivičnog postupka, ali nikako na štetu žrtve).

Preporuka 1: U svakom slučaju postojanja sumnje da je lice u pitanju⁹⁸ žrtva trgovine ljudima, obavestiti Službu za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima. Isto učiniti i u slučaju ocene da se radi o potencijalnoj žrtvi trgovine koja je u bliskoj opasnosti od viktimizacije ovim delom.

Komunikacija sa žrtvom

U okvire opštih preporuka mogli bismo smestiti i one koje se tiču komunikacije sa žrtvom, a koje pretpostavljaju (u)poznavanje i razumevanje pozicije žrtve koja se nalazi pred tužilaštvom/sudom i osnovnih psiholoških mehanizama koji je odlikuju s obzirom na preživljeno iskustvo i situaciju u kojoj se po izbavljenju (možda i prisilnom) nalazi. Takođe, iz vida se ne smeju izgubiti ni njene osnovne psiho-socijalne karakteristike koje su je (vrlo verovatno) učinile pogodnom metom za viktimizaciju, a koje dodatno mogu učiniti izloženom sekundarnoj viktimizaciji. Pomenute karakteristike komplikovane preživljenim iskustvom i strahom od nove situacije (postupka koji je u izgledu ili je u toku) otežavaju komunikaciju sa žrtvom, te je neophodno biti:

- Strpljiv/a
- Saosećajan/a
- Tretirati žrtvu sa razumevanjem i poštovanjem

⁹⁸ Lice od koga se prikupljaju obaveštenja ili se saslušava/ispituje povodom bilo kog krivičnog dela, mada će to najčešće biti sama trgovina ljudima, srodna ili sa njom povezana dela, poput posredovanja u vršenju prostitucije, silovanja ili druge kažnjive oblube, zanemarivanja i zlostavljanja maloletnog lica, nasilja u porodici, prinude ili drugog dela sa elementom nasilja, ali i krađe ili drugog dela.

- Obezbediti uslove u kojima će se osećati sigurno i ugodno
- Uspostaviti odnos poverenja
- Ne obećavati ništa što ne može biti ispunjeno ili joj predočiti da to ne ide baš tako lako (npr. ne obećavati joj da će ostvariti pravo na naknadu štete ukoliko da iskaz, odnosno učinilac bude osuđen)
- Ne stvarati kod nje utisak da je ona ta koja optužuje učinioca
- Ne okrivljavati je, ne moralisati i ne savetovati kako da “normalno” živi i radi
- Dozvoliti (kada je to moguće) prisustvo osobi od poverenja (licu koje nije punomoćnik, ali je žrtvi važno samo prisustvo te osobe)
- Vladati situacijom: ne dozvoliti da je okrivljeni/branilac zastrašuje/provocira
- Voditi računa o komunikaciji sa drugim učesnicima u postupku, naročito okrivljenim.

Primer 3: Istražni sudija je okrivljenog oslovljavao nadimkom, a u hodniku su mu se radnici obezbeđenja vrlo prisno obraćali i takođe ga oslovljavali po nadimku, smejali se i šalili sa njim, što je kod oštećene produbilo osećaj straha i utvrdilo je u nepoverenju prema sudu. Na samom pretresu, isti okrivljeni se sudu obraćao vrlo osiono, a i oštećenu je vređao, na šta predsednica veća nije reagovala, ali se oštećena osećala vrlo nesigurno i već posle prvog ročišta za pretres je iznela svoj utisak: “Ovaj siledžija maltretira i zavatlava i sudiju... Nema od ovog posla ništa!”

Primer 4: Predsednica veća je izuzetno vladala situacijom, te je kada je optuženi počeo da se smeje, pravi podrugljive izraze lica, cokće i odmahuje glavom u toku svedočenja oštećene, vrlo oštro ga je opomenula i upozorila da će ga udaljiti iz sudnice ukoliko se to ponovi. Na pauzi je sudija insistirala da oštećenu otprate pripadnici obezbeđenja do prostorije koja se nalazi na spratu u kojoj su je zaposleni ponudili kafom i sokom, a takođe su je ispratili i iz zgrade suda do kola (odnosno nju i dve zaposlene u NVO Atina koje su pratile oštećenu na suđenju). S obzirom na to da je davanje svedočkog iskaza dugo trajalo i da je u nekoliko navrata oštećena očigledno ponovo preživljavala najbolnije trenutke, predsednica veća bi upitala oštećenu da li hoće kratku pauzu kako bi se osvežila i pribrala i uopšte se očigledno starala o tome da oštećenoj bude što je moguće manje neugodno (što je i sama oštećena prepoznala i pohvalila).

Napomena 4: Komunikacija je dvosmeran proces, ona ne podrazumeva samo usmerenost ka cilju koji se želi postići kontaktom, već i usmerenost na samu osobu njene/njegove potrebe i osećanja. To znači da se druga osoba vidi kao ljudsko biće, sa svim svojim teškoćama, težnjama, ranjivostima, kao i garantovanim ljudskim pravima. Zanimariva-

nje pomentuih aspekata vodi sekundarnoj viktimizaciji žrtve. Uvažavanje sagovornika i usmerenost na razumevanja njegove pozicije, uvek su osnov dobre komunikacije⁹⁹.

Da bi komunikacija bila adekvatna, predstavnici pravosuđa moraju voditi računa o karakteristikama psihičkog statusa žrtava po izlasku iz situacije trgovine ljudima. Najvažnije su sledeće:

- Generalizovana nepoverljivost prema ljudima;
- Strah (od odmazde ljudi iz kriminalne organizacije, ali i od reakcije okoline, naročito porodice);
- Ispunjavanje očekivanja neposrednog socijalnog okruženja

Kao deo mehanizma preživljavanja, žrtva je izoštrila socijalnu perceptivnost, tačnije unapred prepoznaje šta su želje ili potrebe nasilnika, pa to i izvršava. Isti mehanizam prenosi i na druge autoritete. Ona "iščitava" očekivanja i tako deluje (npr. daje iskaz određene sadržine, koji kasnije menja), što može stvoriti sliku o njoj kao manipulativnoj, lažljivoj osobi kojoj se ne može verovati. S druge strane, ukoliko usledi reakcija etiketiranja, žrtva će se povući iz takvog odnosa;

- Nagle i česte promene raspoloženja

Promene raspoloženja u toku razgovora, a bez veze sa samom sadržinom, koje se kreću od veselosti do plača, mogu zbunjivati sagovornika. Ukoliko se ove promene ne prepoznaju kao deo traume, osoba se može etiketirati kao "histerična", "nepouzdana" i sl;

- Nizak nivo frustracione tolerancije

I ovo je uobičajeni deo simptoma traumatizovanosti. Žrtva se teško fokusira, kratko zadržava pažnju, deluje nestrljivo, uzemireno, lako plane. Kao takva biva etiketirana kao "bezobrazna", "agresivna", "nesaradljiva" i sl;

- Odloženo ispoljavanje simptoma traumatizovanosti

Kako je potiskivanje jedan od mehanizama preživljavanja, može se desiti da je osoba po izlasku iz situacije trgovine potpuno smirena, bez uočavanja ikakvog traga traume. Tek posle nekog vremena (nedelja, pa i meseci), posle uspostavljanja odnosa poverenja sa osobama u okruženju koje deluje prijateljsko, podržavajuće i bezbedno, opušta se i suočava se sa potisnutim sadržajima. Prilikom susreta sa ovakvom osobom, ona može biti ocenjena kao saučesnica u vršenom nasilju ili osoba koja se svojom bavila određenim aktivnostima, koja ni na šta nije primoravana, koja nije trpela nikakvo nasilje;

- Internalizacija krivice za doživljeno nasilje

⁹⁹ D. Ćuk-Milankov, "Komunikacija sa žrtvama trgovine ljudima", u: A. Galonja, J. Mihajlović, *Prepoznavanje trgovine ljudima*, Međunarodna organizacija za migracije, Beograd, str.108. Iz istog teksta su preuzete i najvažnije informacije (koje slede) o teškoćama u komunikaciji sa žrtvama i načinima za prevazilaženje istih.

Pod uticajem nasilnika, žrtva stvara sliku o sebi kao krivoj za sve što joj se desilo, što takođe može voditi percepciji od strane profesionalca da je u pitanju osoba koja nije bila viktimizovana, već je saučesnik. Ova karakteristika je posebno intenzivirana kod dece, jer deca uzrok promena u svetu oko sebe nalaze u svom ponašanju.

Napomena 5: Nasilje koje je žrtva doživljavala ima značajan uticaj na njeno psihičko stanje. Sve izmene u psihičkom funkcionisanju, uključujući i one koje smo skloni da procenjujemo kao negativna ponašanja, produkt su nastojanja osobe da se izbori sa traumom sa kojom je suočena, i da preživi. U cilju razumevanja žrtve i ostvarivanja adekvatne komunikacije sa njom, važno je imati na umu da obrasci razmišljanja i ponašanja nastali u situaciji trgovine ljudima ne nestaju onog trenutka kada osoba bude izbačena. Ti obrasci su pružali orijentaciju osobi u jednoj vanrednoj situaciji i sigurnost. Kao takvi, bili su dragoceni osobi i ona neće lako i brzo odustati od njih, iako se situacija promenila.

Slede najvažnije karakteristike komunikacije koje često otežavaju uspostavljanje kontakta, dovode do prekida komunikacije, a ukoliko se ne prepoznaju i razumeju mogu odvesti sekundarnoj viktimizaciji žrtve.

- Šturi izveštaji o preživljenom u toku perioda trgovine

Žrtva daje vrlo malo podataka; rečenice su šture, kratke ili su odgovori sadržani u jednoj reči koja ne daje jasnu informaciju ("dobro", "onako", "pa i nije") ili odgovara neverbalano (odmahuje glavom, rukom, sleže ramenima); periodi ćutanja su dugi. Razlozi ovakvog ponašanja mogu biti brojni: nedostatak poverenja u profesionalca sa kojim razgovara (poverenja u namere osobe; poverenje da neće biti etiketirana/osuđivana; u moć osobe da joj pomogne), strah od odmazde trgovaca ukoliko pruži tražene informacije (što je najčešće u vezi sa nedostatkom poverenja u profesionalca i uverenjem da je moguće povezan sa ljudima iz kriminalne sredince, jer je takvo uverevanje često ponavljano od strane trgovaca, kao tehnika kontrole); još uvek prisutno potiskivanje traumatizovanosti ("krije" događaje od sebe); samookrivljavanje.

Ne treba zaboraviti ni teškoće u izražavanju koje proističu iz obrazovnog nivoa žrtve, uzrasta ili činjenice koji da slabo govori jezik koji joj nije maternji.

- Negiranje pretrpljenog nasilja

Kada iznosi događaje iz perioda trgovine, osoba negira da je bilo ikakve prinude

(na primer: "Radila sam u baru, ali gazda je bio dobar prema meni/nama"; "Niko me nikad nije tukao niti terao da radim nešto što ne želim.").Ovakve izjave imaju slične uzroke kao i prethodno pomenut način komunikacije: nedovoljno poverenje u profesionalca/ku sa kojim/kojom su u kontaktu, strah od odmazde, izbegavanje suočavanja sa stresnim doživljajima ili otpor ka deljenju tih sadržaja usled stida i osećanja krivice,

kao i straha od osude sredine. Nedovoljno razumevanje uzroka navedenog načina komuniciranja takođe do vodi do procene žrtve kao osobe koja štiti ljude iz kriminalne organizacije, kao (sa)učesnika u delu, do etiketiranja žrtve kao prostitutke i sl., što, opet, vodi do prekida kontakta (žrtva se povlači i biva još u manje spremna da "sarađuje", a u krajnjoj liniji - do sekundarne viktimizacije. S obzirom na razvijenu socijalnu perceptivnost (sposobnost da razumeju razmišljanja i namere drugih na osnovu njihovog ponašanja, pominjana procena profesionalca ne mora biti verbalizovana da bi je žrtva razumela i reagovala u skladu sa tim.

- Negiranje stresnosti proživljenog iskustva

Za razliku od prethodnog načina komunikacije o događajima u periodu trgovine, u ovom slučaju osoba navodi događaje koji su generalno stresni (npr. fizičko nasilje, pretnje), ali negira da su imali takav uticaj na nju/njega (na primer: "Jeste, istukao me je gazda, ali je to u redu, bio je potpuno u pravu."; "Terali su me da spavam sa muškarcima, ali nije to bilo nešto strašno." i sl.). Varijacija ovog načina komunikacije jeste i situacija kada osoba priča o događaju koji je evidentno stresan, a u pratećim neverbalnim signalima nema očekivane emotivne pratnje (npr. o fizičkom nasilju koje je trpela priča smireno, bez znakova uznemirenosti, bez suza...). U tim situacijama neverbalna pratnja je prilično svedena (nema izražene mimike, gestikulacije, osoba deluje bezizražajno). Ovakav način doživljavanja i prenošenja događaja prouzrokovan je psihološkim faktorima koji su proizašli iz suočavanja sa traumom. Pominjan je mehanizam internalizacije krivice i odgovornosti za doživljeno nasilje. Na taj način, nasilje se opravdava (ukoliko je fizička agresija opravdana reakcija na postupak žrtve, onda je i samo nasilje opravdano). Na primer, žrtva koja kaže: "Istukao me je, ali je bio potpuno u pravu - rekao mi je koliko novca treba da donesem, a ja ga nisam donela." Neretko, nasilnik mu dodaje i edukativnu funkciju - na taj način žrtva uči dragocene "lekcije o životu". Pravdanjem nasilja, s vremenom se kod žrtve povećava tolerancija na nasilje i uopšte fizički i psihički bol, te više ne prepoznaje nasilje kao takvo i ne reaguje na njega. Još jedan psihološki mehanizam koji može biti uzročnik pomenutog načina komunikacije, pogotovo u slučajevima nedostatka neverbalne pratnje izjava o stresnim događajima, jeste mehanizam cepanja intelektualnih sadržaja od emotivne pratnje. Naime, kada je osoba suočena sa stresnim događajem koji u tom trenutku prevazilazi njenu emotivnu snagu, jedan od načina preživljavanja je odvajanje znanja o događaju, od emocija koje on izaziva (mehanizam čest u slučajevima suočavanja sa gubitkom bliske osobe, gde je osoba sasvim svesna tužnog događaja, ali ne oseća emocije koje je on izazvao, ima doživljaj da je "prazna"). Dakle, žrtva je svesna traumatičnih događaja kroz koje je prošla, ali ne oseća emocije koje bi se u tim situacijama očekivale. Kao i u slučaju potiskivanja, žrtva će postati svesna "otcepljenih" emocija tek nekoliko nedelja ili meseci po izlasku iz traumatične situacije, kada bude imala doživljaj da je bezbedna i prihvaćena. Bez razumevanja navedenih psiholoških faktora, žrtva bi mogla biti pro cenjena kao problematična osoba, sumnjivog morala (često sa dodatnim tumačenjem da je zaslužio/la ono što mu/joj se desilo), da je prostitutka a ne žrtva, da je sve radio/la svojom voljom,

itd. Registrujući ovakav stav profesionalca, žrtva bi se takođe povukla iz kontakta i zavrnila za komunikaciju. Ne treba ni isticati da i ovaj stav prema žrtvi za krajnji ishod može imati sekundarnu viktimizaciju.

- Davanje kontradiktornih izjava o situaciji trgovine

Govoreći o događajima iz perioda trafikovanosti duže vreme ili u više navrata, osoba daje podatke koji su međusobno kontradiktorni (na primer, u aktuelnom razgovoru osoba ispriča događaj koji se desio pre deset meseci, koji je nesa glasan sa ranije dobijenim podatkom od osobe o tome šta joj se dešavalo u tom vremenskom periodu). Razlog za to ponovo može biti nedovoljno poverenje u profesionalca kojim je u kontaktu, te neke podatke ne želi još uvek da podeli. Određeni podaci se mogu skrivati i iz straha od odmazde, kao i zbog straha od osude sagovornika. Kontradiktorne izjave mogu proizaći i iz uklapanja u očekivanja profesionalca (npr. kontradiktorne izjave o vremenu pohađanja škole i dostignutom nivou obrazovanja, koje mogu biti izazvane “detektovanjem” visokog vrednovanja obrazovanja od strane profesionalca). Ne treba zaboraviti da kontradiktornost iznetih podataka može biti prouzrokovana i teškoćama orijentacije žrtve u vremenu i prostoru, pogotovo ukoliko su u pitanju deca, edukativno deprivirane osobe ili osobe sa mentalnim hendikepom.

Napomena 6: Da bi osoba mogla da priča o stresnim događajima, neophodno je razviti odnos poverenja. On se gradi od početka kontakta i mora se brižljivo čuvati, pošto ga je teško izgraditi, a lako se gubi!

Osnova odnosa poverenja jeste uvažavanje sagovornika/ce. Ono se može manifestovati na više načina:

- Usmerenost na razumevanje osobe, na razumevanje njenih razmišljanja, osećanja, potreba, umesto procenjivanja i osuđivanja.

U situacijama kada žrtva komunicira na neki od načina opisanih u prethodnom odeljku, profesionalac/ka reaguje pokušavajući da razume šta se u osobi dešava, umesto da je etiketira. Na primer, ako žrtva negira da je doživela nasilje, reagovanje pitanjem: “Plašiš li se hoće li ljudi koji su te držali saznati da si mi pričala?” pokazalo bi osobi da je profesionalac/ka zainteresovan/a da razume šta se u njemu/njoj zbiva, da ga/je ne osuđuje, te bi doprinelo uspostavljanju odnosa poverenja i dobre komunikacije.

- Kada je u pitanju dete, osuđivanje roditelja (na primer: “Tvoj otac je stvarno neodgovoran, kako je mogao tako nešto da uradi!”) prekida kontakt sa detetom jednako kao i osuđivanje samog deteta.

Profesionalci radeći sa decom i mladima ponekad upadaju u zamku hiperprotektivnosti (nastojanja da se osoba zaštiti od uticaja procenjenih kao negativnih, i preko domena profesionalne uloge). Jedan od načina na koji se ona manifestuje jeste direkt-

no izražavanje negativnog stava prema roditeljima u situaciji kada se proceni da ponašanje roditelja ugrožava dobrobit deteta. No, u tim situacijama se previđa da je svako dete veoma emotivno vezano za roditelje, bez obzira na odnos koji imaju. Šta god činili, to su jedini roditelji koje dete ima i neophodna mu je njihova ljubav. Stoga deca i mladi napad na roditelje doživljavaju kao napad na bitan deo ličnog identiteta, pa će na taj način i reagovati.

- Taktičnost pri izboru reči

Tokom razgovora, reči koje nose negativan stav prema žrtvi zatvaraju komunikaciju i čine da se osoba povlači iz kontakta. Žrtve trgovine ljudima su, kao što je rečeno, posebno osetljive za socijalne signale, razumeju stav osobe iako nije verbalizovan, a registruju i svaku reč koja nosi negativan stav i odreagovati povlačenjem. Primer ne-taktičnog reagovanja na pričanje žrtve o vrbovanju, o ponudi koju je dobila za posao u inostranstvu i koju je prihvatila, jeste rečnica: "I onda si ti lakomisleno prihvatila taj poziv." Reč lakomisleno nosi vrlo jasnu negativnu procenu osobe koja je akter priče. U kontaktu sa žrtvama trgovine ljudima ovakva reakcija može dodatno i da pojača njihov doživljaj krivice za nasilje kojem su bile izložene. Ili još jasnije iznošenje stava rečenicom: "Ma, mnogo si mi ti naivna!" Uzdržavanje od ovakvih procena i usmerenost na razumevanje osećanja i razmišljanja žrtve omogućava uspostavljanje dobre komunikacije.

- Poštovanje psiholoških granica osobe

Uvažavanje se izražava i prihvatanjem psiholoških granica osobe, prihvatanjem činjenice da o nekim sadržajima u tom trenutku osoba ne želi da razgovara. Ne sme se smetnuti sa uma da se od žrtve očekuje da priča o veoma stresnim događajima. Insistiranje na dobijanju podataka koje osoba u tom trenutku nije spremna da podeli samo bi imalo kontraefekat - zatvaranje osobe za dalju komunikaciju. Pravovremeno dobijanje informacija je, svakako, važno, a često i ključno za uspešno odvijanje istrage. No, poštovanje spremnosti žrtve da se poveri upravo doprinosi efikasnosti istrage pošto će osoba, kada kroz (prvi) razgovor doživi uvažavanje profesionalca/ke i prihvatanje ličnih psiholoških granica, pri sledećim kontaktima biti spremnija da podeli veći deo svog iskustva nego što bi to bila u slučaju insistiranja na određenim sadržajima.

- Poštovanje ritma razgovora

Ubrzavanje osobe, podsticanje da priča brže (npr. postavljanjem pitanja pre nego što je osoba završila prethodno izlaganje), takođe remeti uspostavljanje odnosa poverenja i uspešne komunikacije. Ovakvim postupkom osoba ne bi postala verbalno produktivnija, već bi se inhibirala (zakočila). Poštovanje ritma razgovora podrazumeva i poštovanje perioda ćutanje. Profesionalcima je prilikom vođenja razgovora često teže da adekvatno reaguju u situacijama ćutanja, nego u situacijama razgovora. No, upravo kao profesionalci u radu sa ljudima, moramo umeti da se nosimo sa pritiskom tišine. Tišina je takođe deo komunikacije, nosi određenu poruku, ima značenje za osobu, koju profesionalac treba da ume da razume. Pored toga, tolerisanje tišine jeste i poruka sa-

govorniku da se njegove psihološke granice poštuju. Sve u svemu, pustite osobu da priča, nemojte ga/je prekidati, niti tumačiti ono što priča, niti pretpostavljati šta se zatim desilo - samo je pažljivo slušajte.

- Prihvatanje osećanja osobe

Uvažavanje osobe se manifestuje i prihvatanjem njenih osećanja, koliko god intenzivna i dramatična ona bila. Time se podrazumeva da profesionalac može da ostane smiren i dopusti osobi da do kraja izrazi svoje osećanje, umesto da pokaže (verbalno ili neverbalno) uznemirenje ili negativan stav prema izraženoj emociji. Kada su u pitanju žrtve trgovine ljudima, tuga je jedno od čestih osećanja. Njeno izražavanje može biti veoma burno (raptusi plača). Pokušaji zaustavljanja plača, iako se često čine u dobroj nameri, nisu znak da je osoba prihvaćena, uključujući celi njen psihološki svet, već se pre razumeju kao znak da ispoljeno osećanje nije u redu (u najmanju ruku uznemirava druge ljude), te time i sama osoba nije sasvim u redu. Nakon ove poruke, osoba bi se, takođe, u izvesnoj meri zatvorila za dalji kontakt.

Pomenuto je da je prvi susret veoma važan za kvalitet kontakta. Tom prilikom bi trebalo voditi računa o sledećem:

- Veoma je važno prvo se predstaviti osobi i objasniti svoju ulogu.

Objašnjavanje situacije u kojoj se nalazi žrtvi pruža mogućnost da razume šta može da očekuje od tog susreta, kao i šta se od nje očekuje. Na taj način, žrtva vraća kontrolu nad svojim životom, nakon boravka u situaciji u kojoj je bila pri nuđenju na prepuštanje kontroli nasilnika. Ukoliko je žrtva dete, zbog njegovog siromašnijeg socijalnog iskustva, objašnjenje bi trebalo da bude još detaljnije kako bi ono moglo da razume okolnosti u kojima se nalazi.

- Da bi žrtva mogla da priča o stresnim događajima koje je preživela, nužno je da se razgovor obavlja na mirnom i tihom mestu;
- Imajte na umu da ste možda prva osoba kojoj žrtva priča svoje traumatično iskustvo – vaša reakcija će biti veoma značajna.

Ukoliko je reakcija profesionalca neverica u verodostojnost iskaza, osuđivanje, žrtva će se zatvoriti za dalji razgovor o tom iskustvu, ne samo prema osobi sa kojom je u kontaktu već generalno.

- Tokom prvog razgovora, žrtvi je potrebno da od profesionalca čuje da ona nije kriva za nasilje koje je trpela niti da je ona ta koja nekoga optužuje.

Na ovaj način se žrtvi olakšava da se no si sa svojim traumatičnim iskustvom, te će biti spremnija da o njemu i govori.

- Za žrtvu je važno i da prilikom prvog razgovora od profesionalca čuje da je dobro postupila time što je ispričala o nasilju koje je doživela.

Umanjenje osećanja krivice i straha će takođe doprineti da žrtva prihvati svoje traumatično iskustvo i tako lakše razgovara o njemu.

- Opterećivanje žrtve odgovornošću koja nije njena i time pojačavanje osećanja krivice, ne doprinosi ni kvalitetu kontakta ni dobijanju podataka.

Stoga je, u cilju dobijanja validnih iskaza i validnih svedočenja, kontraproduktivno govoriti žrtvi da od njenog iskaza zavisi hoće li i druge osobe doživeti istu traumu koju je ona doživela. Teret dokazivanja krivičnog dela je na državnim organima, ne na žrtvama.

- U cilju približavanja mladima tokom razgovora, profesionalci ponekad koriste izraze i način komuniciranja koji je karakterističan za mlade.

Zbližavanje sa sagovornikom je svakako važno za uspostavljanje dobre komunikacije, ali je važno i da ono bude postignuto profesionalno (razumevanjem razmišljanja i osećanja osobe). Ponašanje odraslih, pogotovo autoriteta u profesionalnim ulogama, koje generacijski odudara od očekivanja i nije u skladu sa situacijom u kojoj se osobe nalaze, mladi vrlo lako prepoznaju i na to negativno reaguju. Bez obzira na na mere, neće do vesti do uspostavljanja dobrog kontakta, već će stvoriti zid između sagovornika. Ljubaznost, toplina kontakta, usmerenost na sagovornika i tretiranje sagovornika kao ravnopravnog, može biti postignuto i bez korišćenja žargona i gestova koji odudaraju od uloge odraslih. Deca i mladi očekuju od odraslih da budu baš to - odrasli.

- S obzirom na zastrašivanja kojima je žrtva bila izložena od strane trgovaca, bilo bi joj veoma važno da čuje tokom prvog razgovora da njena bezbednost kao ni bezbednost njene porodice neće biti ugrožena.

Naravno, pri tome je izuzetno bitno, radi uspostavljanja odnosa poverenja, ne obećati žrtvi više nego što u okviru profesionalne uloge može biti ostvareno. Višegodišnje iskustvo praćenja žrtava trgovine ljudima, u okviru programa socijalne inkluzije NVO Atina, pokazuje da navedeni pristup žrtvama dovodi do uspostavljanja odnosa poverenja i podstiče njihov doživljaj sigurnosti i prihvaćenosti. U takvoj atmosferi, žrtve većinom prihvataju da otkriju prave informacije i daju detaljnije iskaze. Time one postaju značajne saradnice državnih organa.

- Prilikom obavljanja razgovora sa žrtvom, dobro je koristiti i usluge stručnih lica (onih koje predviđaju procesna pravila – u slučaju maloletnih oštećenih/svedoka ili lica koja bismo mogli nazvati “osobama od poverenja”, a čije sam prisustvo prilikom obavljanja razgovora znači žrtvi i daje joj osećaj sigurnosti).

Osoba od poverenja (“person of confidence”, “trusted person”) je lice koje prati žrtvu u postupku pred državnim organom, konkretno prilikom davanja iskaza/obaveštenja, koje nije njen punomoćnik (i ne može aktivno učestvovati u postupku), ali uz koju se žrtva oseća sigurnijom. To je obično osoba zaposlena u nevladinoj organizaciji koja pruža pomoć žrtvi i sa kojom ona ima već izgrađen odnos poverenja, uz koju se oseća sigurnom. Neke zemlje su institucionalizovale institut osobe od poverenja (npr. Nemačka, Švajcarska, Velika Britanija)

Preporuka 2: Uspostaviti adekvatan odnos sa žrtvom, poštujući pravila komunikacije koja podrazumevaju poznavanje i razumevanje situacije u kojoj se nalaze i iskustva koje su preživle. Dobar kontakt i adekvatna komunikacija umanjuju rizike sekundarne viktimizacije žrtve, a doprinose efikasnosti postupka u smislu da se od žrtve može očekivati kvalitetan iskaz i "saradnja". S obzirom na specifičnosti psihološkog statusa žrtve po preživljenoj primarnoj viktimizaciji, kao i na mogućnost da ona u komunikaciji, odnosno percepciji viktimizacije od strane profesionalca, odudara od slike, tačnije stereotipa "idealne žrtve", neophodno je čuvati se u viktimologiji čuvenog postupka "okrivljavanja žrtve" (*blaming the victim*). Kada god je to moguće, dozvoliti osobi od poverenja da prisustvuje razgovoru.

Nils Kristi je prvi govorio o "idealnoj žrtvi", prema kojoj će sistem biti naklonjen i kojoj će verovati da je zaista žrtva, te saosećati sa njenim patnjama i pružiti joj pomoć i zaštitu. U slučajevima odstupanja od ovog obrasca, verovanje u stradanje žrtve je poljuljano, ona se okrivljuje za ono što joj se dogodilo i otvara se put ka sekundarnoj viktimizaciji od strane onih koji su pozvani u pomoć. Da bi bila "idealna žrtva" i tako "zaslužila" zaštitu žrtva mora imati sledeće karakteristike:

- daleko je slabija u odnosu na učinioca (ona je žena, bolesna, veoma stara ili vrlo mlada ili je reč o kombinaciji navedenih karakteristika);
- kada joj se dogodila viktimizacija, obavljala je svoje dnevne aktivnosti, nije izazivala, provocirala, "tražila đavola"... (npr. oteta je od strane trgovaca na putu do škole);
- potpuno je nedužna, bespomoćna; ni na koji način joj se ne može uputiti prekor u pogledu ponašanja, prihvatanja društvenih (moralnih) vrednosti;
- ni na koji način nije povezana sa učiniocem, on je za nju stranac;
- učinilac je nesumnjivo "loš i opasan" (reč je o prevejanom kriminalcu, nasilniku, više puta osuđivanom, dobro poznatom organima krivičnog gonjenja ili je pak, reč o organizovanoj grupi takvih lica);¹⁰⁰

100 Više o idealnoj žrtvi: N. Christie, "The ideal victim", in: E. Fattah (ed.) *From Crime Policy to Victim olicy*, Macmillan, Basingstoke, 1986.

Šta žrtve žele?¹

- *Da budu uzete “za ozbiljno”*
- *Da budu tretirane/saslušavane sa empatijom i obazrivo*
- *Da im se ne postavljaju provocirajuća, ponižavajuća i druga pitanja koja dovode u sumnju verodostojnost iskaza*
- *Da pored njih bude osoba od poverenja*
- *Da se ne dozvoli okrivljenom/braniocu da ih nepotrebno “pritiska” pitanjima*
- *Da se izbegne ponavljanja saslušanja/ispitivanja*
- *Da sudija/predsednik veća vlada situacijom*

ZAŠTITA ŽRTVE U PRETKRIVIČNOM POSTUPKU

Kako se u pretkrivičnom postupku ostvaruju prvi kontakti sa žrtvom, to je neophodno obratiti posebnu pažnju na sve što je napred rečeno, jer od prvog kontakta i njegovog kvaliteta zavisi kakav će se odnos sa žrtvom kasnije graditi, odnosno kakav će njen stav prema organima krivičnog gonjenja i sudu biti, da li će se povući, zatvoriti, menjati iskaz zbog toga što nije naišla na razumevanje, odnosno nije joj pružena zaštita. Obično će prvi u kontakt sa žrtvom stupiti pripadnici policije, ali nema razloga da javni tužilac propusti priliku da već u ovoj fazi rasvetljavanja dela uspostavi adekvatan kontakt sa žrtvom.

Prema čl. 235 st. 2 “ako javni tužilac iz same prijave ne može oceniti da li su verovatni navodi prijave ili ako podaci u prijavi ne pružaju dovoljno osnova da može odlučiti da li će zahtevati sprovođenje istrage, ili ako je do javnog tužioca samo dopro glas da je izvršeno krivično delo, a naročito ako je izvršilac nepoznat, javi tužilac će SAM (istakle autorke) ili posredstvom drugih organa, prikupiti potrebna obaveštenja. On može pozivati građane, pod uslovima iz čl. 226 st. 1 do 6 ovog zakonika. Ako nije u mogućnosti da to preduzme sam, javni tužilac će zahtevati od organa unutrašnjih poslova da prikupe potrebna obaveštenja i da preduzmu druge mere radi otkrivanja krivičnog dela i učinioca (čl. 225, 226. i 231).

Preporuke za javno tužilaštvo

- Obaviti razgovor sa žrtvom kako bi se blagovremeno uspostavio adekvatan odnos, uz poštovanje pomenutih pravila komunikacije i prava žrtve. Na početku joj se predstaviti i objasniti joj gde se nalazi i zbog čega.
- Prethodno utvrditi da li je žrtva upućena na neki vid pomoći, odnosno da li je obaveštena Služba za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima, te ako to nije slučaj – obavestiti Službu i po potrebi (i mogućnosti) sačekati da se žrtva oporavi od traumatičnog događaja i bude sposobna da da obaveštenja, odnosno da joj određena lica, npr. zaposleni u Službi, odnosno u nevladinoj organizaciji daju neophodne informacije o tome gde ide i zbog čega);
- Ukoliko, ipak, policija prikuplja obaveštenja, po prijemu obaveštenja od policije da je u pitanju moguća žrtva trgovine ljudima, utvrditi da li je obaveštena Služba, odnosno uputiti policiju na Službu, kako bi se žrtvi obezbedila pomoć i zaštita.
- Najbolje bi bilo, razgovor sa žrtvom (ukoliko ona na to pristaje, naravno) obaviti u prisustvu “osobe od poverenja” (npr. lica iz nevladine organizacije na koju je žrtva upućena od strane Službe, predstavnika Službe).

- Ukoliko tužilac prikuplja obaveštenja i od osumnjičenog, nikako ne sme zvati u isto vreme, odnosno u kratkom vremenskom razmaku žrtvu i osumnjičenog (kako bi se izbegao susret, odnosno treba obezbediti da se takav susret izbegne).
- Žrtvu upitati da li joj je poznato kakva su pravila postupka, šta dalje može da očekuje i šta se od nje očekuje. Upoznati je sa pravilima postupka, odnosno sa mogućim daljim razvojem događaja u vezi sa postupkom i njenim učešćem u njemu. Ili joj pružiti pojašnjenja, ukoliko ima pitanja (pod pretpostavkom, npr. da je ona već obaveštena o tome kako se postupak odvija)¹⁰¹.
- Žrtvu pozivati na razgovor preko Službe ili predstavnika nevladine organizacije koja joj pruža pomoć i uopšte održavati i dobar kontakt sa ovim akterima (i zbog moguće buduće saradnje).
- Proveriti da li se policija stara o bezbednosti žrtve (i njene porodice) ili se postarati da se zaštita obezbedi. Žrtvi predočiti koji sve vidovi zaštite postoje, odnosno koji se mogu obezbediti njoj i članovima porodice (prema pravilima Zakona o programu zaštite učesnika u krivičnom postupku¹⁰², Zakonika o krivičnom postupku (na primer: upoznati je sa mogućnostima sticanja statusa zaštićenog svedoka, pri čemu je neophodno istaći i osnovnu manu ovog instituta, a to je otkrivanje identiteta mesec dana pre početka glavnog pretresa strankama i braniocu).
- Podneti blagovremeno Komisiji za sprovođenje programa zaštite zahtev za uključanje u program zaštite žrtve i njoj bliskih lica (ukoliko su naravno ispunjeni potrebni uslovi¹⁰³, što može biti čest slučaj kada je upitanju trgovina ljudima). Takođe, naglasimo da je daleko bolja zaštita obezbeđena odredbama Zakona o programu zaštite učesnika u krivičnom postupku, nego odredbama ZKPa. Zaštita u prvom slučaju može obuhvatiti i žrtvi bliska lica, a može trajati i pre i posle okončanja krivičnog postupka, a i same mere zaštite su bolje uređene, te se preporučuje opredeljenje za ovaj vid zaštite kada god postoje uslovi.

101 O povećanju stepena osetljivosti javnih tužilaca u postupcima i radu sa žrtvama/oštećenim i svedocima, u: B. Vučković, "Postupanje javnog tužilaštva u Srbiji prema žrtvama/oštećenim/svedocima u postupcima prema punoletnim učiniocima krivičnih dela", u: *Zakonik o krivičnim postupku i javno tužilaštvo*, Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, Beograd, 2009, str. 103-119.

102 Zakon o programu zaštite učesnika u krivičnom postupku, "Službeni glasnik RS", br. 85/2005.

103 Prema čl. 5 Zakona o programu zaštite učesnika u krivičnom postupku: "Program zaštite se sprovodi ako su učesnici u krivičnom postupku i bliska lica usled davanja iskaza ili obaveštenja značajnih za dokazivanje u krivičnom postupku izložena opasnosti po život, zdravlje, fizički integritet, slobodu ili imovinu, a bez tog iskaza ili obaveštenja bilo bi znatno otežano ili nemoguće dokazivanje u krivičnim postupcima za krivična dela: 1) protiv ustavnog uređenja i bezbednosti; 2) protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom; 3) organizovanog kriminala". Delo trgovine ljudima nesumnjivo spada u kategoriju dela navedenu pod 2), a često ima i elemente organizovanog kriminala.

ZAŠTITA ŽRTVE U PRETHODNOM POSTUPKU

U istrazi, žrtvu očekuje (novo) ispitivanje, sada od strane istražnog sudije i mogućnost nove viktimizacije ukoliko istražni sudija ne postupa po pravilima koja znače poštovanje dostojanstva žrtve, uvažavanje njenih potreba (za razumevanjem, saosećanjem, zaštitom), te pravila komunikacije sa žrtvama uopšte. Naravno, ne sme se zanemariti ni uloga javnog tužioca, koji se, pretpostavimo, već susreo sa žrtvom i sa njom ostvario dobar kontakt.

Preporuke za istražnog sudiju

- Predstaviti se i objasniti žrtvi (oštećenom) gde se nalazi i zbog čega (o kojoj se fazi postupka radi, jer, kako iskustvo pokazuje, žrtva obično, ukoliko nije već u programu pomoći i zaštite nevladine organizacije ili nije dobila obaveštenja od predstavnika Službe, policije ili punomoćnika) ne zna zašto se ponovo ispituje, te joj u tom smislu treba pojasniti pravila postupka, kao i da bi oni koji sa žrtvom kasnije budu u kontaktu radi pružanja podrške lakše došli do informacije o tome u kojoj je fazi postupak).
- Ukoliko je žrtva pred istražnim sudijom sama, nema punomoćnika, odnosno niko je nije dopratio, jasno je da ili Služba nije obavještena o mogućoj žrtvi ili da je žrtva odbila pomoć, te s tim u vezi treba obavestiti Službu o mogućoj žrtvi kako bi dalje Služba preduzela korake u vezi sa identifikacijom i zaštitom žrtve (ili barem evidentiranjem slučaja, odnosno faze postupka u kojoj se nalazi žrtva, koja je npr. odbila pomoć).
- Ukoliko sudija ističe u prvi plan svoju nepristrasnost, te smatra da nije primeren angažman u smislu pružanja pomoći žrtvi, makar i putem informisanja Službe o slučaju moguće žrtve, to bi se ova informacija mogla plasirati i posredno, preko policijskih službenika ili tužilaštva, odnosno predsednika suda (koji i inače imaju ovlašćenja, prema čl. 109 ZKP st. 3, da od policije zatraže preduzimanje posebnih mere zaštite svedoka ili oštećenog). Imajući u vidu i odredbu pomenutog čl. 109 iz st. 1 da je sud dužan da svedoka i oštećenog zaštititi od uvrede, pretnje i svakog drugog napada, prosleđivanje informacije Službi, neposredno ili posredno, jeste u funkciji date odredbe, odnosno obezbeđivanja zaštite žrtve.
- I bez predloga javnog tužioca ili same žrtve, razmotriti postojanje okolnosti koje ukazuju da bi žrtvi/svedoku ili njima bliskim licima javnim svedočenjem bili ugroženi život, telo, zdravlje, sloboda ili imovina većeg obima (čl. 109a

– 109đ ZKP), informisati žrtvu o mogućnostima sticanja statusa zaštićenog svedoka, te doneti rešenje o merama posebne zaštite svedoka (po službenoj dužnosti). Još bolje rešenje jeste (takođe po službenoj dužnosti) ili na predlog učesnika u krivičnom postupku podneti Komisiji za sprovođenje programa zaštite zahtev za uključenje žrtve i njoj bliskih lica u Program zaštite (pogledati izlaganje o preporukama za javnog tužioca u prekrivičnom postupku).

- Vladati situacijom, ukoliko su prisutni i okrivljeni i/ili branilac i ne dozvoliti vređanje ili provociranje žrtve ni na koji način. S tim u vezi primenjivati odrebe čl. 109, naročito pomenutog st 3 (postarati se da žrtva dobije policijsku zaštitu)¹⁰⁴.
- Ne pozivati sve svedoke u isto vreme, jer i njihovo prisustvo, odnosno susret sa njima može biti uznemirujući za žrtvu. Po mogućstvu, obezbediti žrtvi posebno mesto na kome će sačekati ispitivanje, kako bi se izbegao susret sa okrivljenim/braniocem u hodniku.
- Ispitivanje treba sprovesti u prostoru u kome ima dovoljno mesta za sve prisutne u smislu da nisu pozicionirani preblizu žrtva i okrivljeni i njegov branilac, jer sama blizina “suprotne strane” zastrašuje žrtvu, a okrivljenom/braniocu omogućava da vrši neverbalno uznemiravanje, vređanje i zastrašivanje žrtve.
- Ukoliko nije nikako moguće obezbediti prostor koji bi omogućio razdvajanje žrtve i okrivljenog/branioca, voditi strogo računa o tome da se onemogućí (ne) verbalna komunikacija između njih.

Primer 5: Iskustvo pokazuje da se ispitivanje vrši u prostorijama koje ne omogućavaju realizaciju preporuke koja se odnosi na uputnu distanciranost žrtve od prisutnog okrivljenog, odnosno branioca. U jednom slučaju je žrtva briznula u grčeviti plač i prekinula svoje svedočenje, zbog toga što je branilac “podsmešljivo i sa mržnjom pogledao”. Sudija, koji od početka “nije vladao situacijom” je pozvao zaposlenu iz nevladine organizacije koja je dopratila devojkú, a koja je čekala u hodniku da žrtvu smiri i “omogućí” nastavak ispitivanja. Kako ne bi dolazilo do ovakvih situacija, neophodno je u potpunosti ispunjavati oba-vezu iz čl. 109 ZKP, odnosno u potpunosti vladati situacijom i biti zainteresovan za dobrobit žrtve (ovde podesćamo i na gore izložen primer br. 3 kao primer lošeg postupanja istražnog sudije koji je negativno uticao na žrtvu i njenu želju da nastavi sardnju sa pravosuđem).

¹⁰⁴ O značaju fizičke bezbednosti žrtava, u: M. Žarković, R. Dragičević-Dičić i dr., *Krivičnopravni sistem i sudska praksa u oblasti borbe protiv trgovine ljudima u Srbiji*, Zajednički program UNHCR, UNODC i IOM za borbu protiv trgovine ljudima u Srbiji, 2011, str. 46-47.

- Nikada ne dozvoliti da se žrtvi postavljaju pitanja neposredno od strane okrivljenog, odnosno njegovog branioca.
- Pozivanje žrtve uvek vršiti preko Službe za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima, odnosno u spisima ostaviti adresu kako bi žrtva na pretres bila pozvana preko Službe. Do sada ovakav način pozivanja funkcionise dobro, mada se povremeno dešavaju propusti.
- Uvek obavestiti žrtvu/oštećenog (preko Službe) o izvođenju istražnih radnji kojima može prisustvovati (uviđaj, ispitivanje veštaka, ispitivanje svedoka). Najčešće žrtva neće hteti ni da prisustvuju pomenutim radnjama, ali joj treba dati mogućnost, što može biti i u interesu postupka, jer će najverovatnije sa žrtvom “raditi” pravni savetnik ili punonoćnik, te će ona biti i pripremljena za saradnju prilikom izvođenja radnji, što će doprineti bržem i efikasnijem rasvetljavanju slučaja. U svakom slučaju, na ovaj način se žrtvama omogućava da budu obavestene o dešavanjima u postupku, što one doživljavaju kao poštovanje i brigu države o njima i njihovom slučaju.
- Primeniti mere koje znače razdvajanje učinioca i žrtve: za žrtvu je najbolje da je učinilac u pritvoru, ali ukoliko nema osnova za njegovo određivanje (npr. postupak vodi za neko drugo, lakše delo nego što je trgovina ljudima), primeniti mere iz čl. 136 st. 2 i 10, odnosno zabraniti “posećivanje određenih mesta ili sastajanje sa određenim licima ili prilaženje određenim licima”, uz eventualnu primenu elektronskog nadzora radi kontrolisanja poštovanja ograničenja koja su okrivljenom određena. O određivanju pritvora ili pomenutih mera, kao i o njihovom ukidanju obavestiti žrtvu (preko Službe), s obzirom na to da se radi o pitanjima koja bitno utiču na osećaj sigurnosti žrtve, kao i radi preduzimanja potrebnih mera zaštite od strane same Službe (npr. smeštaj u Privremenu kuću ukoliko se žrtva oseća nesigurnom zbog toga što je okrivljeni izašao iz pritvora).

Primer 6: Sve žrtve sa kojima su vođeni intervjui je zanimalo šta se dešava sa njihovim slučajem i teško im je bilo objasniti zašto se sud ni na koji način ne oglašava s tim u vezi, odnosno zašto je toliko vremena proteklo između poslednjeg susreta sa policijom, odnosno sudom i trenutka u kome se one raspituju za slučaj o kome nisu dobile nikakve “zvanične informacije”. Već toliko proteklo vremena, u kome se, po njihovoj proceni ništa ne dešava, deluje obeshrabrujuće i demotivišuće za dalju saradnju. Prisutan je, naravno i proces zaboravljanja događaja ili pak, njihovo “preuređenje” u sećanju, kao i zaboravljanje svih pojedinosti koje su iznete prilikom ispitivanja kod istražnog sudije.

- U slučaju da dođe do obustave (pa i prekida) istrage, treba obavezno obavestiti oštećenog (preko Službe). Iako ne postoji jasno postavljena obaveza, u smislu da će istražni sudija biti sankcionisan ukoliko ne izvrši obavezu obaveštavanja oštećenog o obustavi postupka (zbog odustanka javnog tužioca od gonjenja, čl. 61 ZKP), trebalo bi obaveštavanje svakako učiniti. Ova preporuka je u skladu sa preporukama međunarodnog karaktera prema kojima žrtvi treba učiniti dostupnim informacije o razvoju postupka (a i sam ZKP predviđa "obavezu" u tom smislu, iako nema sankcije za propuštanje). S druge strane, u čl. 254 st. 3 stoji da će se rešenje o obustavljanju istrage dostaviti i oštećenom.
- O pravu na naknadu troškova obavestiti žrtvu (ukoliko ona sama ne traži naknadu troškova, odnosno njen punomoćnik to ne učini).
- Kako je poseban problem i ostvarenje imovinsko-pravnog zahteva u krivičnom postupku, to valja podsetiti sud da je "dužan da prikupi dokaze i izvidi šta je potrebno za odlučivanje o zahtevu i pre nego što je podnet takav predlog" (čl. 205 st. 1 ZKP). Takođe, u mnogim slučajevima moguće je da žrtva bar delimično opredeli svoj zahtev (na primer, u pogledu pretrpljene materijalne štete), pa žrtvi ili njenom punomoćniku treba na to skrenuti pažnju, jer je najvažniji razlog što se sudovi ne upuštaju u utvrđivanje imovinsko-pravnog zahteva, to što nije opredeljen po vrsti i visini¹⁰⁵.
- Ispitivanje maloletne žrtve obaviti primenom svih pogodnosti koje su predviđene Zakonom o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica¹⁰⁶: uz pomoć pedagoga, psihologa ili drugog stručnog lica, upotrebom tehničkih sredstava za prenos slike i zvuka, pri čemu se maloletno lice nalazi u svom stanu ili drugom prostoru (naravno, bez prisustva stranaka, odnosno drugih učesnika postupka, osim sudije i stručnog lica posredstvom kojih se postavljaju pitanja).

105 N. Mrvić-Petrović, *Naknada štete žrtvi krivičnog dela*, Vojnoizdavački zavod i Institut za uporedno pravo, Beograd, 2001, str. 261-262.

106 Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, "Službeni glasnik RS", br. 85/2005.

Preporuke za javnog tužioca

- U slučajevima kada se ispituje žrtva trgovine ljudima (ili srodnog dela, a osoba je od strane Službe identifikovana kao žrtva trgovine ljudima) savetuje se tužiocu da obavezno prisustvuje ispitivanju (iako prema čl. 251 st. 4. ZKP ispitivanju svedoka on može (a ne mora) da prisustvuje).

Napomena 7: Javnog tužioca žrtva doživljava kao svog zastupnika, nekoga ko štiti njene interese, ko je na njenoj strani, te se u tom smislu, naročito ako je prethodno uspostavljen dobar prvi kontakt, ona “vezuje” za njega i očekuje od njega zaštitu. Ukoliko tužioca nema na ročištu (ili nije aktivan, ne pokazuje zainteresovanost za slučaj, naročito za zaštitu žrtve) ona se oseća “napuštenom”, nesigurnom i usamljenom. U istrazi je naročito važno njegovo prisustvo, bez obzira na to da li žrtva ima punomoćnika (naravno da je neuporedivo važnije kada punomoćnika nema), jer je krivični postupak na početku i žrtva se tek upućuje u svet procesnih pravila i utvrđuje svoje poverenje (ili nepoverenje) u institucije.

- U slučaju da se radi o delu sa elementima organizovanog kriminala, informisati žrtvu o mogućnostima koju nudi čl. 15m Zakona o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala, korupcije i drugih posebno teških krivičnih dela¹⁰⁷ (da na obrazloženi predlog može od suda izdejstvovati zaštitu ličnih podataka svojih, odnosno drugih lica, npr. članova porodice koji bi se pojavili kao svedoci). Najprikladnije je ovo učiniti na prvom razgovoru sa žrtvom ili proveriti da li su je o tome informisali pripadnici policije. I ova informacija može biti od značaja za odluku žrtve da “sarađuje”.

Primer 7: U slučaju svedokinje koja je identifikovana kao žrtva trgovine ljudima u postupku za delo trgovine ljudima sa elementima organizovanog kriminala, realizovana je ova mogućnost, što je, po kazivanju svedokinje, doprinelo njenoj odluci da iskaz (u njenom slučaju su primenjene sve tada postojeće mere zaštite, što je rezultovalo kvalitetnim svedočenjem, iako svedokinja u početku nije htela da se pojavi pred sudom, odnosno da da bilo kakav iskaz “ni za živu glavu” zbog prethodno lošeg tretmana u istrazi i straha od okrivljenih (videti primer br. 2).

¹⁰⁷ Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala, korupcije i drugih posebno teških krivičnih dela, “Službeni glasnik RS”, br. 42/2002, 27/2003, 39/2003, 67/2003, 29/2004, 58/2004 - dr. zakon, 45/2005, 61/2005 i 72/2009.

- Informisati žrtvu o postojanju mera posebne zaštite svedoka, te zahtevati status zaštićenog svedoka za žrtvu (i/ili drugog svedoka koji je u bliskom odnosu sa žrtvom, npr. člana porodice) ukoliko ona to sama nije učinila, ili, još bolje, zahtevati uključenje žrtve i njoj bliskih lica u program zaštite učesnika u krivičnom postupku (videti preporuke javnom tužiocu u pretkrivičnom postupku).
- Javni tužilac takođe treba da doprinese zaštiti žrtve (ako istražni sudija napravi propust ili pogrešno postupi, naročito), kako se žrtva ne bi osetila napuštenom, da bude aktivan, zainteresovan za slučaj i bezbednost žrtve. S tim u vezi, ponovo se valja podsetiti odredbe čl. 109 st. 3 i ovlašćenja tužioca da od policije zatraži preduzimanje mera za zaštitu žrtve. Takođe, u cilju zaštite žrtve, javni tužilac se može obratiti pritužbom predsedniku suda pred kojim se vodi postupak zbog odugovlačenja postupka i drugih nepravilnosti u toku istrage (čl. 264 ZKP). Isto može učiniti i sam oštećeni (ako je upoznat sa tom mogućnošću, razume se, na šta ga može uputiti i javni tužilac).
- Ukoliko utvrdi da o žrtvi nije obavestena Služba, javni tužilac bi trebalo da se angažuje (možda i preko policije) da do Službe stigne informacija o slučaju. Naravno, dalja saradnja sa Službom (i drugim akterima anažovanim u procesu zaštite žrtve) je i te kako korisna.
- Ukoliko odbaci krivičnu prijavu, javni tužilac je dužan da obavesti žrtvu (preko Službe) o tome, u roku od osam dana, iako ne postoji sankcija zbog propuštanja te obaveze (čl. 61 ZKP).
- U slučaju da je okrivljenom određen pritvor, žrtvu treba obavestiti o tome (preko Službe), kao i o ukidanju pritvora (što je naročito važno i preporučeno u relevantnim međunarodnim dokumentima). Isto važi i za mere zabrane kontaktiranja. (Videti preporuke za istražnog sudiju s ovim u vezi).
- Predložiti (ako nema osnova za pritvor) mere koje znače razdvajanje okrivljenog i žrtve, a predviđene su čl. 136 st. 2 i 10 ZKP – zabrana posećivanja određenih mesta ili sastajanja sa određenim licima ili prilaženja određenim licima, uz eventualnu primenu elektronskog nadzora radi kontrolisanja poštovanja ograničenja koja su okrivljenom određena.
- U vezi sa informisanjem žrtve, jeste i prosleđivanje (Službi) informacije o podizanju optužbe protiv okrivljenog, odnosno o njenom stupanju na pravnu snagu.
- U slučaju sklapanja sporazuma o priznanju krivice (za oblike dela iz čl. 388 st. 1, st. 8 i 9 KZ kada je u pitanju trgovina ljudima ili za druga, srodna dela za koja je propisana kazna zatvora do 12 godina, čija je žrtva identifikovana kao žrtva trgovine ljudima ili je proces identifikacije u toku), neophodno je voditi računa o tome da se postigne sporazum o imovinskopravnom zahtevu žrtve/oštećenog

(čl. 282b st. 3 ZKP). Ukoliko će se postupak okončati na ovaj način, neophodno je da oštećeni ni na koji način ne bude "dodatno oštećen" i ishodom postupka, imajući u vidu prvenstveno imovinskopravni zahtev i sporazumevanje o njemu. Naravno, tu je i pitanje troškova postupka, po kom pitanju se takođe mora odlučiti u korist žrtve kao oštećenog/svedoka (odnosno, da njegovi troškovi budu u potpunosti namireni). S obzirom na to da se okrivljeni postignutim sporazumom može obavezati i na ispunjenje obaveza iz čl. 236 st. 1), a čije ispunjenje može takođe koristiti žrtvi/oštećenom, to je neophodno sporazum koncipirati u tom cilju. Naročito bi bilo važno (bilo bi u najboljem interesu žrtve) obavezati ga na nadoknadu pričinjene štete, jer bi s obzirom na ustanovljena pravila do realizacije došlo brzo (do podnošenja sporazuma o priznanju krivice sudu, odnosno sa izvršavanjem obaveze bi se moralo početi do tog trenutka). Ukoliko se radi o osobi koja je bliska žrtvi, moglo bi biti značajno i podvrgavanje odvikavanju od alkohola ili opojnih droga, podvrgavanje psihosocijalnoj terapiji, kao i izvršavanje obaveze ustanovljene pravnosnažnom sudskom odlukom: npr. neke mere zaštite od nasilja u porodici kao što je iseljenje iz stana i dr.).¹⁰⁸ I u ovom slučaju, javni tužilac figuriše kao zastupnik žrtve, te prilikom zaključenja sporazuma mora voditi računa o njenim interesima i s tim u vezi se preporučuje obavljanje razgovora sa žrtvom, odnosno njenim punomoćnikom (ili osobom iz Službe, odnosno nevladine organizacije koja pruža direktnu asistenciju žrtvi). Adekvatnim sporazumevanjem koje vodi računa o dobrobiti (pre svega obeštećenju) žrtve izbegava se i odbijajuća odluka suda (jer sud mora utvrditi da sporazumom nisu povređena prava oštećenog, čl. 282v st. 8 t. 5 ZKP), a takođe i odugovlačenje postupka (i viktimizovanje žrtve) zbog izjave žalbe oštećenog na rešenje suda o usvajanju sporazuma.

- U slučaju sporazumevanja o krivici, izbegavati primenu odredbe čl. 282b st. 3 koja dozvoljava (izuzetno!) saglašavanje sa ublažavanjem kazne okrivljenom, imajući u vidu odredbu čl. 57 st. 2 KZ koja ne dozvoljava ublažavanje kazne za delo trgovine ljudima.

¹⁰⁸ U praksi se dešavalo da član porodice ili partner bude "trgovac" ili pak, učinilac nekog drugog, srodnog dela, a žrtva je identifikovana kao žrtva trgovine ljudima i uključena u sistem zaštite. U ovakvim slučajevima, žrtvi je teško da poveruje u to da je neko tako blizak imao "zadnje namere" ili pak pronalazi opravdanja za takvo postupanje, te ne želi da prekine u potpunosti odnos sa osobom koja joj je bliska ili naknadno želi da ga uspostavi. S tim u vezi, ukoliko bi došlo do sporazumevanja o krivici, neophodno bi bilo razmišljati i u pomenutom pravcu, odnosno voditi računa o obavezama koje bi mogle biti blagovremeno izvršene, odnosno čije bi izvršavanje bilo bez odlaganja započeto (do podnošenja sporazuma o priznanju krivice sudu).

Preporuke za predsednika (van)raspravnog veća u vezi sa sporazumom o priznanju krivice

- Strogo voditi računa o zaštiti prava oštećenog, naročito o njegovom imovinskopravnom zahtevu u okviru postignutog sporazuma o priznanju krivice, te u slučaju da nije ispunjen uslov koji se tiče adekvatnog obeštećenja žrtve (odnosno ostvarenja njenog imovinskopravnog zahteva, kao i naknade troškova) doneti rešenje o odbijanju sporazuma (prema čl. 282v st. 9 ZKP dovoljno je da jedan od postavljenih uslova o kojima se vrši sporazumevanje nije ispunjen, pa da sud odbije sporazum). Pored ovog uslova koji je izričito vezan za oštećenog i njegovu dobrobit, ni ostali uslovi moraju biti posmatrani kroz prizmu interesa, odnosno satisfakcije oštećenog i njegovog zadovoljenja, odnosno zadovoljenja interesa pravičnosti (u čijim okvirima jeste i zadovoljenje žrtve)¹⁰⁹. Ovo bi se moglo tumačiti kao vođenje računa o visini sankcije (imajući u vidu i to koliko je žrtva bila povređena/ugrožena, te da sankcija o kojoj je postignut sporazum ne bude ponižavajuća za žrtvu i patnje koje je pretrpela).
- Voditi računa o zaštiti privatnog života učesnika u postupku, odnosno žrtve ili članova porodice ili drugih bliskih lica, te isključiti javnost (čl. 292 ZKP).
- Ukoliko je javnost isključena, ne dozvoliti prisustvovanje bračnom/vanbračnom drugu ili bliskim srodnicima optuženog, iako on to zahteva (čl. 293 ZKP kaže da sud “može dozvoliti” što znači i da ne mora) u slučaju da se oštećenim tome protivi, odnosno da ga njihovo prisustvo zastrašuje ili je neprijatno (možda su mu pretili, vređali ga).

Primer 8: Oštećena je i pre pretresa, ali u tokom njegovog održavanja (iako je bila isključena javnost) strahovala od dolaska supruge i oca okrivljenog, jer su oni bili upoznati sa njenim stradanjem i učestvovali (po njenom mišljenju) u eksploataciji njenog rada kao prostitutke, odnosno to odobrali i koristili se novcem koji je ona slala iz Italije trgovcu – svome partneru (koji ju je prinuđivao da se bavi prostitucijom i pretio joj da će, ukoliko “ne bude slušala” nauditi kako njoj samoj tako i njenim bolesnim roditeljima i detetu). Oštećena je smatrala da i oni treba da su optuženi za ono što joj se dešavalo, a plašila ih se, jer su joj posle pritvaranja optuženog slali preteće poruke po raznim ljudima i uznemiravali je telefonom. Jasno je da je u ovakvim slučajevima potpuno neopravdano dozvoliti prisustvo takvih lica pretresu sa koga je isključena javnost, iako optuženi to zahteva.

¹⁰⁹ Prema čl. 282v st. 8 t. 5 sud mora voditi računa da sporazumom o priznanju krivice nisu povređena prava oštećenog ili da on nije protivan razlozima pravičnosti.

ZAŠTITA ŽRTVE NA GLAVNOM PRETRESU

Preporuke za predsednika veća /veće

- Pozive za pretres slati preko Službe za koordinaciju zaštite žrtava ili je obavestiti pre slanja poziva (ukoliko u spisima nema naznake da se pozivi šalju na adresu Službe) o tome da je određeno lice žrtva trgovine ljudima (jer je moguće da pre zakazivanja pretresa nije izvršena identifikacija, odnosno Služba nije dobila informaciju o tome da je u pitanju moguća žrtva trgovine ljudima).

Primer 9: Žrtva trgovine ljudima je bila u vreme vođenja postupka u Privremenoj kući NVO Atina i sud je zamoljen da pozive šalje Službi, koja će organizovati prevoz žrtve do suda (u unutrašnjosti Srbije). Nekoliko poziva je tako i poslato i oštećena se uvek odazivala pozivima, ali je onda poziv za jedno ročište uručen njenoj majci u kolektivnom, izbegličkom, centru i to od strane uniformisanih policajaca, a na očigled velikom broja radoznalih komšija. Majka, inače srčani bolesnik se veoma potresla misleći da je kćerka “nešto zgrešila” i da je traži policija, odnosno sud. I samu žrtvu je ovakav način uručenja poziva pogodio, s obzirom na to da su odmah usledili pozivi od strane komšija i prijatelja iz centra koji nisu bili obavešteni o tome šta se njoj dešavalo i zbog čega je pozivaju na ovakav način. Za sve njih, ona je bila na kursu u Beogradu, a sada je trebalo svima objašnjavati o čemu se radi i smirivati uzrujanu majku i druge članove porodice koji su postali meta interesovanja zajednice u centru. Sam upravnik se zainteresovao za posetu policije, te se i on raspitivao o čemu se radi. Dakle, potpuno nepotrebno je jedan propust uzrokovao uznemirenje žrtve i njene porodice. Sve to vreme, optuženi je uspešno “odolevao” pozivima suda, te je oštećena dolazila, a pretresi se nisu održavali zbog uspešnog manevrisanja optuženog. Pošto su predstavnici Službe postavili određena pitanja u vezi sa neefikasnim vođenjem postupka i viktimizovanjem oštećene predsedniku suda, dobijeno je (zастраšujuće) objašnjenje da je optuženi otac poznatih kriminalaca iz Beograda, a sudijina deca studiraju u Beogradu, pa se zato s njim postupa obazrivo.

Pošto je oštećena siromašno raseljeno lice i štite je bezazleni predstavnici Službe i nevladine organizacije, očigledno da nije bilo potrebe da se postupa obazrivo.

- Postarati se da žrtva bude blagovremeno obaveštena (preko Službe) o neodržavanju ročišta za pretres, kako ne bi bespotrebno dolazila, jer i ovakve situacije žrtve doživljavaju kao maltretiranje, iskorišćavanje, nepoštovanje i gubitak vremena i novca (naročito ako se ponavlja).

Primer 10: Žrtva je bila u Privremenoj kući NVO Atina u Beogradu, a pretres se održavao u sudu u mestu koje je veoma udaljeno od Beograda. Optuženi je bio u bekstvu i za njim je raspisana poternica. Jasno je bilo da se pretres određenog dana neće održati, ali je žrtva došla ispoštovavši sudski poziv. Time je prouzrokovala nepotrebno troškove koji joj nisu odmah nadoknađeni, što ju je dodatno revoltiralo, te nije htela da se pojavi na sledećem ročištu dok se prethodno nije raspitala preko prijatelja da li je optuženi u Srbiji.

- I bez predloga javnog tužioca ili same žrtve, razmotriti postojanje okolnosti koje ukazuju da bi žrtvi/svedoku ili njima bliskim licima javnim svedočenjem bili ugroženi život, telo, zdravlje, sloboda ili imovina većeg obima (čl. 109a – 109d ZKP), informisati žrtvu o mogućnostima sticanja statusa zaštićenog svedoka, te doneti rešenje o merama posebne zaštite svedoka (po službenoj dužnosti), odnosno zahtevati (po službenoj dužnosti ili na predlog žrtve) uključenje žrtve i njoj bliskih lica u program zaštite (videti preporuke javnom tužiocu u prekrivičnom postupku).
- Isključiti javnost sa glavnog pretresa (po službenoj dužnosti) radi zaštite privatnog života učesnika u postupku (žrtve kao svedoka ili članova njene porodice ili bliskih lica) ili zaštite maloletnika, a moguće je da u određenom slučaju i drugi razlozi navedeni u čl. 292 ZKP opravdavaju isključenje javnosti. S tim u vezi, razmotriti zahtev optuženog da pretresu prisustvuju njemu bliska lica (bračni drug, bliski srodnici, lice sa kojim živi u vanbračnoj ili kakvoj drugoj trajnoj zajednici – čl. 293 ZKP) i odbiti ga ukoliko je njegovo ostvarenje protivno interesima žrtve (videti primer br. 8 i preporuku koja mu prethodi).
- Voditi računa o disciplini prisutnih, naročito o ponašanju optuženog, branioca, lica bliskih optuženom, onih koji svedoče u njegovu korist kako i ne dozvoliti nikakve provokacije, verbalne ili neverbalne, odnosno da na bilo koji način žrtva bude viktimizovana sa njihove strane. Drugim rečima, neophodno je motriti i reagovati na sve podrugljiva, uvredljiva, provocirajuća pitanja, opaske, komentare, poglede, izraze lica, telesne pokrete... S tim u vezi koristiti mere opomene, udaljenja iz sudnice i novčanog kažnjavanja (a braniocu, ukoliko nastavi sa narušavanjem reda, uskratiti odbranu).
- Izbegavati ponavljanje ispitivanja žrtve. Tako, ukoliko se izmenio sastav veća, te odloženi pretres mora početi iznova, veće može, po uzimanju izjava od stranaka (a pretpostavimo da će javni tužilac biti za to da se žrtva ne ispituje ponovo) odlučiti da se pročita iskaz dat na ranijem glavnom pretresu. I ukoliko je izmenjen predsednik veća, postoji mogućnost da se žrtva ne ispituje ponovo ukoliko se predsednik veća obrati vanraspravnom veću i to zatraži. Vanraspravno veće će, upravo u interesu zaštite svedoka (ili zbog protoka vremena ili drugih važnih razloga) odlučiti da se pročita zapisnik sa ranijeg pretresa.

Napomena 8: Zaštitu svedoka treba shvatiti u širem smislu: ne samo kao fizičku zaštitu, već kao zaštitu od sekundarne viktimizacije! Ponavljanje ispitivanja žrtve doživljavaju kao neprijatnost i maltretiranje!

- U nekim slučajevima žrtvama znači da ponove ceo svoj iskaz (umesto da daju izjavu da ostaju pri iskazu koji je dat kod istražnog sudije) o čemu takođe treba voditi računa.

Primer 11: U jednom slučaju, predsednica veća je upitala oštećenu da li ostaje pri iskazu koji je dala istražnom sudiji, da li ima šta da doda, a ona je izjavila: “Želim još jednom sve potanko, hronološki da ispričam, jer imam potrebu da celom svetu kažem kakve grozote može da doživi jedno ljudsko biće od strane drugog koje joj se klelo na ljubav. Hvala vam unapred na strpljenju i mislim da je važno da svi čujete ovu priču i onda odlučite šta ćete sa njim.”

- Pitati žrtvu/oštećenog da li ima pitanja za optuženog, jer joj se i na taj način pokazuje poštovanje, omogućuje joj se da aktivno učestvuje u postupku i da svoj doprinos. Inače, u praksi, punomoćnik oštećenog je taj koji postavlja pitanja, a uz njega tek eventualno i sam oštećeni (prethodno ohrabren od strane punomoćnika). Inače, oštećeni se i ne poziva na postavljanje pitanja (što pokazuje praksa praćanja suđenja predstavnica NVO Atine).
- Primenjivati odredbu čl. 324 ZKP prema kojoj veće (istina izuzetno) može odlučiti da se optuženi privremeno udalji iz sudnice ako svedok odbija da da iskaz u njegovom prisustvu ili ako okolnosti ukazuju da u njegovom prisustvu neće govoriti istinu. Praksa NVO Atina pokazuje da ovakvo rešenje odgovara žrtvama i da ih upoznavanje sa ovakvom mogućnošću ohrabruje da daju iskaz. S obzirom na to da i sam sud može (i bez traženja svedoka) odlučiti da optuženi bude udaljen iz navedenih razloga, to se preporučuje obraćanje pažnje na ovu odredbu i njenu primenu. Ne sme biti argument za odbijanje primene ove odredbe to što ona nema smisla, jer se žrtva svakako neće zaštititi od optuženog u smislu da će se on vratiti u sudnicu i imati mogućnost da joj postavlja pitanja (pa biti i suočen sa njom, što bi svakako trebalo izbegavati). Bez obzira na to, žrtvama kako praksa pokazuje znači da ne optuženi ne bude tu kada ona daje iskaz, a po njegovom povratku u sudnicu predsednik veća će se već postarati da postavljanje pitanja s njegove strane ne bude traumatizujuće za žrtvu.
- Kako se izmenio način ispitivanja svedoka (čl. 331 ZKP) i to na način koji otvara vrata sekundarnoj viktimizaciji žrtve, jer je reč o neposrednom postavljanju pitanja od strane optuženog i branioca, to je neophodna “povećana budnost” suda, odnosno predsednika veća. Prilikom neposrednog postavljanja pitanja,

žrtva se makar verbalno konfrontira sa optuženim i njegovim braniocem. I samo direktno obraćanje optuženog/branioca već je uznemirujuće za žrtvu, a njegove negativne strane se intenziviraju ukoliko je prostor takav da su suprotstavljene strane blizu jedna drugoj, pa je moguće pitanja propratiti i odgovarajućim gestovima ili facijalnom ekspresijom koji dodatno viktimizuju žrtvu. Stoga predsednik veća mora u svakom trenutku biti spreman da reaguje: da zabrani pitanje i disciplinuje optuženog, odnosno branioca i ohrabri i podrži žrtvu. Kao što je napred rečeno, žrtva mora biti uverena da predsednik veća vlada situacijom, a ne da (ponovo) kontrolu ima optuženi, odnosno njegov branilac.

- Pojasniti žrtvi šta znači “pridruživanje krivičnom gonjenju”, jer ona to često ne razume uopšte ili to shvata kao da od nje zavisi da li će se postupak nastaviti, odnosno da li će optuženi biti osuđen, a nekada, zbog straha, to ne želi. Treba joj objasniti da je javni tužilac taj koji goni optuženog, a da postavljeno pitanje zapravo znači da li se ona slaže sa javnim tužiocem i optužbom koju on zastupa, da li ga podržava.
- Obavestiti žrtvu da ima pravo na naknadu troškova i postarati se da troškovi budu isplaćeni istog dana.
- Pojasniti žrtvi šta predstavlja imovinsko-pravni zahtev i instruisati je o tome da precizira njegovu vrstu i visinu i da pruži dokaze o tome (lekarska uverenja, svedoci i sl.) na osnovu čega bi sud mogao lakše (makar i delimično) da usvoji njen zahtev.

Primer 12: U praksi se često dešava da nema novca za isplatu, pa se od žrtve traži broj tekućeg računa kako bi novac kasnije bio uplaćen. Kako žrtve obično nemaju račun, a ne borave u gradu u kome se održava suđenje, problem se rešava tako što se novac uplaćuje na račun Službe ili osobe od poverenja, te naknadno dostavlja žrtvi.

- Sudnica treba da bude dovoljno prostrana kako bi se omogućila dovoljna fizička razdvojenost optuženog/branioca i žrtve, kako ovi ne bi mogli svojim neverbalnim akcijama zastrašivati, ponižavati žrtvu i ometati je prilikom davanja iskaza.

Primer 13: U jednom slučaju pretres je održavan u sudnici u kojoj su na dve klupe, postavljene jedna naspram drugoj sedeli optuženi i oštećena pozvana u svojstvu svedoka. Razdaljina između njih je bila oko metar i po. Oštećena koja je tek stekla punoletstvo (kao maloletna je bila žrtva prinude, ali je identifikovana kao žrtva trgovine ljudima od strane Službe) bila je vidno uznemirena i nije htela da govori u prisustvu optuženog. Iako se tresla od straha i plakala, pa ni predstavnice NVO Atine koje su bile sa njom nisu uspele da je smire, sudija u prvi mah nije htela da udalji optuženog iz sudnice rekavši

da zakon ne dozvoljava takvu mogućnost, te da optuženi ima pravo na odbranu, a javni tužilac je podržao takvu odluku. Kako joj je predočeno postojanje člana 324 ZKP, sudija je revidirala svoj stav i udaljila optuženog. Iako je optuženi posle predočavanja, odnosno čitanja iskaza koji je dala oštećena, iskoristio mogućnost da joj postavlja pitanja (ne neposredno, nego preko sudije) ona je to dobro podnela i odlično (i u skladu sa pre toga datim iskazom) odgovorila na sva pitanja. Posle pretresa je izjavila da se umalo onesvestila kad je videla optuženog koliko joj je blizu i plašila se da je ne udari. Tužilac joj nije ulivao poverenje, delovao je hladno i nezainteresovano, čak neprijateljski, a sličan je utisak stekla i o sudiji. Naravno, i ovoga puta branilac je bio bučan, bahat, postavljao je provocirajuća pitanja i delovalo je kao da on vodi glavnu reč.

- Obezbediti (makar improvizovano) različita mesta za “čekanje” na pretres ili boravak na pauzi. Ponuditi žrtvi da bude na nekom “drugom” mestu kako bi se izbegao svaki kontakt sa optuženim, njegovim braniocem i bliskim licima (kao i drugim žrtvi nenaklonjenim i neprijateljski raspoloženim licima, možda čak drugim oštećenima, koji npr. štite optuženog). Obezbediti pratnju sudskog obezbeđenja žrtvi (i njenoj pratnji: punomoćniku, osobi od poverenja) za izlazak iz sudnice (do npr. vozila Službe). Pogledati primer 4.
- Obavestiti žrtvu (preko Službe) o određivanju/ukidanju pritvora ili mera zabrane kontaktiranja (čl. 136 st. 2 i 10 ZKP), a presudu dostaviti i Službi koja je “centralna baza podataka” o žrtvama trgovine ljudima i dešavanjima u postupcima u kojima one učestvuju. Isto važi i u situaciji kada je osuđeni pušten na uslovni otpust. Ova pitanja imaju značajan uticaj na osećanje sigurnosti žrtve, a važna su i sa stanovišta procene potrebe za preduzimanjem određenih mera zaštite žrtve (npr. Služba će žrtvu koja je uplašena uputiti u Privremenu kuću).
- Ispitivanje maloletne žrtve obaviti primenom svih pogodnosti koje su predviđene Zakonom o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica: uz pomoć pedagoga, psihologa ili drugog stručnog lica, upotrebom tehničkih sredstava za prenos slike i zvuka, pri čemu se maloletno lice nalazi u svom stanu ili drugom prostoru (naravno, bez prisustva stranaka, odnosno drugih učesnika postupka, osim sudije i stručnog lica posredstvom kojih se postavljaju pitanja).
- Ne dozvoliti suočenje maloletne žrtve i optuženog.

Preporuke za javnog tužioca

- Javni tužilac ne sme biti pasivan, delovati nezainteresovano i odsutno u toku pretresa. Žrtva ga doživljava kao svog predstavnika i zaštitnika koji treba da bude moćniji i sposobniji od optuženog, koji je svoju moć već dokazao u situaciji trgovine ljudima, iskoristivši različite mehanizme manipulacije i zastrašivanja. Žrtva nije sklona da poveruje da će i drugi (policija, tužilac i sud) sa njim lako izaći na kraj, te joj je potrebno da na delu vidu umešnog i aktivnog tužioca (koji se prethodno upoznao sa njom, razgovarao, ostvario adekvatan kontakt i stekao njeno poverenje).
- Reagovati u slučaju postavljanja pitanja (naročito od strane odbrane) koja mogu biti povređujuća po žrtvu, a nisu toliko (ili tako formulisana) važna za predmet optužbe. Ukoliko je potrebno, zahtevati da o zabrani pitanja odluči veće.
- Slično je i sa reakcijama na ponašanje koje je provocirajuće i povređujuće po žrtvu, a dolaze od strane optuženog, branioca i onih koji su “na strani odbrane” (npr. provokacije dolaze iz publike, od strane rođaka ili prijatelja optuženog). Javni tužilac mora reagovati i postarati se da žrtva bude zaštićena od takvih napada.
- U slučaju da se radi o delu sa elementima organizovanog kriminala, informisati žrtvu o mogućnostima koju nudi čl. 15m Zakona o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala, korupcije i drugih posebno teških krivičnih dela (da na obrazloženi predlog može od suda izdejstvovati zaštitu ličnih podataka svojih, odnosno drugih lica, npr. članova porodice koji bi se pojavili kao svedoci). Najprikladnije je ovo učiniti na prvom razgovoru sa žrtvom ili proveriti da li su je o tome informisali pripadnici policije. I ova informacija može biti od značaja za odluku žrtve da “sarađuje”.
- Informisati žrtvu o postojanju mera posebne zaštite svedoka, te zahtevati status zaštićenog svedoka za žrtvu (i/ili drugog svedoka koji je u bliskom odnosu sa žrtvom, npr. člana porodice) ukoliko ona to sama nije učinila.
- U slučaju maloletne žrtve, posebnu pažnju obratiti u smislu kontrolisanja da li se poštuju sva pravila koja predviđa Zakon o maloltnim učinocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica.

SPECIFIČNOSTI ZAŠTITE ŽRTAVA U PREKRŠAJNOM POSTUPKU

Imajući u vidu da sve što je već rečeno, odnosno preporučeno važi i za zaštitu žrtve u prekršajnom postupku, na ovom mestu će biti istaknute samo specifičnosti zaštite žrtve koja se pojavljuje u prekršajnom postupku. Pre izlaganja koje se odnosi na konkretne, specifične preporuke, korisno je osvrnuti se na značaj prepoznavanja fenomena trgovine ljudima od strane sudija za prekršaje, kao i na njihova dosadašnje iskustvo u ovoj sferi.

Prepoznavanje fenomena trgovine ljudima

Sfera prekršaja protiv javnog reda i mira odavno je prepoznata kao dragocen izvor informacija o (potencijalnim) žrtvama trgovine ljudima. Gotovo da nema nijednog rada koji se bavi ovim fenomenom, a da ne ukazuje na problem sa kojim se suočavaju osobe koje se bave prostitucijom i bivaju kažnjene za prekršaj(e) protiv javnog reda i mira, pa i prinudno udaljene sa teritorije određene države (ako su strani državljani), bez prethodnog utvrđivanja da li su možda žrtve trgovine ljudima. Ista je situacija i sa prosjačenjem (i skitničenjem), gde se kao izvršioc prekršaja vrlo često pojavljuju pripadnici marginalizovanih grupa, maloletna lica ili osobe sa invaliditetom.

Upravo se na ovim saznanjima temelje i zahtevi međunarodnih organizacija da se prekršioci zakona u pomenutim situacijama ne kažnjavaju i proteruju sa teritorije zemlje u kojoj su, dok se ne otklone sumnje u pogledu njihovog statusa žrtve. Jer, u ovom drugom slučaju mora im biti obezbeđen bar minimum pomoći i zaštite. Kako je policija ta koja se prva susreće sa mogućim žrtvama izvršiocima prekršaja, veliki su naponi uloženi u edukaciju i senzibilizaciju pripadnika policije, naročito odeljenja za suzbijanje prekršaja protiv javnog reda i mira¹¹⁰. A Instrukcija o uslovima za odobrenje privremenog boravka stranim državljanima žrtvama trgovine ljudima iz 2004¹¹¹ sadrži tzv.

110 Međunarodna organizacija za migracije je realizovala projekat Jačanje kapaciteta Odeljenja za javni red i mir i suzbijanje trgovine ljudima u Srbiji, a deo tog projekta jeste i priručnik *Prepoznavanje trgovine ljudima* – zbirka tekstova koja nudi informacije i obrazloženja šireg konteksta za bavljenje ovim problemom (zaštita ljudskih prava), obaveza koje je Republika Srbija na ovom polju preuzela (međunarodno i domaće zakonodavstvo), znanja o samom fenomenu (prepoznavanje i razlikovanje od drugih bezbednosnih fenomena), ali i praktična uputstva i smernice za rad na polju identifikacije, upućivanja i zaštite žrtava trgovine ljudima. Vidi: I. Bandović, S. Jovanović, S. Mijalković, D. Ćuk-Milankov, *Prepoznavanje trgovine ljudima*, Međunarodna organizacija za migracije (IOM), Beograd, 2009.

111 Čije su odredbe inkorporirane u Upustvo za sprovođenje Zakona o strancima koje je izdao Ministar unutrašnjih poslova.

klauzulu nekažnjavanja, odnosno daje uputstvo nadležnim organima (policijiskim) da "ukoliko je žrtva trgovine ljudima ušla u zemlju na nedozvoljen način ili u njoj boravi na nezakonit način, pre pokretanja postupka utvrde činjenice i okolnosti koje isključuju ili umanjuju krivičnu i prekršajnu odgovornost žrtava trgovine ljudima (utvrđivanje elemenata sile, pretnje i prinude, odnosno krajnje nužde ili nužne odbrane)"¹¹².

U praksi su se policijski službenici uzdržavali od podnošenja zahteva za pokretanje prekršajnog postupka protiv lica koja su identifikovana kao (potencijalne) žrtve trgovine ljudima. Međutim, uvek ostaje mogućnost da se status žrtve utvrdi, u samom postupku, (prekršajnom ili krivičnom), te se nužno nameće potreba za upoznavanjem fenomena trgovine ljudima, odnosno prepoznavanjem žrtve i informisanošću o funkcionisanju mehanizma upućivanja i od strane sudija za prekršaje.

Kako bi se izbeglo kažnjavanje žrtve u postupku ovakva situacija se rešava odustankom podnosioca zahteva od prekršajnog gonjenja, što je najlakši put. Teži put bi bio utvrđivanje da je prekršaj učinjen npr. pod dejstvom sile ili pretnje¹¹³. Ali, ako se postupak i završi "povoljno" po žrtvu, to se, u slučaju nepoznavanja postojećeg sistema zaštite žrtava otvara problem njenog (ne)uključivanja u sistem, te se tako pospešuje mogućnost njene reviktimizacije. Takođe, nesenzibilisanost na probleme viktimizacije trgovinom ljudima često vodi sekundarnoj viktimizaciji žrtve, neadekvatnom tretiranju u postupku, te njenom povlačenju, "zatvaranju", ukorenjivanju nepoverenja i razočaranja u institucije od kojih očekuje pomoć ili bar profesionalno postupanje. Sekundarna viktimizacija vodi logično i nemogućnosti da se predmet iz prekršajnog postupka premesti u krivični postupak gde bi žrtva bila na poziciji oštećenog i/ili svedoka. Jasno je da su na gubitku i žrtva i država koja ne poštuje ljudska prava žrtve, a ne uspeva da se ostvari ni u funkciji progona trgovaca ljudima (što se Srbiji zamera u svim izveštajima u kojima se ocenjuje njen napredak u borbi protiv trgovine ljudima)¹¹⁴.

Ne smeju se zanemariti ni preventivni efekti adekvatnog postupanja sa licima koja dolaze pred sudiju za prekršaje¹¹⁵, što sve ukazuje na neophodnost istraživanja iskusta-

112 Podsetimo da se Instrukcija, odnosno sada pomenuto Uputstvo, odnosi na strane državljane – žrtve trgovine ljudima, dok za domaće državljane posebnih uputstava na ovu temu nema. Ipak, postoje određena pravila, odredbe koje se odnose na institute koji su u Instrukciji navedeni (sila, pretnja, krajnja nužda...), a koji umanjuju ili isključuju odgovornost lica u pitanju. Naravno, da bi do toga došlo neophodna je pravilna identifikacija, odnosno prepoznavanje žrtve trgovine ljudima.

113 U čl. 15 Zakona o prekršajima propisano je da nema prekršaja ako je radnja propisana kao prekršaj učinjena pod dejstvom sile ili pretnje (što je karakteristično za situaciju trgovine ljudima). Zakon o prekršajima "Službeni glasnik" br. 101/05, 116/08, 111/09.

114 Vidi: US Department of State, Trafficking in Persons Report, 2010, http://www.ecoi.net/local_link/140734/241199_en.html; European Commission, *Serbia 2010 Progress Report*, Brussels, 9 November 2010 SEC(2010), 1330.

115 Bilo kao okrivljeni/e za pomenute prekršaje i druge, za trgovinu ljudima karakteristične ili kao žrtve/oštećeni u postupcima za prekršaje sa npr. elementima nasilja u porodici, jer se i ova lica često regrutuju kao žrtve trgovine. Već se adekvatnim odnosom prema žrtvi i informisanjem o postojećim programima zaštite mogu ostvariti značajni rezultati u sferi prevencije.

va i stavova sudija za prekršaje u vezi sa fenomenom trgovine ljudima i zaštitom žrtava (imajući u vidu i poznavanje mera direktne asistencije i prevencije)¹¹⁶.

Za potrebe istraživanja¹¹⁷, odabranim prekršajnim sudovima su upućeni upitnici sa pitanjima sa otvorenim odgovorima grupisanim oblasti koje su predmet istraživanja: 1) direktna asistencija i 2) prevencija. Cilj je bio utvrđivanje kakvo je iskustvo sudija u radu sa licima koja su prepoznata kao žrtve ili bi to mogla biti, kakva je saradnja sa drugim institucijama na polju zaštite žrtava, kakvo je poznavanje načina funkcionisanja mehanizma upućivanja, kao i da li su sudije upoznate sa programima prevencije (koji su se sprovodili ili se sprovode u posmatranom periodu), te da li su i sami učestvovali u nekom od njih.

Odabrani su "najveći" sudovi, oni koji svojom mesnom nadležnošću pokrivaju "kritične" regione, tj. oblasti u kojima su do sada najčešće identifikovane žrtve trgovine ljudima (Beograd, Novi Sad, Subotica, Kragujevac, Niš i Novi Pazar). Iz sudova je dobijeno ukupno 22 popunjena upitnika, s tim što je kragujevački Prekršajni sud poslao 16¹¹⁸, novosadski tri, a ostali po jedan (sa izuzetkom Prekršajnog suda u Nišu koji nije odgovorio molbi i novopazarskog suda koji je poslao umesto upitnika dopis u kome se negira "susretanje" sa mogućim žrtvama trgovine ljudima). Od sudova je traženo, da u slučaju popunjavanja samo jednog upitnika, vode računa o tome da odgovori reflektuju iskustvo, odnosno stavove sudija na nivou suda.

Već letimičan pogled na šturo popunjene upitnike govori o tome da se sudije nisu susretale sa žrtvama trgovine ljudima, kao i da nisu dovoljno upoznati sa karakteristikama ovog fenomena, tačnije sa njegovom viktimološkom dimenzijom niti sa aktuelnim mehanizmom upućivanja i programima prevencije. Naime, najveći broj rubrika nije popunjen ili je odgovarano odrično ili sa "ne znam", "nismo upoznati", "nismo imali takvih slučajeva" i sl.

Ni u jednom upitniku nije odgovoreno pozitivno na pitanje vezano za prepoznavanje žrtve trgovine ljudima. Tačnije, postavljena su dva pitanja vezana za prepoznavanje žrtve. Jedno pitanje se odnosilo na prepoznavanje žrtve u postupku (koji se vodi npr. zbog prostitucije), a drugo za postojanje sumnje da se u datom slučaju radi o žrtvi, iako to nije potvrdila nijedna druga služba. Moglo bi se zaljučiti da se sudije nisu susretale u svom radu sa žrtvama trgovine niti su imali osnova da posumnjaju da se o njima radi. Kada se ovi podaci dovedu u vezu sa podacima koji se odnose na (mali) broj zahteva za pokretanje prekršajnog postupka u određenom periodu (o čemu će biti reči kasnije) moglo bi se zaključiti da u najvećem broju slučajeva sudije zaista nisu ni imale pri-

116 Udruženje sudija za prekršaje je 2003. godine objavilo izveštaj *Praksa organa za prekršaje u Beogradu: prostitucija i (i)legalna migracija kao pojave iza kojih se krije moguća trgovina ljudima*, <http://www.usudprek.org.rs/pdf/prostit.pdf>

117 Reč je o istraživanju sa ciljem utvrđivanja koliko sudije prekršajnih sudova poznaju sam fenomen trgovine ljudima i naročito, postojeći sistem zaštite. Istraživanje je sprovedeno u saradnji NVO Atine i Udruženja sudija za prekršaje, a u okviru Zajedničkog programa UNHCR, UNODC i IOM za borbu protiv trgovine ljudima.

118 Moramo napomenuti da su ovo i najdetaljnije popunjeni upitnici, te i najkorisniji u analizi.

like da se susretnu sa žrtvama, odnosno da posumnjaju na trgovinu ljudima (bar kada se radi o prekršajima za koje se veruje da su korisni indikatori fenomena trgovine ljudima: prostitucija i skitničenje i prosjačenje).

Na ovakav zaključak, mogao bi se nadovezati i zaključak da policija dobro radi svoj posao i da do sudija za prekršaje ne dolaze žrtve trgovine ljudima, odnosno da se u potpunosti primenjuje klauzula nekažnjavanja. Ipak, kada analiziramo odgovore koji slede, zaključujemo da sudije svakako nisu dovoljno upoznate sa problemom i da nisu dovoljno spremne za susret sa (potencijalnom) žrtvom trgovine ljudima.

Jedino pitanje na koje je dobijen odgovor kojim na osnovu koga se može zaključivati o tome koliko sudije poznaju trendove u okvirima viktimizacije trgovinom ljudima, jeste pitanje "koje su društvene grupe u najvećem riziku viktimizacije". Na ovo pitanje davani su prilično ujednačeni odgovori. Najčešće su navođena maloletna lica ili deca (jednom i "deca bez adekvatnog roditeljskog staranja", pa i "deca čiji su roditelji narkomani ili alkoholičari"), ređe mlade osobe, npr. "lica mlađa od 21 godinu" ili "osobe mlađe životne dobi koje je lakše obmanuti"). Na drugom mestu po brojnosti jeste kategorija "socijalno ugroženih lica", dok su samo u po jednom slučaju navedene i neke druge kategorije. Tako je u jednom upitniku navedeno da su osetljive kategorije i "Romi, izbeglice, skitnice, interno raseljena lica", a u drugom su spomenute i žene. Interesantno je da rodna/polna pripadnost nije figurisala u većem broju odgovora na pomenu to pitanje, iako je opštepoznato da su žene (istina mlađe životne dobi) najčešće žrtve trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije. Ovakvi odgovori bi mogli biti signal za utvrđivanje potrebe za dodatnim edukacijama sudija s obzirom na to da je veliki problem postojeća dominacija predrasude da punoletne osobe, najčešće žene koje se bave prostitucijom to rade po sopstvenom izboru, potpuno dobrovoljno, te da ih zbog toga čak treba prekoriti, a ne istraživati pozadinu problema u kojoj se može kriti viktimizacija trgovinom ljudima.

Odgovori na pitanje "šta biste preduzeli kada biste posumnjali da se radi o žrtvi trgovine ljudima" su takođe bili ujednačeni. Neizostavno je navođena policija, bilo samo ona bilo na prvom mestu kada su navođeni i neke druge službe. Te druge službe bile su: tužilaštvo, centar za socijalni rad i sigurna kuća. Samo u jednom odgovoru (iz Kragujevca) navedene su i "škola, zdravstvena ustanova, centar za socijalni rad, druge institucije socijalne zaštite, organizacije civilnog društva, osoblje konzultata ili ambasade". Takođe, samo u jednom upitniku (iz Novog Sada) je navedeno da bi se sa žrtvom "pažljivo razgovaralo" i da bi ona potom bila upućena na "nadležne organe". Jasno je da bi se sudije obraćale onima sa kojima inače najtešnje saraduju, a to su policija i tužilaštvo, dok su druge opcije ređe prisutne. Naravno, ovakvo postupanje sudija bi bilo očekivano i u bilo kom drugom slučaju gde se posumnja na postojanje elemenata krivičnog dela, što govori u prilog tezi da je i dalje dominantan pristup koji se u literaturi označava kao "ka (krivičnom) gonjenju orijentisan" (*prosecution oriented*), dok je žrtva u drugom planu. Dakle, sumnja da se radi o žrtvi trgovine ljudima je na prvom mestu asocijacija na postojanje krivičnog dela koje treba goniti.

I ovi odgovori sugerišu (naročito kada se dovedu vezu sa odgovorima na druga pitanja o kojima će biti reči kasnije) da sudije nisu dovoljno upoznate sa funkcionisanjem mehanizma upućivanja. Niko nije (niti u jednom drugom odgovoru) pomenuo Službu za koordinaciju zaštite žrtava niti bilo kakve druge specifičnosti koje se vezuju za mehanizam zaštite žrtava trgovine ljudima.

Iaoko iz prethodno datih odgovora proizlazi da sudije nisu imale prilike da sarađuju sa drugim organima na zaštiti žrtve ili da ovakvu zaštitu iniciraju, ipak je bilo odgovora na pitanje kako se ocenjuje saradnja sa drugim institucijama i da li bi trebalo nešto u njenim okvirima promeniti. Može se zaključiti da je datim odgovorima na ovo pitanje iznet opšti pogled na problem saradnje sa drugim organima i službama, jer je jasno da saradnje na polju zaštite žrtve i uopšte dela trgovine ljudima nije bilo. Međutim i iz ovakvih (istina retkih) odgovora može se nasluti nezadovoljavajući nivo povezanosti sa drugim akterima, kao i potreba za boljom i odgovornijom saradnjom. Dakle, ni u eventualnoj, budućoj saradnji na problemu trgovine i zaštite žrtve ne bi se mogli očekivati dobri rezultati, bez preduzimanja odgovarajućih koraka na boljem povezivanju pravosuđa i drugih službi, te unapređenjem njihovog odnosa. Moglo bi se, čak i zaključiti da su neadekvatna saradnja i povezanost aktera razlozi (ili jedan od) neprepoznavanja fenomena. Među malobronim predlozima u vezi sa unapređenjem saradnje nalaze se sledeći, prilično uopšteni: "Treba unaprediti saradnju na relaciji porodica, škola, organ starateljstva, policija, tužilaštvo i sudstvo, međusobnom razmenom informacija u slučaju sumnje da se radi o trgovini ljudima i preduzimanja odgovarajućih mera", kao i "Treba organizovati zajednička savetovanja na ovu temu".

Ujednačeni odgovori su usledili i na pitanje "Da li ste pohađali neki od edukativnih programa na temu trgovine ljudima i zaštite žrtava u periodu 2005–2010. i, ako jeste, koje?". Najčešći odgovor je bio odričan. Samo u četiri slučaja dobijen je potvrđan odgovor i to u jednom upitniku iz Kragujevca, kao i u sva tri upitnika popunjavana u Novom Sadu. Pomenuti su seminari/savetovanja održani na Kopaoniku i u Soko Banji, 2004., odnosno 2005. godine. Seminari su ocenjeni kao korisni, a cilj edukacija je bio upravo upoznavanje sudija sa fenomenom trgovine ljudima sa akcentom na zaštiti žrtve. U upitniku iz Kragujevca stoji da je cilj savetovanja (održanog na Kopaoniku) bio: "Upoznavanje sa načinom približavanja žrtvi trgovine ljudima, kako bi joj se pomoglo: kako prepoznati žrtvu, postupati u tom slučaju, a prikazan je i film napravljen u tu svrhu kako bi se kroz praksu približio način prepoznavanja žrtve. Dobili smo i odgovarajuću literaturu i to je za mene bilo najbolje organizovano savetovanje kojem sam prisustvovala. Edukativno i detaljno".

Ako se ima u vidu da je u organizaciji Udruženja sudija za prekršaje tokom 2005. i 2006. godine održano čak 45 edukativnih seminara o prepoznavanju žrtve trgovine ljudima u prekršajnom postupku, čini se neverovatnim da ispitanici nemaju bar informaciju o tome ili da nisu bili u prilici da vide materijale¹¹⁹, razmene sa kolegama (koje su

¹¹⁹ Uz podršku organizacija USAID i ABA/CEELI, Udruženje sudija za prekršaje je 2005. godine kreiralo priručnik pod nazivom *Trgovina ljudima* koji je distribuiran na održanim seminarima.

bile na nekom od seminara) bar osnovne informacije. Ostaje da se zaključi da većina sudija (ispitanih) nije bila edukovana na ovu temu, te da postoji nesumnjiva potreba za sprovođenjem edukativnih programa. O postojanju potrebe govore i same sudije, čak i one koje su bile uključene u neki od programa. Ipak, iako bi odgovori na pitanje: "Koja znanja i veštine su Vam potrebni za rad sa žrtvama trgovine ljudima?" bili korisna smernica u kreiranju novih edukativnih programa, upadljivo su izostali (mada je prethodno naglašena potreba za daljim edukacijama).

Da su edukacije neophodne, govore i odgovori na pitanje "Da li Vam je poznato da li postoji neka vrsta protokola za postupanje u slučajevima trgovine ljudima?". Postoje samo dva odgovora koja dozvoljavaju mogućnost postojanja takvog protokola. Jedan glasi: "Mislim da postoji i da je poznato radnicima MUPa koji se bave tom problematikom", a drugi: "Moguće". U slučaju prvo navedenog odgovora, reč je ispitaniku koji je pohađao seminar o trgovini ljudima. Interesantno je da se drugi ispitanici koji su bili na seminaru ne sećaju ovog podatka (iako je on bio prezentovan, odnosno naveden u priručniku). Slična je situacija i sa odgovorima na pitanje: "Da li postoje programi pomoći za žrtve trgovne ljudima: a) u Vašem mestu, b) na republičkom nivou?". Dominiraju odgovori koji indikuju neobaveštenost o postojanju programa na oba nivoa. Samo u dva slučaja je dat potvrđan odgovor na pitanje o postojanju programa na republičkom nivou, dok je u drugom slučaju odgovor glasilo "Trebalo bi da postoji" (na republičkom nivou). Svi navedeni odgovori dolaze iz Kragujevca.

Upadljiv nedostatak odgovora na postavljena pitanja je prisutan u segmentu upitnika koji se odnosi na prevenciju. Trebalo je zaokružiti izlistane preventivne aktivnosti i programe u kojima je učestvovano, a potom odgovoriti na pitanja koja se tiču postojanja preventivnih programa (u kojima nije učestvovano, kako bi se utvrdio nivo informisanosti) i njihove ocene. Samo u jednom upitniku (iz Kragujevca) je istaknuto učešće u aktivnostima koje podrazumevaju "vršenje uticaja na politiku suzbijanja rodno zasnovanog nasilja i nasilja u porodici". I ovi podaci su veoma interesantni kada se ima u vidu da je Udruženje sudija za prekršaje bilo veoma aktivno upravo u oblasti suzbijanja nasilja u porodici, rada sa žrtvom (u skorije vreme čak i sa nasilnikom)¹²⁰, pa je neobično kako to da sudije nisu bar upoznate sa aktivnostima koje sprovodi njihovo udruženje,¹²¹ ako i nije bilo neposrednog učešća.

Prekršajni sudovi (čije su sudije popunjavale upitnike) su zamoljeni da dostave i podatke o broju podnetih zahteva za prekršaje iz čl. 12 (prosjačenje i skitničenje) i čl. 14 (odavanje prostituciji) Zakona o javnom redu i miru kako bismo mogli utvrditi u kom broju ovakvi zahtevi dolaze pred sudije za prekršaje, te eventualno utvrdili vezu sa odgovorima iz upitnika koji impliciraju nedovoljno poznavanje fenomena trgovine ljudi-

120 Postoji i priručnik na tu temu. "Rad sa nasilnikom: praktična primena u prekršajnom postupku", <http://www.usudprek.org.rs/pdf/nas.pdf>

121 U 2005. i 2006. godini obavljeno je istraživanje prisutnosti prekršaja protiv javnog reda i mira sa elementima nasilja u porodici, za 2003. i 2004. godinu na području cele Republike Srbije, o čemu je sačinjen izveštaj, a rezultati predočeni Ministarstvu pravde, javnosti, kao i ostalim državnim strukturama kroz publikaciju, okrugle stolove, savetovanja i konferencije.

ma, a pre svega nepostojanje prilika da se prepozna žrtva trgovine ljudima ili potencijalna žrtva. Samo dva (velika) prekršajna suda iz Novog Sada i Beograda imaju za zaključivanje relativno značajan broj predmeta, odnosno podnetih zahteva za pokretanje prekršajnog postupka za prostituciju i skitničenje i prosjačenje. Formulisanje jasnog zaključka otežava i činjenica da je bilo moguće doći do podataka samo za 2009. godinu i 11 meseci 2010. godine. S obzirom na to da nije bilo moguće govoriti o trendovima i smanjenju ili povećanju broja zahteva od 2005. godine do 2010., ne mogu se izvoditi relevantni zaključci, već se navedeni podaci više mogu koristiti kao ilustracija ili osnov za pretpostavke.

Naime, sudovi ne raspolažu svojim (gotovim) statistikama ili izveštajima, te je prikupljanje podataka otežano što zbog nepostojanja kompjutera u sudovima (ili nepostojanja u dovoljnom broju) što zbog obima posla i nemogućnosti da se sudije ili saradnici posvete samo prikupljanju podataka. Tako se prikupljanje podataka pojavljuje kao dodatni posao koji opterećuje zaposlene u sudovima, pa je istraživanje nužno bilo ograničeno na pomenuti period, kako se ne bi remetio radni proces. Ovom prilikom moramo napomenuti da je najpotpuniji i najpregledniji izveštaj stigao iz beogradskog prekršajnog suda.

Na nivou Prekršajnog suda u Kragujevcu (uključujući i odeljenja suda) u 2009. godini bilo je ukupno 7 prekršajnih zahteva koji se odnose na skitničenje (od toga u 6 donete odluke o kažnjavanju, a u jednom je postupak obustavljen). Za prosjačenje je podnet jedan zahtev i izrečena je opomena. Za prostituciju: dva i u oba su donete odluke o kažnjavanju. U 2010. godini (do 1. 12. 2010.) za skitničenje su podneta dva zahteva, a završena su oslobađajućom, odnosno osuđujućom presudom. Za prostituciju su podneta dva zahteva, ali po njima još nije odlučeno.

U Novom Pazaru u 2009. godini pre Opštinskim organom za prekršaje Novi Pazar i Opštinskim organom za prekršaje Tutin nije bilo zahteva po navedenim prekršajima, a u 2010. godini podneta su Prekršajnom sudu u Novom Pazaru samo dva zahteva za skitničenje i prosjačenje i u oba predmeta su donete osuđujuće presude.

U Nišu u 2009. godini bilo je 16 zahteva za pokretanje prekršajnog postupka zbog skitničenja i prosjačenja, dok nije bilo nijednoga za prostituciju. U 2010. godini podneta su dva zahteva i to po jedan za svaki od prekršaja.

U Subotici je podneto tri zahteva za prosjačenje u 2009., a u 2010. četiri. Za prostituciju je samo jedan zahtev podnet i to u 2010. godini.

U Novom Sadu u 2009. godini je za prostituciju podneto 35 zahteva (rešeno 21), a u 2010. - 54 (rešeno 21). Za skitničenje i prosjačenje podneto je 93 (rešeno 78) u 2009. godini, a u 2010. podneto je 44 zahteva (rešen 41).

S obzirom na broj podnetih zahteva za pokretanje prekršajnog postupka u Beogradu (pa i u Novom Sadu) čini se neverovatnim da se sudije za prekršaje iz pomenutih gradova nisu ni jednom susrele sa žrtvom trgovine ljudima (bilo kao okrivljenim ili

svedokom u prekršajnom postupku) ili bar posumnjale da se u nekom slučaju radi o žrtvi. Ako se uzmu u obzir i nalazi izneti u izveštaju Udruženja sudija za prekršaje da se u slučaju stranih državljanke koje se bave prostitucijom, a nelegalno borave na teritoriji Srbije primenjuju (samo) odredbe Zakona o strancima (tada Zakona o kretanju i boravku stranaca), tada se dodatno zamagljuju i sami podaci kojima raspolažemo¹²². To bi značilo da je broj podnetih zahteva po čl. 14 ZJRM mnogo manji, a veća je verovatnoća da je neko od okrivljenih bio žrtva trgovine ljudima, ali nije bio prepoznat. Istina, i nelegalni boravak u zemlji i neispravne putne isprave jesu indicija za trgovinu ljudima, čak i kada nisu konstatovani u sticaju sa prostitucijom, ali se šanse za prepoznavanje povećavaju kada je ustanovljeno pravo stanje stvari.

Kada se dovedu u vezu svi podaci kojima se raspolaže, iako šturi, nameće se zaključak da postojeći napori za približavanje fenomena i pristupa orijetnisanog ka zaštiti žrtve u svim politikama i postupanjima nisu zadovoljavajući kada su u pitanju prekršajni sudovi, te da je neophodno kreirati edukativne programe za sudije za prekršaje, raditi na povezivanju sa drugim akterima koji se angažuju na polju zaštite žrtve i osnažiti preventivne učinke rada sudija za prekršaje u ovoj oblasti. Neophodno je pomenuti i da nedavno sprovedena reforma pravosuđa u Srbiji jeste faktor koji se mora imati u vidu i kada se analiziraju prikupljeni podaci i kada se eventualno dovodi u pitanje motivacija i mogućnost sudija da se posvete temi trgovine ljudima (koji s obzirom na posao kojim se bave, formalno gledano nije njihova "prava tema" i zahtevi koji se stavljaju pred njih se često vide kao dodatno opterećenje). Moguće je i da efekti ranijih edukacija nisu dotakli novoizabrane sudije, da veliko opterećenje radom na predmetima i zahtevana efikasnost u radu idu na uštrb mogućnostima da se u većoj meri sudije posvete ovoj temi. Ipak, s obzirom na to da je utvrđena nesumnjiva zainteresovanost sudija da produbljuju svoja znanja u ovoj oblasti, to ostaje da se preporuči kreiranje novih ili reaktiviranje i ažuriranje starih programa za obuku sudija za prekršaje, te kontinuirano usavršavanje njihovih znanja i veština u vezi sa zaštitom žrtava trgovine ljudima.

122 Bar kad je u pitanju Beograd, jer je reč o istraživanju prakse beogradskih organa za prekršaje iz 2003. godine. Vidi: Praksa organa za prekršaje u Beogradu: prostitucija i (i)legalna migracija kao pojave iza kojih se krije moguća trgovina ljudima, <http://www.usudprek.org.rs/pdf/prostit.pdf>, 2003., str. 4.

Preporuke za sudije prekršajnih sudova¹²³

Napomena 9: Sve preporuke koje su već iznete važe i za javne tužioce, odnosno sudije koji postupaju u prekršajnom postupku, a imajući u vidu odredbu čl. 227. Zakona o prekršajima¹²⁴ prema kojoj se “na postupak pred prekršajnim sudovima, koji nije propisan odredbama ovog zakona, shodno primenjuju odredbe Zakonika o krivičnom postupku, ako ovim ili drugim zakonom nije drukčije određeno”.

- Imati u vidu da su prekršaji iz kojih “dolaze” moguće žrtve trgovine ljudima, oni koji su predviđeni Zakonom o javnom redu i miru, Zakonom o strancima, Zakonom o ličnoj karti i Zakonom o putnim ispravama¹²⁵
- Posebnu pažnju obratiti prilikom postupanja u “hitnim predmetima”, odnosno postupanja po čl. 294 ZP, kada nema dovoljno vremena da se posveti okrivljenom – mogućoj žrtvi trgovine ljudima.
- S obzirom na sumarnost, brzinu u postupanju nepostojanje dovoljno vremena za prepoznavanje (detekciju) žrtve od strane sudije, u postupku prepoznavanja konsultovati i druge učesnike u postupku - zapisničara, referenta izvršenja.
- U slučaju postojanja osnovane sumnje da je lice u pitanju žrtva trgovine ljudima, obustaviti postupak uz saglasnost podnosioca zahteva.
- Informisati žrtvu o tome koja su joj prava, odnosno mogućnosti zaštite i o postupku identifikacije koji predstavlja uvod u sistem zaštite.
- Obavestiti Službu za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima o izvršenoj detekciji.
- Obratiti pažnju na ostale učesnike u postupku koji imaju veze sa žrtvom (svedoci, branioci, roditelji i drugi srodnici, prijatelji) koji mogu insistirati na tome da se postupak što pre završi osuđujućom presudom uz izvršenje novčane kazne, bez obzira na iznos (insistirajući na tome da će on/ona pomoći u plaćanju), a sve sa ciljem da se okrivljeni – žrtva trgovine ljudima što pre nađe na slobodi. Ovo je jedan od značajnih indikatora da je lice u pitanju žrtva trgovine ljudima.
- Imajući u vidu da se postupajući sudija može naći u velikoj dilemi s obzirom na to da je postupak hitan, te da se očekuje njegovo brzo i zakonito okončanje, s

123 Preporuke formulisao predsednik Višeg prekršajnog suda i predsednik Udruženja sudija za prekršaje, Zoran Pašalić.

124 Zakon o prekršajima, “Službeni glasnik RS”, br. 101/05, 116/08 i 111/09.

125 Zakon o javnom redu i miru, “Sl. glasnik RS”, br. 51/92, 53/93, 67/93, 48/94, 101/2005 - dr. zakon i 85/2005 - dr. zakon; Zakon o strancima “Službeni glasnik RS”, br. 97/08; Zakon o ličnoj karti, “Službeni glasnik RS”, br. 62/06; Zakon o putnim ispravama, “Službeni glasnik RS”, br. 90/07, 116/08, 104/09 i 76/10.

jedne strane, a da postoji i neophodnost da se žrtva trgovine adekvatno prepoznata i zaštićena, neophodna je stalna i kvalitetna edukacija sudija.

Preporuke za postupanje – multisektorski pristup

Multisektorski pristup jeste ključni faktor efikasne zaštite žrtve trgovine ljudima. Poznavanje fenomena trgovine ljudima, njegove viktimološke dimenzije (o čemu je bilo reči u prethodnom odeljku) i postojećeg mehanizma zaštite, te načina njegovog funkcionisanja, odnosno pozicije, ovlašćenja i potencijala svakog aktera u njemu jesu pretpostavke za uspešnu zaštitu žrtava i osnova njihovog punog socijalnog uključivanja.

- Tužiocima i sudijama se moraju upoznati sa postojećim mehanizmom zaštite žrtava trgovine ljudima u čijem je centru Služba za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima;
- U slučaju da posumnjaju da se radi o žrtvi trgovine ljudima (može u pitanju biti i lice koje je svedok u postupku ili pak okrivljeni) obaveštavaju Službu. Još jednom podsećamo da nije neophodno utvrditi sa stepenom izvesnosti ili verovatnoće da je reč o žrtvi trgovine ljudima, već da je dovoljno utvrditi postojanje indicija da se radi o žrtvi trgovine ljudima. Služba je ta koja vrši konačnu identifikaciju i žrtvu uvodi u sistem zaštite. Prethodna iskustva pokazuju da je prvi kontakt sa žrtvom (bez obzira na to ko je u lancu profesionalaca u prvi kontakt stupio) taj koji umnogome opredeljuje dalji tok procesa zaštite i njegov uspeh.
- Dosadašnje iskustvo pokazuje da su žrtve koje su uključene u postojeće programe pomoći i koje u sudskim postupcima učestvuju uz podršku profesionalaca iz organizacija koje pružaju pomoć neuporedivo bolje pripremljene za sve situacije koje ih očekuju, što utiče i na kvalitet postupaka, ali i na dalji tok njihove integracije. S tim u vezi, saradnja s organizacijama koje pružaju podršku treba da bude koordinisana i kontinuirana.

Napomena 10: Izgrađivanje odnosa poverenja zahteva veštine komunikacije, ali i vreme (poštovanje psiholoških granica osobe, poštovanje ritma razgovora...). U tom smislu, predstavnici pravosuđa mogu računati na saradnju sa organizacijama koje su usmerene na zaštitu žrtava. Kroz intersektorsku saradnju interesi svih aktera, uključujući i same žrtve, mogu biti ispunjeni u najvećoj meri.

LITERATURA

Monografije, članci i izveštaji

1. Cannavale, F. J., Falcon, W.D., *Witness Cooperation: with a Handbook of Witness Management*, Lexington Books, 1976.
2. Christie, N., "The ideal victim" , u: E. Fattah (ur.) *From Crime Policy to Victim Policy*, Macmillan, Basingstoke, 1986.
3. Ćuk-Milankov, D., "Komunikacija sa žrtvama trgovine ljudima", u: A. Galonja, J. Mihajlović (ur.), *Prepoznavanje trgovine ljudima*, Međunarodna organizacija za migracije, Beograd, 2009, str. 108-119;
4. Ćuk Milankov, D. i dr., *Sukob i društveni uticaj*, CARS, Beograd, 2009.
5. Ćirić, J. *Tužioc i žrtve*, Institut za uporedno pravo, "Mladi pravnici Srbije", Beograd, 2009;
6. European Commission, *Serbia 2010 Progress Report*, Brussels, 9 November 2010, SEC(2010) 1330.
7. Galonja, A., Jovanović, S., *Zaštita žrtava i prevencija trgovine ljudima*, Zajednički program UNHCR, UNODC i IOM, Beograd, 2011.
8. Ignjatović, Đ., Simeunović-Patić, B., *Viktimologija*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Dosije studio, Beograd, 2011;
9. Jovanović, S., "Konvencija Saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima i zaštita žrtava", u: L. Kron, (ur.) *Kazneno zakonodavstvo u prevenciji kriminaliteta*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2008.
10. Jovanović, S., Savić, M. *Nacionalni mehanizam upućivanja žrtava trgovine ljudima u Republici Srbiji*, NVO Atina, Beograd, 2008.
11. Jovanović, S., Ćuk Milankov, D., Savić, M., Kljajić, S., Šarac, N., *Socijalna inkluzija žrtava trgovine ljudima*, IOM, Beograd, 2009.
12. Lipsky, S., *Internalized Oppression*, Rational Island Publishers, Seattle, 1987.
13. Löffelmann, M., "The Victim in Criminal Proceedings: A Systematic Portrayal of Victim Protection under German Criminal Procedure Law" , *Resource Material Series No.70*, UNAFEI, Tokyo, 2006;

14. Mijalković, S., "O strategiji borbe protiv trgovine ljudima u Republici Srbiji", u: S. Petrović, M. Milošević, Đ. Đorđević (ur.) *Sprečavanje i suzbijanje savremenih oblika kriminaliteta II*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2007.
15. Mrvić-Petrović, N. *Naknada štete žrtvi krivičnog dela*, Vojnoizdavački zavod i Institut za uporedno pravo, Beograd, 2001.
16. Nikolić-Ristanović, V. (ur.), *Trgovina muškarcima u Srbiji*, Viktimološko društvo Srbije, Beograd, 2009.
17. Nikolić-Ristanović, V., Čopić, S., *Pomoć i podrška ženama žrtvama trgovine u Srbiji*, Viktimološko društvo Srbije, Beograd, 2010.
18. Peter, M., "Measures to protect Victims in German Criminal Procedures: A Summary with Special Focus on the Key Points of the Second Victims' Rights Reform Act", *Resource Material Series No.81*, UNAFEI, Fuchu, Tokyo, 2010, str. 125 – 137.
19. Pleša - Golubović, V., "Croatia", u: Škrnjug, J. (ur.) *Mechanism for the Monitoring of Trafficking in Human Beings Phenomenon*, Belgrade: IOM, KBF.
20. Shigekane, R. "Rehabilitation and Community: Integration of Trafficking Survivors", u: *Human Rights Quarterly*, Vol. 29, The Johns Hopkins University Press, 2007.
21. Simović-Hiber, I., "Mesto pojma žrtve u krivičnopravnoj teoriji viktimološke orijentacije ili renesansa pojma žrtve u savremenoj krivičnopravnoj teoriji", *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, br. 3/2008., str. 73-84;
22. Stojanović, Z., *Komentar Krivičnog zakonika*, Službeni glasnik, Beograd, 2006.
23. Surtees, R., *Second Annual Report on Victims of Trafficking in South-Eastern Europe*, IOM, 2005.
24. United States State Department, *Trafficking in Persons Report*, <http://www.state.gov/g/tip/rls/tiprpt/2004/>, 2004.
25. UNODC, *An Introduction to Human Trafficking: Vulnerability, Impact and Action*, New York, 2008.
26. Vlada RS, *Ko su siromašni u Srbiji?*, <http://www.prsp.gov.rs/kosu.jsp>.
27. Vučković, B., "Postupanje javnog tužilaštva u Srbiji prema žrtvama/oštećenim/svedocima u postupcima prema punoletnim učiniocima krivičnih dela", u: *Zakonik o krivičnom postupku i javno tužilaštvo*, Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, Beograd, 2009, str. 103-119.
28. Young, M. A., "A History of the Victims Movement in the United States" u: UNAFEI, *Resource Material Series No. 70*, Fuchu, Tokyo, 2006.
29. Žarković, M., Dragičević-Dičić, R. i dr., *Krivičnopravni sistem i sudska praksa u oblasti borbe protiv trgovine ljudima u Srbiji*, Zajednički program UNHCR, UNODC i IOM za borbu protiv trgovine ljudima u Srbiji, 2011.

Međunarodni i domaći dokumenti i zakonski tekstovi:

1. Instrukcija o uslovima za odobrenje privremenog boravka stranim državljanima žrtvama trgovine ljudima (koju je ministar unutrašnjih poslova doneo 5. jula 2004. godine);
2. Krivični zakonik, "Službeni glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009 i 111/2009;
3. Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti, "Službeni glasnik RS", br. 15/09;
4. Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja, "Službeni glasnik RS", br. 122/08;
5. Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja, Zaključak Vlade 05 broj: 5196/2005 od 25. 8. 2005;
6. Pravilnik o zaštiti stranaca žrtava trgovine ljudima "Službeni glasnik BiH", br. 90/08;
7. Strategija borbe protiv trgovine ljudima, "Službeni glasnik RS", br. 111/06.
8. Strategija integrisanog upravljanja granicom, "Službeni glasnik", br. 11/06;
9. Strategija suprotstavljanja ilegalnim migracijama u Republici Srbiji za period od 2009. do 2014. godine, "Službeni glasnik RS", br. 25/09;
10. Strategija za unapređivanje položaja Roma u Republici Srbiji, "Službeni glasnik RS", br. 27/09;
11. Strategija za upravljanje migracijama, "Službeni glasnik", br. 59/09;
12. United Nations Declaration of basic principles of justice for victims of crime and abuse of power, A/RES/40/34. <http://www.un.org/documents/ga/res/40/a40r034.htm>;
13. Uputstvo Ministra unutrašnjih poslova RS, zavedeno je pod br. 1089/09-11 od 14. jula 2009. godine;
14. Zaključak o usvajanju Akcionog plana za sprovođenje Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti, "Službeni glasnik RS", br. 67/10;
15. Zaključak o usvajanju Akcionog plana za sprovođenje Nacionalne strategije za prevenciju i zaštitu dece od nasilja (2010–2012), "Službeni glasnik RS", br. 15/10;
16. Zaključak o usvajanju Akcionog plana za sprovođenje Strategije za unapređenje položaja Roma u Republici Srbiji, "Službeni glasnik RS", br. 57/09;
17. Zaključak o usvajanju Nacionalnog plana akcije za borbu protiv trgovine ljudima za period od 2009. do 2011. godine, "Službeni glasnik RS", br. 35/09;

18. Zakon o azilu, "Službeni glasnik RS", br. 109/07;
19. Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika, "Službeni glasnik RS", br. 72/09;
20. Zakon o izmenama i dopunama Zakona o republičkim administrativnim taksama, "Službeni glasnik RS" br. 61/05;
21. Zakon o izmenama i dopunama Zakona o republičkim administrativnim taksama, "Službeni glasnik", br. 5/09;
22. Zakon o javnom redu i miru, "Sl. glasnik RS", br. 51/92, 53/93, 67/93, 48/94, 101/2005 - dr. zakon i 85/2005 - dr. zakon;
23. Zakon o kretanju i boravku stranaca i azilu "Službeni glasnik BiH", br. 36/08;
24. Zakon o ličnoj karti, "Službeni glasnik RS", br. 62/06;
25. Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, "Službeni glasnik RS" br. 85/05;
26. Zakon o novčanoj naknadi žrtvama kaznenih djela, "Narodne novine RH", br. 80/08;
27. Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala, korupcije i drugih posebno teških krivičnih dela, "Službeni glasnik RS", br. 42/2002, 27/2003, 39/2003, 67/2003, 29/2004, 58/2004 - dr. zakon, 45/2005, 61/2005 i 72/2009;
28. Zakon o potvrđivanju Konvencije o zaštiti lica u odnosu na automatsku obradu ličnih podataka, "Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori", br. 1/92 i Službeni list SCG – Međunarodni ugovori", br. 11/05-dr. zakon;
29. Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima, "Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori", br. 19/09;
30. Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja, "Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori", br. 1/10;
31. Zakon o programu zaštite učesnika u krivičnom postupku, "Službeni glasnik RS", br. 85/2005;
32. Zakon o putnim ispravama, "Službeni glasnik RS", br. 90/07, 116/08, 104/09 i 76/10;
33. Zakon o socijalnoj zaštiti, "Službeni glasnik RS", br. 24/11;
34. Zakon o strancima, "Službeni glasnik" br. 97/08;
35. Zakon o zdravstvenoj zaštiti, "Službeni glasnik RS" br. 107/05;
36. Zakonik o krivičnom postupku, "Službeni list SRJ", br. 70/2001 i 68/2002 i "Službeni glasnik RS", br. 58/2004, 85/2005, 115/2005, 85/2005 – dr. Zakon, 49/2007, 20/2009 – dr. zakon i 76/2010.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.85:343.431

343.431-058.64

ЈОВАНОВИЋ, Слађана, 1971-

Zaštita žrtava trgovine ljudima u
krivičnom i prekršajnom postupku / Slađana
Jovanović, Aleksandra Galonja. - Beograd :
Udruženje tužilaca i zamenika javnih tužilaca
Republike Srbije, 2011 (Beograd : ATC). - 126
str. ; 24 cm

Tiraž 500. - Napomene i bibliografske
reference uz tekst. - Bibliografija: str.
123-126.

ISBN 978-86-87259-28-7

1. Галоња, Александра, 1975- [аутор]

а) Трговина људима - Сузбијање б) Жртве
трговине људима - Кривичноправна заштита

COBISS.SR-ID 186192652

Knjiga je namenjena stručnjacima iz oblasti pravosuđa koji se u svom praktičnom radu susreću sa potrebom za pravovremenim prepoznavanjem žrtava trgovine ljudima i obezbeđenjem njihove fizičke zaštite, kao i zaštite njihovih prava. Iako knjiga u prvom redu treba da posluži kao svojevrsan priručnik stručnjacima u njihovom svakodnevnom radu, ona istovremeno nudi i druge sadržaje. Tako je bilo neophodno u ovoj knjizi razmotriti u osnovnim crtama sam fenomen trgovine ljudima i, u delu o sprečavanju sekundarne viktimizacije žrtava trgovine, istaći šta se sve podrazumeva pod terminom viktimizacija... Priručnik je pisan jasnim stilom, a njegova praktična primenljivost povećana je zahvaljujući vizuelnom isticanju napomena i preporuka koje ima za cilj da korisnici lakše upamte procedure kojih treba da se pridržavaju. Iako je u prvom redu namenjena javnim tužiocima i sudijama za prekršaje, ova studija može biti od koristi svim stručnjacima iz oblasti pravosuđa, kao i svakom drugom ko se interesuje za prevenciju trgovine ljudima ili saraduje na tim programima. Obimom i kvalitetnom sadržinom rad na savremen, zanimljiv i akciono usmeren način informiše stručnjake iz oblasti pravosuđa o specifičnostima trgovine ljudima u Srbiji, potrebama žrtava i načinima zaštite i upućuje ih kako da poslove iz svoje nadležnosti obavljaju tako da izbegnu njihovu sekundarnu viktimizaciju i olakšaju im položaj.

prof. dr Nataša Mrvić-Petrović

Ova knjiga predstavlja zanimljiv spoj, sa jedne strane, teorijsko – sociološkog tretiranja problematike trgovine ljudima, a sa druge strane, korisnih i praktičnih saveta i sugestija o tome kako i na koji način pravosudni radnici, pre svega, a to će reći prvenstveno javni tužioci i sudije, treba da rade da bi se ostvarila efektivna zaštita žrtava trgovine ljudima. To znači da će ovu knjigu čitati praktičari, tužioci i sudije, ali i oni koji nisu pravnici, koje zanimaju neki opšti sociološki i ekonomski problemi našeg društva, a zbog kojih se i događa da je broj žrtava trgovine ljudima, istina neznatno, ali ipak u poslednje vreme u porastu i pre svega kako i zašto trgovina ljudima više nije „privilegija“ Moldavki i Ukrajinke, već i Srпкиnja. Jasno je dakle da će ova knjiga, pisana inače zanimljivim i pitkim stilom, imati svoju dosta široku publiku.

dr Jovan Ćirić

Date preporuke vezane za sprečavanje sekundarne viktimizacije i zaštitu žrtava u prekrivičnom, krivičnom i prekršajnom postupku, u skladu su sa relevantnim međunarodnim preporukama u ovoj oblasti, ali je u isto vreme u njih pretočeno i znanje utemeljeno na višegodišnjem iskustvu u direktnom radu sa žrtvama. Preporuke namenjene javnim tužiocima i zamenicama javnih tužilaca, istražnim sudijama, sudijama krivičarima i sudijama prekršajnih sudova su utemeljene, jasne, dobro sročene, koncizne i konkretne. Kao takve, one krunišu ovaj Priručnik utirući mu siguran put ka čitaocima, pre svega stručnjacima kojima je primarno namenjen, i čine realan osnov za očekivano unapređenje postupanja pravosudnih organa u ovom domenu što će, po prirodi stvari, u krajnjoj liniji unaprediti ukupni društveni odgovor na problem trgovine ljudima u našoj zemlji.

doc. dr Biljana Simeunović-Patić